A múlt születése

BIBLIAI TÁJAK

A múlt születése

P.R.S. Moorey

BIBLIAI TÁJAK

HELIKON KIADÓ

A MŰ EREDETI CÍME: BIBLICAL LANDS.

A FORDÍTÁS AZ ELSEVIER PUBLISHING PROJECTS SA, LAUSANNE
1975. ÉVI KIADÁSA ALAPJÁN KÉSZÜLT.

FORDÍTOTTA RAKOVSZKY ZSUZSA.

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG KOMORÓCZY GÉZA ELLENŐRIZTE,
AZ EREDETIVEL PÁLVÖLGYI ENDRE VETETTE EGYBE.

A CÍMOLDALLAL SZEMKÖZTI KÉPEN A BETLEHEMI JÉZUS SZÜLETÉSE TEMPLOM LÁTHATÓ.

„BIBLIAI RÉGÉSZET" ÉS A BIBLIAI TÁJAK RÉGÉSZETE

Palesztina, a Szentföld, a bibliai tájak, a zsoltáros Dávid és a bölcs Salamon, a lángoló szavú próféták s az ihletett írástudók, Jézus és az apostolok születésének, igehirdetésének és szenvedésének színhelye: már sok évszázad óta volt célpontja vallási élményt kereső zarándokoknak, a történelmi emlékekben gazdag vidéket megismerni akaró, kíváncsi utazóknak, és nem kevésbé a bibliai elbeszéléseket a tárgyi emlékekkel, netán fennmaradt feljegyzésekkel szembesíteni akaró régészeknek, történészeknek, kutatóknak. A bibliai idők és történeti színhelyei felkutatásának és tanulmányozásának igénye azután újabb lendületet és irányt kapott a múlt század első felében meginduló és már kezdettől fogva jelentős sikerekkel járó, rendkívüli érdeklődést is keltő közel-keleti, egyiptomi és elő-ázsiai ásatások által. Új, eddig ismeretlen vagy megfejtetlen írásrendszerek tárták fel titkaikat, ismeretlen vagy alig ismert népek, nyelvek, kultúrák tárultak fel: egyiptomi hieroglifikus és hieratikus írású szövegek, sumer, akkád és asszír eposzok, himnuszok, királylisták és a hódítók nagy tetteit magasztaló hivatalos feliratok, ugariti mitikus költemények, babiloni és hettita törvénykönyvek – csupa izgalmas szöveg, amely mind, hol közvetlen, hol távolabbi kapcsolatban állt a *Bibliá*ból ismert hagyományokkal, törvényekkel, tanításokkal. A Gilgames-eposz a bibliai vízözön-elbeszélésnek egy korábbi változatát tartalmazta, Hammurapi törvényei kézenfekvő, ám többféleképpen értelmezhető párhuzamokat nyújtottak a Mózesnek tulajdonított előírásokkal, az akkád bűnbánó himnuszok a zsoltárok hangulatát idézték, s az egyiptomi bölcs mondások, intelmek gyűjteményei maguktól kínálták az összehasonlítást a bibliai Salamon királynak tulajdonított példabeszédekkel, Merneptah fáraó egyik dicsekvő hangú felirata „Izirail" törzsei felett való győzelmét hirdeti, a Moábi törzsszövetség királyának, Mésának győzelmi felirata olyan harcok emlékét őrzi, melyeket az ószövetségi Királyok könyve is feljegyzett, s az asszír és babilóni királyok krónikái fenntartják a Júda és Izráel királyaival folytatott harcaik, ostromok, dúlások, zsákmányolások és elhurcolások emlékét: olyan eseményekét tehát, amelyek, ha többé-kevésbé eltérő hangsúllyal és tényanyaggal, de említődtek a bibliai hagyományban is. Az új felfedezések, leletek és megfejtések által azonban a bibliai könyvek – szinte észrevétlenül – elvesztették kizárólagos informatív jellegüket az elő-ázsiai történet forrásanyagán belül. Szükségszerűen merült fel a szellemi élet különféle területein a bibliai tények, adatok, eszmék és tanítások elsőbbségének, avagy átvett voltának, kizárólagosságának vagy más népekkel közös jellegének, magasabbrendűségének vagy relatív elmaradottságának, hitelességének vagy fiktív, esetleg eltorzított voltának kérdése: olyan kérdések, amelyek a tisztán irodalmi érdeklődésből és filológiai kutatásokból kinőtt bibliakritikát, ill. a kritikai bibliatudományt is foglalkoztatták.

A „bibliai régészet"-nek és a régészeti kutatások során feltárt anyagi emlékek értelmezésének már eleve sajátos jellegét a *Bibliá*nak mint szent könyvnek vallási tekintélye adta. A „bibliai régészet" úttörőit az a szándék hatotta át, hogy a *Bibliá*t mint isteni ihletésű szent könyvet jobban megértsék, és a benne foglalt hagyományok hitelességét, törvényeinek magasrendűségét, költészetének ihletettségét a párhuzamos adatok feltárásával igazolják; ugyanakkor azonban a kutatók egy másik csoportja, a saját világnézete alapján a régészeti feltárásoktól éppen a *Biblia* tekintélyének, hitelességének lejáratását, történeti elbeszélései hitelességének cáfolatát várta és remélte. Ilyen értelemben a „bibliai régészet" az egymással szemben álló világnézetek ütközésének zónájába, s ezzel együtt prekoncipiált nézetek harcterévé vált.

Tudománytalan mindkét „eleve eltökélt" törekvés, éspedig azért, mert magát a kérdést veti fel helytelenül. A *Biblia* ugyanis vallási tekintélyét, a benne hívők számára isteni ihletettségének tana biztosítja, nem a benne foglalt egyik vagy másik történelmi esemény hiteles leírása. Ezt az isteni ihletettséget, a *Biblia* tanításainak „szent" avagy merőben emberi-profán eredetét – nincs régész, aki a maga eszközeivel igazolni vagy cáfolni lenne képes. Maradnak egyes tények, események, meghatározott hagyományok, névvel megnevezett személyek – a róluk szóló bibliai közléseket egyéb forrásból is ellenőrizhetjük, más bibliai események és személyek hitelességére utaló adatok azonban hiányoznak.

Kétségtelen, mindeddig egyetlen egyiptomi forrás sem került elő, amely pl. József alkirályi tevékenységéről, a tíz csapásról, valamely fáraónak és seregének tengerár általi pusztulásáról, egyáltalán: a zsidók, avagy héberek, izráeliek ottani jelenlétéről és kivonulásáról szólna. Mindmostanáig nincs egyértelmű régészeti nyoma – pl. felirat révén – olyan bibliai személyek működésének, mint volt Józsué és Sámson – ennek számos oka lehet (elvileg persze lehet az egyik ok valamely hagyományban szereplő személy nem-történelmi volta is), de régészeti emlékek hiánya önmagában nem cáfolata valamely ókori közlés hitelességének.

Ebben a tekintetben izgalmas és bonyolult kérdéseket vet fel a palesztinai bronzkornak s a héber (izráeli)

törzsek benyomulásának régészeti tanulmányozása. Ezek ugyanis a monumentális feliratok állítását általában mellőző civilizációk voltak (eltérően pl. a monumentális emlékeket már az i. e. 3. évezred óta állító egyiptomi és mezopotámiai uralkodóktól). Viszont ugyanennek a térségnek, a bronzkori Kanaánnak anyagi kultúrája, urbanizációja már jelentős fokot ért el. A Józsua könyvében, a héber törzsek benyomulásának és honfoglalásának krónikájában szereplő városok: Jerikó, Gibeon, Áj, Hácór, Lákis és mások romjai fennmaradtak, és azonosításuk is egyértelműen megtörtént. Mindezek a városok, amelyeket mint ősi kanaáni központokat, „királyi" székhelyeket Józsua könyve felsorol: léteztek, és legalábbis egy részükről több-kevesebb valószínűséggel az is kimutatható, hogy az i. e. 13. században vagy ahhoz közeli időben külső támadás következtében pusztultak el. Tehát – mondják némelyek: az ásatási leletek fényesen igazolják a bibliai elbeszélést. Ámde: csak az ásatási leletek, legalábbis a jelenleg leginkább elfogadott értelmezésük szerint, nem datálhatók azonos időpontra, így az egyes városok pusztulása nem tulajdonítható ugyanannak a népnek. Jerikó az i. e. 13. században, amikor a bibliai kronológia és az ezzel nagyjából összhangba hozható, már említett egyiptomi Merneptah-sztélé szerint a héber törzsek kanaáni benyomulása végbement, már elpusztult – a héber törzsek alighanem romvárost találtak, és ezen alapszik a későbbi monda a pusztulás csodás körülményeiről. Főként a nagyobb kanaáni városokon kívül fekvő falutelepülésekről a kutatók tekintélyes része jelenleg azt tartja, tárgyi leleteik alapján, hogy ezek már az izráeli (héber) etnikumhoz tartoztak akkor, amikor a városok még nem voltak a kezükön: tehát inkább egy hosszadalmasabb, több évtizeden, esetleg egy-két évszázadon át tartó infiltráció, ezt kísérő kisebb csetepaték, ostromok és szövetségek sorozata juttatta izráeli kézre a megerősített városokat. Ezeknek a meg-megszakadó harcoknak, szerződéseknek, békekötéseknek, újabb csatáknak összességét, ezt a hosszú és ellentmondásoktól sem mentes folyamatot (amire pl. az ismert Sámson-mondakör is utal) foglalta össze a későbbi hagyomány egyetlen nagy hadjáratba és kapcsolta egyetlen nagy hódító hadvezér, Józsua nevéhez. Íme, egyetlen részletprobléma a „bibliai régészet" köréből: igazolja-e a régészet az izráeli törzsek honfoglalásáról szóló bibliai verziót? „Igen" – vágja rá a hívő, hiszen az ott megnevezett városok tekintélyes részét feltárták – kell-e ennél fényesebb igazolása a *Biblia* igazának? Az eltökélt tagadó az ellenkező álláspontot fogalmazza majd meg: hiszen az egyes részletek nem állanak össze a *Biblia* által sugallt egységes képpé – nem egyidőben, úgy látszik, nem is ugyanazon benyomuló csoport által pusztultak el a városok, s a bibliai történetnek éppen legjellegzetesebb mozzanatai nem nyertek igazolást, tehát, úgymond, „a régészet cáfolja a *Biblia* adatait". Az objektív mérlegelés leginkább azt hangsúlyozhatja, hogy az egykori hosszadalmas, több nemzedéken át tartó harcokat a népi mondaalkotó emlékezet egyetlen zárt drámai folyamatba sűrítette, egyetlen személyhez kapcsolta, s ezt a népi hagyományt kanonizálta a bibliai Józsua könyve. A hosszas történeti folyamatok mondai hagyományozására általában is jellemző módon; a bibliai elbeszéléssel csak részben egyező valóságot segít rekonstruálni a régészet: nem azért, hogy a bibliai elbeszélést „igazolja" vagy „cáfolja" – hanem azért, hogy az egykori valóságot annak minden összetevőjével egyetemben mennél pontosabban értsük és ismerjük.

A kezünkben lévő könyv tudós szerzője a tárgyában rejlő, s az eddigiekben vázlatosan felmutatott buktatókat mindkét oldalról el akarta kerülni – és sikerrel. Nem „bibliai régészetet" ad, hanem a régészet segítségével a *bibliai országok*, a *Bibliá*ban megnevezett tájak egykori népeinek életét, valóságát, mindennapjait: szerszámait és szokásait, kézműveseinek technikáját és gondolkodóinak eszméit akarja hozzánk közel hozni. Nincs eleve eltökélt szándéka hittételek igazolására vagy cáfolatára. A higgadt tudós módszerével közöl tényeket, ismertet feltevéseket, érveket és ellenérveket. Sorra vonultatja fel olvasói előtt Kanaán földjének egyes korszakait – a „kanaáni" bronzkor kezdeteitől az „izráeli" vaskorig, majd a két zsidó állam (Júda és Izráel) bukása utáni hódítók teremtette rendezés időszakáig. Mindvégig szeme előtt tartotta a *Biblia* elbeszéléseit: de nem a pozitív vagy negatív kicsengésű „hitvita", nem is a merő illusztratív bemutatás céljából: hanem azért, mert „a *Biblia* világa" önmagában, a maga anyagi valóságában is szép és izgalmas, és *ezt a világot* akarja megismertetni, a szó igaz értelmében „láttatni" az olvasóval. Látjuk és el tudjuk képzelni a mindennapi tevékenység során használt cserépedényeket ugyanúgy, mint Salamon egykori templomát (és még azt is, hogy a bibliai adatok alapján hányféleképpen lehetett és lehet ma is elképzelni-rekonstruálni). Bejárjuk a tágabb környékből is mindazon térségeket, amelyek a bibliai tájakhoz kapcsolódtak: Föníciát, a merész hajósok, elszánt gyarmatosítók, körmönfont kereskedők és egy fölöttébb gyakorlatias írásrendszert kidolgozó írnokok hazáját, majd a perzsa birodalmat is, a maga perszepoliszi királyi palotájával, amelyből kerek két évszázadon át Judaeát is kormányozták.

Amit a könyv nyújt: nem ilyen vagy amolyan irányú nyílt vagy burkolt propaganda és vitairat – hanem előítélet nélküli, közérthető tudomány. Bemutat, láttat, ismertet, érvel, s a netáni ellenérveket is tudja; a higgadtság, a szakszerűség, az átfogó tudás, a korszerű tájékozottság jellemzi. Aki elolvassa, aki pompás képanyagában elgyönyörködik, aki végigkíséri gondolatmeneteit – nemcsak a *Biblia* világának tájait és népeit, hanem magát a *Bibliá*t is jobban, mélyebben fogja érteni, mint korábban.

HAHN ISTVÁN

BEVEZETÉS

Azok a tájak, ahol a bibliai történetek játszódnak, többnyire nem bővelkednek természeti kincsekben; az is ritkán fordult elő a történelem folyamán, hogy e terület országai jelentős politikai vagy gazdasági hatalomra tettek szert. Így ezeken a lapokon nem olvashatunk majd elásott kincsekről, fejedelmi sírokból előkerült arany- vagy ezüstneműről vagy olyan építészeti remekekről, amilyenekben az ókori Egyiptom, India, Görögország, Róma, Mexikó vagy Peru bővelkedett – vagy ha mégis, legfeljebb a könyv vége felé, ahol majd Perszepolisz perzsa palotáiról lesz szó. Tárgyunkat inkább az itt élt emberek szellemi hagyatékának, semmint kezek alkotásainak ismertetése teszi izgalmassá – bár ez utóbbi sem hiányzik könyvünkből. Ez a fajta hagyaték talán kevésbé szembetűnő, kevésbé megfogható, de annál fontosabb szerepet játszott mai világunk kialakításában. Az itt élt emberek hozták létre a zsidó, a keresztény, majd az iszlám vallást, s egyidejűleg rendkívül kifinomult, egyetemes jelentőségű irodalmi örökséget is hagyományoztak ránk. És mindenekfölött ők jöttek rá ezer évvel Homérosz előtt az ábécé eszméjére. Hatalmas szellemi és vallási fejlődésük aligha mehetett volna végbe, ha nem rendelkeznek a hagyományok feljegyzésének és továbbadásának ezzel az egyszerű eszközével – azzal az eszközzel, amelyet azóta is felhasználhat bárki, bármilyen nyelven beszéljen is.

Könyvünk történelmi fejezeteiben számos állításunkat az utóbbi százötven év valamely jelentős régészeti felfedezésére alapoztuk, vagy annak segítségével magyaráztuk – még akkor is, ha az Ószövetség vagy más ókori források szintén említést tesznek róluk. Ezen a területen a legkorábbi ásatásoknak – már amikor nem pusztán a múzeumok számára kerestek szép tárgyakat – az volt a célja, hogy a bibliai történeteket új megvilágításba helyezzék. E munka nem volt túlságosan módszeres, és gyakran téves elképzeléseken alapult. De ahogy múlt az idő, és a tapasztalatok egyre gyűltek, a rendszeres kutatás során, a részletek aprólékos megfigyelésének hatására, általánosabb kérdésekre terelődött a kutatók figyelme: kiterjedt vizsgálatok segítségével igyekeztek a térség ókori társadalmainak képét – mintegy mozaikként – összerakni. Az Ószövetséget – noha továbbra is páratlanul gazdag forrása maradt az erre az időszakra vonatkozó ismereteknek – már kiegészítette azoknak az égetett agyagtábláknak a gyűjteménye, amelyet Ugaritban, Alalahban, a szíriai Máriban, vagy az iraki Nuziban találtak a régészek (e táblákat az i. e. 2. évezredben írták, különféle nyelveken); nem is beszélve a „néma" használati tárgyak tömegéről, amelyek, ha a gondos tanulmányozás „megszólaltatja" őket, állandóan új és új információkkal szolgálnak.

Ma már nem könnyű elképzelni, milyen szokatlan lehetett a maga idejében az a gondolat, melynek hatására néhány ember hozzáfogott, hogy feltárja Palesztina és Szíria ősi telephalmait, és magyarázatot keressen az ott találtakra. A laikus számára ezek a halmok mindössze szokatlanul szabályos, természetes dombocskák. Sőt a dombocskák nagy része – méghozzá gyakran a legfontosabbak – olyan területen fekszik, ahol ma már nincs is emberi település: „Városai pusztává lettek, kiszikkadt földdé, pusztasággá, ahol senki sem lakik, és nem jár arra egy ember sem" (Jer. 51:43.). Ráadásul ezeknek az első régészeknek meg kellett küzdeniük az ellenséges közhangulattal is: azzal az ellenállással, amely a nagy francia író, Chateaubriand 1812-es szentföldi utazásáról szóló leírásaiból is világosan kiérezhető: „Az első utazók még boldogok voltak, nekik nem kellett ezeken a bonyolult kérdéseken töprengeniük; először is, mert olvasmányaikban megtalálták azt a vallást, amely sose száll vitába az igazsággal; másodszor, mert mindenki úgy érezte, hogy ezt a helyet csak hagyományaival és emlékeivel együtt lehet szemlélni; és valóban, így kell bejárnunk a Szentföldet: kezünkben az Ó- és Újszövetséggel. Ha valaki ide is a kötekedés és ármánykodás szellemét kívánja magával hozni, akkor nem érdemes ilyen messzire eljönnie. Mit szólnánk vajon ahhoz az emberhez, aki Görögországban vagy Itáliában utazgatva csak abban lelné örömét, hogy ellentmondjon Homérosznak és Vergiliusnak? Mi manapság mégis így utazunk: önteltségünkben okosnak szeretnénk látni magunkat; pedig csak tiszteletlenek vagyunk."

Nincs még egy olyan terület, ahol a régészet és a történettudomány olyan sokáig lett volna – sőt lenne még gyakran ma is – áldozata a különféle vallási vagy politikai csoportok érdekeinek, örök igazságokat kereső megszállottaknak és sarlatánoknak, vagy olyanoknak, akik misztikus mérésekből vagy a Bibliában előforduló számok megfejtéséből remélték örök titkok vagy elásott kincsek felderítését. Az ilyen módszerek hihetetlen károkat okoztak; Mortimer Wheeler szerint például Palesztina az a hely, ahol „valószínűleg több bűnt követtek el a régészet nevében, mint a Föld bármely egyéb, hasonló kiterjedésű területén".

Nem volna azonban szerencsés és igazságos, ha a múlt „bűnei" miatt gyanakvással tekintenénk a legújabban végzett ásatásokra is, holott ezek – igen lelkiismeretes munka és egyre kifinomultabb módszerek segítségével – évről évre újabb és változatosabb ismeretekkel örvendeztetnek meg bennünket. A múlt mindig is oly mértékben vonzotta az emberek képzeletét, hogy ha a tényeket nem ismerték, alkottak helyettük legendákat; ha viszont a tények is hozzáférhetőek, kötelességünk mindent elkövetni, hogy megismerjük őket.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Az olvasó, aki a modern történelemmel foglalkozó olvasmányai során megszokta, hogy a fontos események idejét pontosan közlik, bizonyára meglepődik, hogy amikor az ókori történelemről olvas, az időszámításunk előtti események időpontjaként megadott évszámok könyvről könyvre változnak. Bár ahogy a kutatások előrehaladnak, sikerül mind szűkebb és szűkebb határok közé szorítani a hibákat, ennek ellenére továbbra sem lehet abszolút pontossággal megadni az i. e. 500-nál régebbi események időpontját és még a későbbieket is csak akkor, ha rendkívül fontos történelmi eseményekről van szó. Palesztina és Szíria történelmének évszámai az egyiptomi kronológiától függnek, az pedig nagyon általánosan szólva, olyan csillagászati megfigyelésekre épül, amelyek kapcsolatba hozhatók mai időszámításunkkal. Kb. i. e. 1550-től kezdve az egyiptomi királyok uralkodásának feljegyzett időpontjai összeegyeztethetők az abszolút számokkal kifejezett kronológiával, bár az időpontokban még így is előfordulhatnak egy-két évtől egy-két évtizedig terjedő eltérések. Palesztinában a királyság bevezetése után, amikor az egymást követő királyok uralkodásának időpontja már abszolút számokban kifejezhető, még mindig lehetségesek kisebb eltérések.

Az alábbi kronológia J. A. Bright: *A History of Israel* (Izráel története) című könyvén (2. kiad. London, 1972.) alapszik.

EGYIPTOM

XII. dinasztia	
Középbirodalom	I. E.
Amenemhat, I.	kb. 1991–1962
Szeszósztrisz, I.	kb. 1971–1928
Amenemhat, II.	kb. 1929–1895
Szeszósztrisz, II.	kb. 1897–1878
Szeszósztrisz, III.	kb. 1878–1843
Amenemhat, III.	kb. 1842–1797
Amenemhat, IV.	kb. 1798–1790
Szobeknoferuré	kb. 1789–1786
XIII–XVI. dinasztia	
Második, átmeneti kor (hükszószok)	
XVIII. dinasztia	
Új birodalom	
Jahmesz	kb. 1552–1527
Amenóphisz, I. (Amenhotep)	kb. 1527–1507
Tuthmószisz, I. (Thotmesz)	kb. 1507–1494
Tuthmószisz, II. (Thotmesz)	kb. 1494–1490
Tuthmószisz, III. (Thotmesz)	kb. 1490–1436
Amenóphisz, II. (Amenhotep)	kb. 1438–1412
Tuthmószisz, IV. (Thotmesz)	kb. 1412–1403
Amenóphisz, III. (Amenhotep)	kb. 1403–1364
Amenóphisz, IV. (Ehnaton)	kb. 1364–1347
Szmenhkaré	kb. 1349–1347
Tutanhamon	kb. 1347–1338
Aj	kb. 1337–1333
Horemheb	kb. 1333–1306
XIX. dinasztia	
Ramszesz, I.	kb. 1306–1305
Széthi, I.	kb. 1305–1290
Ramszesz, II.	kb. 1290–1224
Merneptah	kb. 1224–1211
Négy uralkodó	kb. 1211–1185
XX. dinasztia	
Széthnath	kb. 1185–1184
Ramszesz, III.	kb. 1184–1153
Ramszesz, IV.	kb. 1153–1146
Ramszesz, V.	kb. 1146–1142
Ramszesz, VI.	kb. 1142–1135

ASSZÍRIA

Tukulti-apil-Ésarra, I.	kb. 1116–1078
Adad-narári, II.	kb. 912–892
Assur-nászir-apli, II.	kb. 884–860
Sulmánu-asaridu, III.	kb. 859–825
Tukulti-apil-Ésarra, III.	kb. 745–727
Tukulti-apil-Ésarra, V.	kb. 726–722
Sarrukín, II.	kb. 721–705
Szín-ahhé-eriba	kb. 704–681
Assur-ah-idinna	kb. 680–669
Assur-bán-apli	kb. 668–627

BABILON

Nabú-kudurri-uszur, II.	kb. 605/604–562
Nabú-naid	kb. 556–539

AZ AKHAIMENIDA PERZSA DINASZTIA

Kürosz	kb. 550–530
Kambüszész	kb. 530–522
Dareiosz, I.	kb. 522–486
Xerxész	kb. 486–465
Artaxerxész, I.	kb. 465–424
Xerxész, II.	kb. 423
Dareiosz, II.	kb. 423–404
Artaxerxész, II. (Mnémón)	kb. 404–358
Artaxerxész, III. (Okhosz)	kb. 358–338
Arszész	kb. 338–336
Dareiosz, III. (Kodomennosz)	kb. 336–331

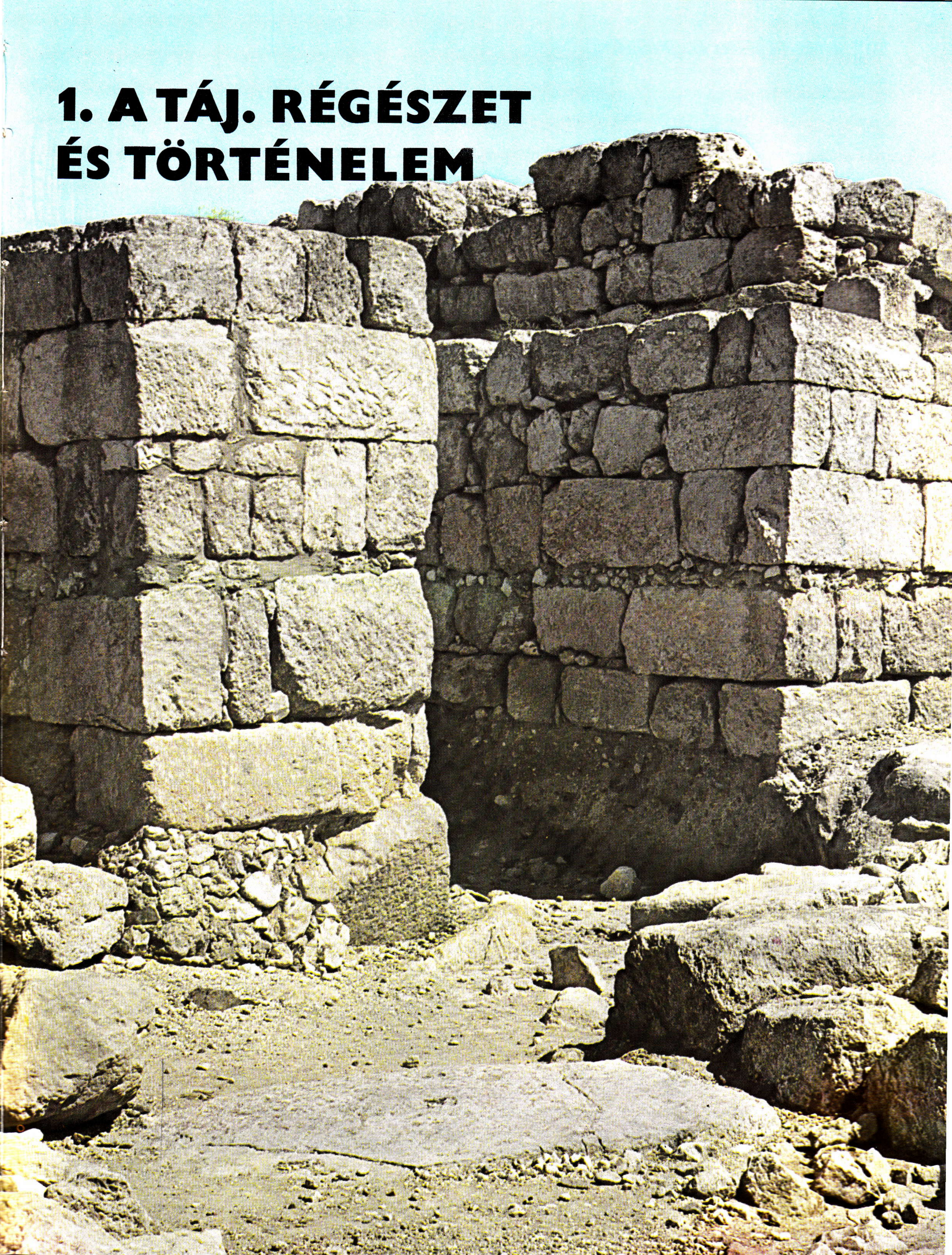
PALESZTINA

Saul	kb. 1020–1000?
Dávid	kb. 1000–961
Salamon	kb. 961–922
Júdai királyság	
Rehóbeám (Roboám)	kb. 922–915
Abijja	kb. 915–913
Ásza	kb. 913–873
Jósáfát	kb. 873–849
Jórám	kb. 849–842
Ahazja	kb. 842
Atalja	kb. 842–837
Jóás	kb. 837–800
Amásza	kb. 800–783
Uzzija	kb. 783–742
Jótám	kb. 742–735
Áház	kb. 735–715
Hizkija	kb. 715–687/686
Manasse	kb. 687/686–642
Ámon	kb. 642–640
Jósija	kb. 640–609
Jóáház	kb. 609
Jójákim	kb. 609–598
Jójákin	kb. 598–597
Cidkija	kb. 587–586

IZRÁELI KIRÁLYSÁG

Jerobeám, I.	kb. 922–901
Nádáb	kb. 901–900
Baasa	kb. 900–877
Éla	kb. 877–876
Zimri	kb. 876
Omri	kb. 876–869
Áháb	kb. 869–850
Ahazja	kb. 850–849
Jórám	kb. 849–842
Jéhu	kb. 842–815
Jóáház	kb. 815–801
Jóás	kb. 801–786
Jerobeám, II.	kb. 786–746
Zekarja	kb. 746–745
Sallúm	kb. 745
Menahém	kb. 745–738
Pekahja	kb. 738–737
Pekah	kb. 737–732
Hóseás	kb. 732–724

1. A TÁJ. RÉGÉSZET ÉS TÖRTÉNELEM

A Palesztina történelme iránti állandó érdeklődést egyetlen kérdés tartja ébren: miként lehetséges, hogy egy ilyen kis ország, amely ráadásul természeti kincsekben is szegény, olyan nagy hatással volt az egész nyugati civilizációra – hiszen itt jött létre a zsidó és a keresztény vallás, és nem kis szerepet játszott e terület az iszlám kialakulásában is. Erre a kérdésre természetesen nincs egyetlen, egyszerű felelet, de néhányat azért ki tudunk választani azok közül az ösztönző tényezők közül, amelyeknek bonyolult kölcsönhatása kedvező feltételeket teremtett a fejlődés egyes szakaszai számára.

Bármilyen kis ország volt is Palesztina, földrajzi helyzete fontos területté tette: hidat alkotott Afrika és Ázsia között, és a legkorábbi időktől kezdve szoros kapcsolatban állt a nála jóval nagyobb és gazdagabb országok politikai, kereskedelmi és kulturális életével. Tőle délnyugatra, a Színai-félszigeten túl feküdt Egyiptom; keleten és északkeleten, a szíriai nagy sivatagon túl, Mezopotámia terült el. Mindkét országot nagy folyók szelték át: a jó közlekedés és az öntözéses mezőgazdaság hatására itt már az i. e. 4. évezredtől kezdve virágzó civilizáció alakult ki, és nagyvárosok épültek. E két nagyhatalom közül hol az egyik, hol a másik gyakorolt döntő hatást az ókori Palesztina és Szíria életére. A két ország politikai gyakorlatát az egyiptomi és a mezopotámiai hadseregek, és azok hódító törekvései határozták meg. De vallási, irodalmi és tudományos életükre is igen nagy hatással volt e két birodalom. Elég, ha belepillantunk a fennmaradt egyiptomi és mezopotámiai forrásokba, nyomban észrevesszük stiláris vagy tartalmi hasonlóságukat az Ószövetséggel; míg a kanaáni és a föníciai művészet Egyiptomnak köszönhet sokat.

A földrajzi helyzet bizonyos szomszéd népek hatását elősegítette, más országokét viszont gyöngítette, különösen Palesztinában. A nagy karavánutak, amelyeken India, Arábia és a Perzsa(Arab)-öböl partvidékéről különféle fényűzési cikkeket szállítottak nyugat felé, többnyire elkerülték Palesztinát és inkább Szíria nagyobb városait érintették; Palesztina felé legfeljebb rendkívüli politikai körülmények hatására kanyarodtak el, például Dávid és Salamon uralkodása alatt. Palesztina egyetlen országútja, a *Via Maris* Egyiptomból indult, végighaladt a part menti síkságon, aztán kelet felé fordult, áthaladt a Jezreel-síkságon, egészen Szíria belsejéig; a hódító hadseregek legalább olyan gyakran használták, mint a kereskedők. Azok a népek, amelyek benyomultak az úttól keletre vagy az Arab-sivatagtól nyugatra eső területekre, olyan különböző talajú és éghajlatú tájra érkeztek, amelyet a természet tagolt sok, egymástól elzárt síkságra és völgyre. Noha a vidék mindig nyitott volt az idegen hatások előtt, olyan makacs függetlenségi törekvés, annyi különféle népcsoport és kultúra élt itt egymás mellett, amilyennel ritkán találkozni ilyen kis területen. Az idegenből érkező eszméket megrostálták és kipróbálták, mielőtt helyet adtak volna nekik a már elfogadott hitek vagy szokások között. Igaz ugyan, hogy Palesztina népe ritkán élt hosszabb ideig egyetlen központi hatalom irányítása alatt, és még ennél is ritkábban bővelkedett anyagi javakban, mégis amikor letelepedett és szervezett társadalmat alkotott, a vallás és az irodalom iránti fogékonyságban gyakran túlszárnyalta a nála gazdagabb és hatalmasabb szomszédait.

A föld, ahol a különféle törzsek letelepedtek és elkeveredtek egymással, nem adta gyümölcseit sem könnyen, sem egyenletesen. Itt nem volt olyan nagy folyó, amelynek rendszeres vízhozamára számítani lehetett volna. A föld termékenysége az esőtől függött; és bár ez általában rendszeres és elegendő mennyiségű volt, előfordult, hogy csak kevés csapadék hullott, és az is rendszertelenül. Gyakran sújtotta a vidéket rettenetes éhínség, pestis vagy sáskajárás. A kanaáni vallások is elárulják, mennyire fontosak voltak e nép számára az eső- vagy termékenységistenek. A zsidó tanítás pedig, amikor a Gondviselőről beszél, a maga módján ugyanilyen egyértelműen fogalmaz: „Mert a föld, ahova most bemégy, hogy birtokba vedd, nem olyan, mint Egyiptom földje, ahonnan kijöttetek. Ott, ha elvetetted a magot, a lábaddal kellett öntöznöd, mint a zöldséges kertet. Az a föld pedig, ahova most átkeltek, hogy birtokba vegyétek, hegyes-völgyes föld, az égből hulló eső vize itatja. ... Esőt adok földetekre a maga idejében: korai és kései esőt, és betakaríthatod gabonádat, mustodat és olajodat. Adok füvet a meződre állataidnak, és te is ehetsz és jóllakhatsz. Vigyázzatok, hogy szívetek el ne csábítson benneteket, mert akkor fellángol az ÚR haragja ellenetek, bezárja az eget, nem lesz eső ..." (5 Móz. 11:10–17.)

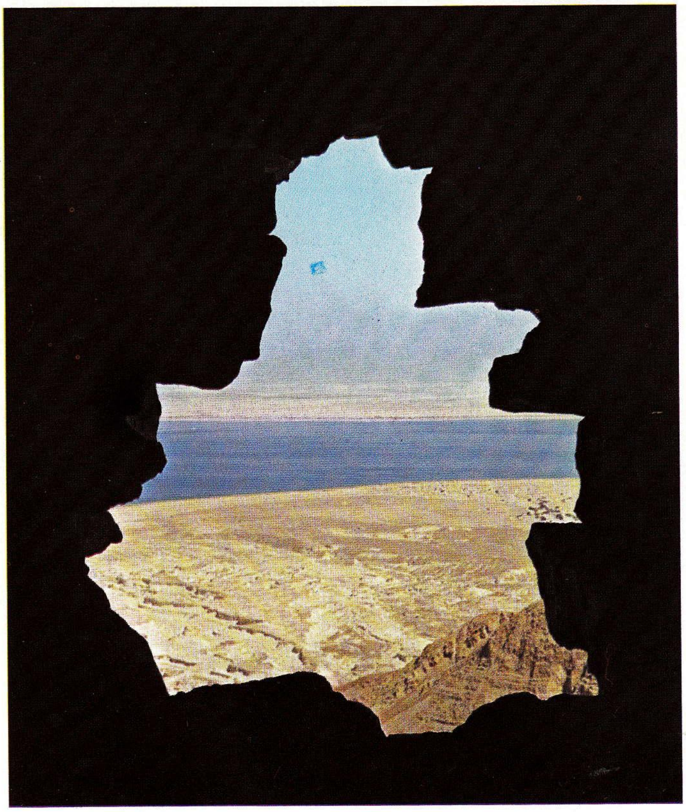
1 / Városkapu Megiddóban; Salamon kőművesei, akik ezt a kaput építették, pontosan ugyanilyen terv alapján készítették a hácóri és a gezeri városkaput is (vö. 1 Kir. 9:15–16.).

2 / Jellegzetes galileai táj a Genezáret-tó környékéről.

3 / A mai el-Dzsibb (Gibeón) dombtetőre épült. Messzebbről nézve az ókori város is egészen hasonló lehetett.

4 / A Holt-tenger látképe, háttérben Moáb hegyeivel a nyugati partjára néző egyik sziklabarlangból.

Ha mindössze erről volna szó, nem lenne nehéz megmagyarázni Palesztina egyedülálló történelmi szerepét, de a földrajzi adottságok és következményei még nem döntenek el mindent. Egy országot történelmi tapasztalatai, az ott élő emberek nemzedékei és az események hosszú sora formálják. E könyv történelmi fejezeteiben nem közvetlen választ keresünk a kiindulásként feltett kérdésre, hanem megpróbáljuk hozzásegíteni az olvasót, hogy önállóan találja meg a feleletet, és ennek érdekében elébe tárjuk a rendelkezésünkre álló legfontosabb régészeti és történelmi ismereteket, hogy megérthesse, mi volt Palesztina és a szomszédos országok szerepe kb. i. e. 2000 és 330 között. Célunkat fokozatosan közelítjük meg: először magát a tájat mutatjuk be, természeti kincseivel, majd röviden ismertetjük, hogyan alakultak a régészeti kutatások módszerei az idők során ezen a területen, végül beszámolunk róla, hogyan fedezték fel fokozatosan az elmúlt 400 év során az ókori Palesztinát. Bár mindez önmagában is igen izgalmas, nem árt, ha megismerkedünk a korábbi kutatók változó céljaival és eredményeivel is; jelenlegi ismereteinknek ez ad valódi távlatot.

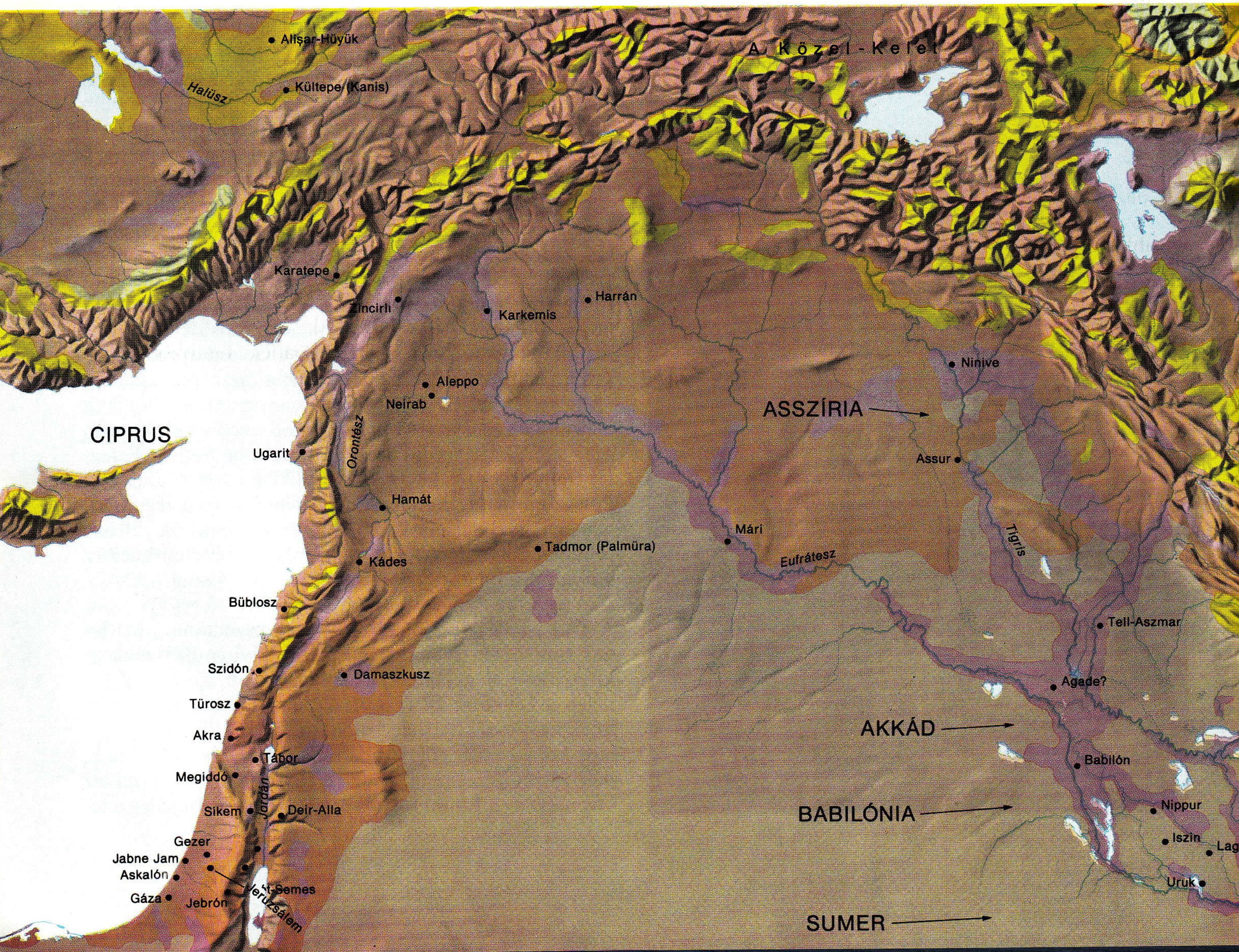
A TÁJ / Palesztina nagy északi szomszédjának, Szíriának nincsenek természetes határai. Nyugati része nagy kiterjedésű hegyláncokból áll, északon az Anszaríje, délen a Libanon és az Anti-Libanon kettős hegylánca húzódik. Anszaríje keleti oldalán és a két libanoni hegylánc között mély völgy található: északi részét Gábnak, déli részét Bekaanak nevezik. E területről a vizet az Orontész és a Lítáni folyó vezeti el. Éghajlata jellegzete-

5 / Sivatagi táj Jordánia déli részén; ez a vidék az ókorban rézbányáiról volt híres. Az Arábiából érkező szárazföldi fűszerszállító karavánok útja ezen a területen haladt át.

7 / Dombos vidék Palesztina északi részén. Valaha sűrűbb erdők borították, mint ma; a völgyekben és a hegyek lábánál elegendő víz volt az intenzív földműveléshez.

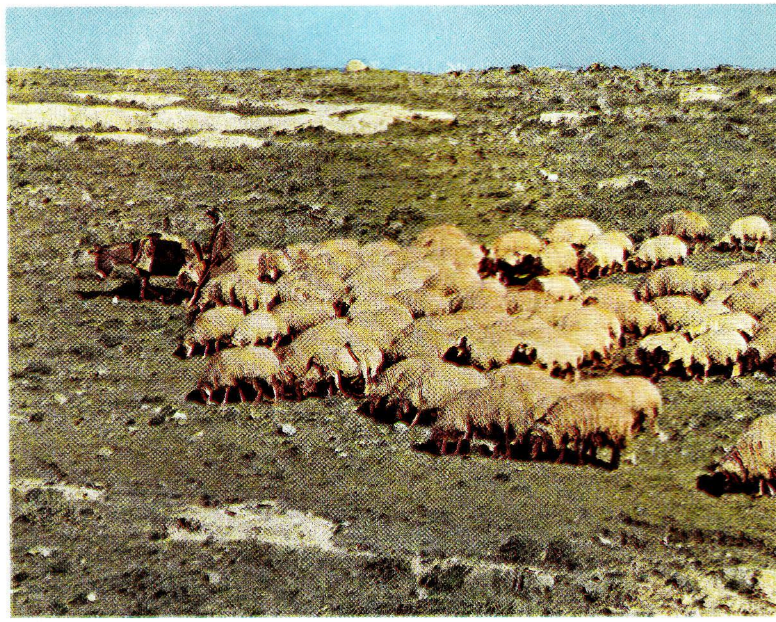
sen mediterrán, meleg, nedves telekkel és forró, száraz nyarakkal. Ezzel szemben Kelet-Szíria (könyvünkben Mezopotámia részeként tárgyaljuk) éghajlata kontinentális jellegű, nagy hőmérsékleti ingadozásokkal; évente hat hónapig teljes szárazság uralkodik. Szíria keleti részét az Eufrátesz folyó vágja átlós irányban ketté. Északon a Taurus-hegység előhegyei szegélyezik a folyót, a déli oldalon pedig alacsony, különálló hegyekkel tarkított táblavidék, mely nagy kiterjedésű sztyeppébe és sivatagba megy át. Legdélebbre a Haurán és Dzsebel-Drúz jellegzetes vulkanikus hegyvidéke húzódik a Jordánig.

Szíriában – akárcsak Palesztina nagy részében – az eredeti növénytakarót az emberi tevékenység és az állattartás gyökeresen átalakította. Az erdőket kiirtották, az egykori erdő helyén azután intenzív legeltetést folytattak, s így az nem nőhetett újra; ez nemcsak az erdei növényfélék számát csökkentette, hanem azzal a következménnyel is járt, hogy elszaporodtak a száraz talajt és a napot jól bíró növények, ennek következtében pedig a talaj felső rétegében rendkívüli mértékű erózió ment végbe. Az ókori feljegyzések, valamint az ásatások során előkerült növénymaradványok modern vizsgálata egyaránt azt bizonyítják, hogy az ókorban sokkal nagyobb területet műveltek meg, mint manapság, és hogy az ország figyelemre méltó jólétét mezőgazdasági terményeinek köszönhette. A vízkészlete bőséges ugyan, de a folyók, források, kutak szórványosan helyezkednek el, és az esőzés is rendszertelen, így a jól szabályozható öntözőrendszer nélkülözhetetlen. Palmürában – a karavánok útján a legnagyobb városban – a sivatag közepén enyhén kéntartalmú forrás teremtett oázist. Az Orontész folyó felső szakaszát egy nagy völgyzárógát vagy duzzasztógát szabályozta, amely legkésőbb az i. e. 2. évezred végén már állt. A gát segítségével a tavaszi fölösleges vízmennyiséget tartalékolták, és ezt használták öntözésre a száraz nyári hónapokban. Damaszkusz nagy, gazdag oázisát két folyó és gondosan kiépített öntözőcsatornák rendszere látta el vízzel.

A föníciai parti térség (a mai Libanon területe) igen keskeny: a tengertől nem messze már meredek hegyek emelkednek, a mögöttük fekvő országrész pedig valósággal áthatolhatatlan. E földsáv szélessége 100 és 5 kilométer között változik, tengerszint feletti magassága pedig többnyire nem éri el a 20 métert. De van elegendő vize az öntözéshez; a teraszosan kialakított hegyi termőföldeken az egyszerű csatornarendszerek a földet rendkívül termékennyé tették, úgyhogy a legkülönfélébb növények megteremnek rajta.

Egész más a helyzet Palesztinában: ez a terület, bár kicsiny, földrajzilag igen változatos. A parti síkság mindenütt igen termékeny, kivéve azokat a déli részeit, ahol a termőföldet homokdűnék fedik. A sok kiapadt folyómeder és a vízmosás többnyire száraz, kivéve néhány

6 / A Közel-Kelet.

8 / Pásztor szamarával és legelő birkanyájjal a júdai sivatagban; ez a látvány jóformán semmit sem változott az ókor óta. Az ellenőrzés nélküli legeltetés is hozzájárult a talaj eróziójához.

napot az esős évszakban, amikor is a bennük folyó víz és a talajvíz biztosít elegendő vizet az öntözéshez, hogy gabonát, szőlőt és olajbogyót termeszthessenek. Délnyugati irányban a Wádi-Gazze a Színai-félszigetre, félnomád törzsek lakta területre vezet, ahol már kevesebb az eső, és a sivatag az uralkodó. Délkeletre fekszik a Negev, e jókora, háromszög alakú földterület: a háromszög csúcsa Akaba, alapja pedig Gázától a Holt-tenger déli csücskéig húzódik. Nyugaton nagyrészt sík vagy enyhén dombos terület, de keleten valóságos sivatag, ahol vastag rétegben lepusztult a termőtalaj. Ezen a vidéken földművelés legfeljebb a kiapadt folyómedrekben és lejtőkön folyhatott, ahol kellő mennyiségű termőföld gyűlt össze, de csak azokban az években, amikor igen bőséges volt a csapadék. Öntözés nélkül kizárólag Beér-seba környéke művelhető. Mégis, gyakran megesett, hogy bizonyos népcsoportok hosszabb ideig meg tudtak itt telepedni, ha megoldották a vízkészletek gondos ellenőrzését és szabályozását.

Keletről a parti síkságot a Seféla néven ismert, észak–déli irányban húzódó alacsony dombság határolja, mögötte lényegesen magasabb mészkőhegyek emelkednek, köztük völgyekkel: ez az észak felé nyúló hegység alkotja az ország „szívét” mind földrajzi, mind történelmi szempontból: itt fekszik Júdea, Szamaria és Galilea. A mészkőhegység egy beszögellésében 760 méter magasan fekszik Jeruzsálem, Bétél és Hebron pedig 150 méterrel magasabban. A júdeai dombok viszonylag kopárak, de a sefélai dombvidéken megterem a szőlő és a gyümölcs, megélnek a fák. A hegyláncot nagyobb területen Megiddó és Jezreel termékeny síkságai törik meg, itt könnyen el lehet jutni a parti síkságról a Jordá-

9 / Mészkőlap, rajta korai héber felirat, egy tanuló írása. Felsorolja a földműves évi teendőit (fordítása a szövegben olvasható).

10 / Ábél-bét-maaka bibliai város dombja Észak-Izráelben, Dán közelében.

non túlra. Galilea, a legmagasabb, legészakabbra fekvő fennsík, csaknem ugyanolyan termékeny, mint Libanon. Bár déli határa cikcakk-vonalban húzódik, és az ókorban sűrű erdők borították, a nagyobb északi része, amely a Lítáni folyó torkolatáig terjed, szélesen elterülő táblavidék, ahol sok a forrás és gazdag a növényzet. Bőségesen terem itt olajbogyó, füge és még sok egyéb gyümölcs, de gabona és szőlő is.

Ha leereszkedünk az észak–déli irányban húzódó nagy törésvonalba, ahol a Jordán folyik – több mint 1000 métert kell lefelé haladnunk ahhoz, hogy elérjük a földfelszín legmélyebben fekvő pontját kb. 400 méterrel a tengerszint alatt a Holt-tenger közelében. A völgyben egészen más látványban van részünk, mint a fennsíkokon, a növényzet is teljesen más. A magas hegyek szubalpin növényzete helyett itt buján tenyésző szubtrópusi oázisokat és ültetvényeket találunk, legalábbis ott, ahol (mint Jerihó környékén) hozzáférhető a talajvíz. A Jordán folyó a Hermon előhegységeiben ered, és más folyókkal egyesülve, mocsarakon és nádasokon keresztül beleömlik a Hulei-tóba. A Genezáreti-tó és a Holt-tenger között azután erős, egyenletes a sodrása, girbegurba kanyarokat vágott az agyag és márga altalajba. A part túlságosan meredek ahhoz, hogy hajózni lehessen a folyón, a magas parton fűzfa és nád nő. A Jordán nyugati partja általában meglehetősen kopár, de a keleti part termékeny: számos állandó patak öntözi. A teraszok és vízvezetékek romjainak vizsgálata és az ásatások egyaránt megerősítették azokat a régi beszámolókat, melyek szerint a Holt-tenger nyugati partja, ahol jelenleg a sivatagban egy Én-Gedi nevű apró oázis található, valaha rendkívül termékeny terület volt, pálmái és balzsamfa-ültetvényei a kenőcs- és illatszergyártás egyik fontos központjává tették.

A Jordántól keletre meredek hegyfal vezet egy fennsíkig, amelynek átlagos magassága 600 méter: a fennsík kelet felé beleolvad a nagy Arab-sivatagba. E fennsík déli részén terült el az igen jó mezőgazdasági adottságú ősi Edóm és Moáb; e területek értékes érclelőhelyekkel rendelkeztek (közülük néhányat a közelmúltban fedeztek fel az izráeli régészek az Araba nyugati oldalán). Ezt a térséget földrajzi helyzete kulcsfontosságúvá tette: itt haladtak át az Arábiából érkező karavánutak. Északon Gileádban gabonát, szőlőt, olajbogyót, tölgyfát és fenyőfát termesztettek; Gileádon túl helyezkedett el a szarvasmarháiról és gabonájáról híres Básán.

Abban a korszakban, amellyel könyvünk foglalkozik, ezt a területet teljes egészében a mezőgazdaság tartotta el, a lakosság pedig főként falvakban lakott. De a városok is – akár a középkori Európában – szoros kapcsolatban álltak a vidékkel. Palesztina nyugati lankáin és síkságain a jó terméshez a téli évszakban nagy esőkre, tavasszal bőséges harmatra volt szükség, másutt az állandó folyómedrekből és forrásokból történő öntözésre. Általában az erős október végi és november eleji esőzések annyira meglágyították a talajt, hogy a

11 / Büblosz kikötője; ezen át folyt a létfontosságú épületfakereskedelem Libanon és Egyiptom között több ezer éven át.

szántás és a vetés egyidejűleg elvégezhető volt, áprilisban vagy májusban arattak, a gabona fajtájától függően. Az alább olvasható, kb. i. e. 925-ből származó szöveg egy gezeri iskolásgyermek héber leckéje; a kisfiú egy lágy mészkődarabra karcolta. A gyermekek alighanem mondóka formájában vésték emlékezetükbe, mik a földműves teendői az év során:

„Két hónap: betakarítás.
Két hónap: vetés.
Két hónap: kései (vetés).
Egy hónap: a len nyüvése.
Egy hónap: az árpa aratása.
Egy hónap: aratás és lemérés.
Két hónap: szőlőmetszés.
Egy hónap: nyári gyümölcs."
(Komoróczy Géza fordítása)

De ez csak egyik oldala volt a vidéki életnek. A Teremtés könyvében Káin és Ábel történetéből világosan kiderül, hogy a letelepült földművesek mellett voltak juh- és kecskepásztorok, azaz állattenyésztők is. Az ő teendőiket is az évszakok szabták meg, akár a földművesekét. Téltől késő tavaszig, amikor esett az eső, jó legelőt találtak a felföldi sztyeppéken; nyáron és ősszel azonban a fű kiszáradt az erős napsütéstől, és a pásztoroknak odébb kellett vonulniuk, hogy a folyóvölgyekben és más hasonló helyeken keressenek új legelőt. Innen ered a sivataglakók és a földművelők ősrégi ellentéte. Ahogy a letelepült földművelő közösségek terjeszkedtek, és politikai szervezetük is kialakult, azok, akik a határterületeken vagy még távolabb éltek, mivel fokozatosan kiszorultak ezekről a területekről, elnyomottnak és egyre inkább kiuzsorázottnak érezték magukat. Ezeknek a sivataglakóknak és a nomád, félnomád törzseknek a fokozatos beolvadása Palesztina társadalmába évszázadokon át rendszeresen mind újabb és újabb népcsoportok jellegzetes kultúrájával és hagyományaival gazdagították Palesztinát.

12 / Megiddó telephalma kelet felől; jól látható a kutatóárok, amelyet az amerikai régészek vágtak.

RÉGÉSZET ÉS TÖRTÉNELEM / A 19. században a régészet úttörői elárasztották Egyiptomot és Mezopotámiát, abban a reményben, hogy jelentős műtárgyakat sikerül találniuk, vagy arról álmodozva, hogy legendás ősi civilizációkat fedeznek fel; Palesztinában azonban egészen más – teljesen különleges okból kezdődtek meg az ásatások. Voltaképpen az e célra alakult testületek küldtek expedíciókat a Szentföldre, hogy – mint azt az egyik ilyen amerikai egyesület megfogalmazta – „szemléltessék és védelmezzék a Biblia állításait". Bármilyen tiszteletre méltó volt is ez a szándék, és bármilyen jelentős felfedezések születtek ennek nyomán, ez a fajta megközelítés könnyen elfogult megállapításokhoz vezethetett. A Palesztina területén működő mai régészek készségesen vállalnák, hogy a „szemléltetés" is céljaik közé tartozik, de a „védelmezést" már alighanem visszautasítanák. A Biblia – és ebben egyedülálló a világ nagy szent könyvei között – a történelemnek igen sajátos, vallási szempontú magyarázatát tárja elénk. A régészet mindössze annyit tehet, hogy pontosabb adatokkal szolgál azokról a történelmi eseményekről, amelyekre a régi szerzők saját teológiai fejtegetéseiket alapozták (jóllehet művüket többnyire jóval az események után írták). A korábbi gyakorlattal ellentétben, ma a régészek általában nem egyszerűen azért kezdenek el ásni egy bizonyos területen, mert azt megemlíti az Ószövetség, ahogyan elődeik tették, hanem azért, hogy új ismereteket szerezzenek azoknak a régi társadalmaknak még kevéssé ismert jelenségeiről vagy időszakairól, amely társadalmakról a Biblia az eseményekkel egyidejűleg vagy csaknem egyidejűleg rendkívül érzékletes és pontos képet fest.

A közel-keleti tájnak a régészet szempontjából egyik legfeltűnőbb jellegzetessége a sok mesterséges halom (arabul: *tell*), gyakran semmi egyéb nem is maradt az egykori hatalmas, virágzó városból. Ha az agyagból, agyagtáblából vagy terméskőből készült, tapasztott falú és tetejű házak összedűlnek, nem sok vagy éppen semmi sem marad belőlük, ami esetleg újra felhasználható volna – az újonnan letelepülők egyszerűen elegyengetik az omladékot, és föléje építkeznek. Az idők során aztán az egymásra halmozódó törmelékrétegek dombot alkotnak: a régészek pedig árkokat vágnak a domb földjébe, és így meg tudják vizsgálni, el tudják különíteni az egymásra következő rétegeket. A sztratigráfia – a rétegtan, azaz a dombot alkotó rétegek vizsgálata – lehetővé teszi, hogy időrendbe állítsák az építészet, a technika (fazekasság, fémművesség, a kő megmunkálása stb.) és a háztartási felszerelések változásait és kapcsolatba hozzák a település időnkénti elnéptelenedéséről vagy egyéb változásairól tanúskodó jelekkel. A könyvünkben tárgyalt időszak palesztinai és szíriai fazekasságának stílusai például annyira ismertek, hogy

13 / Légi felvétel a szíriai Mári i. e. 18. századi hatalmas palotájáról; innen került elő a feliratos táblákból álló, páratlanul fontos levéltár.

14 / Ez a sziklába vágott lépcső a gibeóni (el-Dzsibb) nagy víztárolóhoz vezet le, amelyet J. B. Pritchard tárt fel.

megközelítő pontossággal meg lehet mondani, e stílusok milyen sorrendben követik egymást, vagyis nagyjából keltezni lehet, hogy mikor váltotta fel egyik a másikat, még akkor is, ha semmiféle felirat nem utal az edény készülésének időpontjára. Ugyancsak a cserépedények jellegzetes típusai teszik lehetővé, hogy az egyik lelőhely rétegeit összehasonlítsák más lelőhelyekével: ezáltal lehetőség nyílik rá, hogy nagy területeken felderítsék az emberi települések történetét.

Számos ilyen *tell* található ebben a térségben, és még ennél is több az olyan átmeneti település vagy temető, amelyet csak szakértő szem képes felfedezni. Hogyan döntik el a régészek, hol kezdjék meg az ásatást? Nem egy esetben – és gyakran a leghíresebb és legjelentősebb lelőhelyek feltárásánál – a véletlen döntött helyettük. Például 1928-ban Szíriában, közel a Földközi-tenger partjához, egy földműves szántás közben véletlenül rábukkant egy cserépedényeket tartalmazó sírra. A sírban talált edényekről egy szakértő megállapította, hogy az i. e. 13. századból származnak és Mükénében készültek. Úgy vélték, a sír valószínűleg egy temető része: egy közeli halmocskáról, melyet a helybeliek Rász-Samrának neveztek, kiderült, hogy *tell.* 1929 áprilisában egy francia expedíció C. F. A. Shaeffer vezetésével megkezdte Minet-el-Beida temetőjének feltárását, de rövidesen inkább a *tell*-lel kezdtek foglalkozni. Öt nappal a munka megkezdése után agyagtáblákat találtak, az elsőket abból a több ezerből, amelyekről az ősi Ugarit azóta nevezetes: segítségükkel rendkívül fontos ismereteket nyertek a kanaáni vallás és társadalom megértéséhez.

Néhány évvel később pedig, az Eufrátesz mentén, a távoli Kelet-Szíriában, az iraki határ közelében, egy beduin, miközben Haríri halmát ásta, hogy köveket gyűjtsön, egy fej nélküli kőszobrot talált. A szobrot átadta a terület francia kormányzójának (Szíria akkoriban francia mandátumterület volt). Négy hónap alatt Franciaország itt felszerelt expedíciót szervezett André Parrot vezetésével. 1934. január 23-án, alig több mint egy hónappal azután, hogy a munkálatok megkezdődtek, találtak egy szobrot, a következő felírással: „Ezt a szobrot Lamgi-Mári, Mári királya, a nagy kormányzó Istár istennőnek ajánlotta." Így egészen váratlanul kiderült, mi volt a település ősi neve, amelyet részben mai elnevezése (Tell-Haríri) is megőrzött. De ez még csak a kezdet volt. A következő év vége felé megtalálták egy hatalmas agyagtáblából épült palota első nyomait, és a palotában egy agyagtáblákból álló hatalmas irattárat,

amely azután rengeteg új ismerettel szolgált a terület diplomáciai, társadalmi és gazdasági életének döntő fontosságú időszakáról: az i. e. 2. évezred első feléről. Rász-Samrában és Haríriben továbbra is folynak az ásatások.

Egy másik fontos (szintén az i. e. 2. évezredből származó) irattár felfedezése már kevésbé tekinthető a véletlen művének, mivel a régész, aki megtalálta, egész életében a Közel-Kelet régészeti kincseinek feltárásával foglalkozott, és így szerzett tapasztalatait felhasználva nagy gonddal és jó érzékkel választotta ki a helyet. Leonard Woolley ezt írja:

„Amikor Urban befejeztem a munkát, a British Museum vezetősége 1935 tavaszán megbízott, hogy keressek új ásatási területet. Elsődleges célom az volt, hogy az égei-tengeri szigetek és az ázsiai szárazföld közötti korai kulturális kapcsolatok nyomára bukkanjak, és ha lehetséges, kiderítsem, hogyan keletkezett a krétai civilizáció, és milyen kapcsolatban volt Elő-Ázsia nagy civilizációival. Ez azt jelentette, hogy kutatásaim irányát a politika- és gazdaságtörténeti tényezők, kikötők és a szárazföldi kereskedelmi útvonalak elhelyezkedése határozta meg. Bizonyos geográfiai megfontolások hatására Észak-Szíriában az Amúq síkságon kezdtem munkába. Ezen a síkon szétszórtan, körülbelül kétszáz ősi domb volt: közöttük halad át az Orontész folyó, mielőtt áttör az Amanus-hegységen és a Földközi-tengerbe ömlik. Végül is kiválasztottam Tell Açanát, egy halmot, amelyről úgy gondoltam, egy királyi székhely maradványait rejti: innen ellenőrizhették a főbb kereskedelmi utakat, köztük a tengerhez vezető szorost, és ez a város tarthatta kezében a cédrushegységről érkező épületfa-szállítmányokat is – a libanoni erdők ugyanis, amelyeket a föníciai városok termeltek ki, északra erre folytatódtak. Ezenkívül még az Orontész torkolatánál lévő Sejh-Juszuf jelentéktelen halmocska feltárását is elhatároztam, mert úgy véltem, ez volt a főváros kikötője." Így fedezte fel Woolley az ősi Alalah városát és al-Mina kikötőt, bár a város az i. e. 2. évezredben virágzott, a kikötő pedig négy-ötszáz évvel később.

Azoknak a településeknek, amelyeken a régészek Szíriában dolgoznak, régi neve ismeretlen, és rendszerint csak akkor derül ki, ha valamelyik lelet feliratai elárulják. Palesztinában viszont a Bibliából és más ókori forrásokból nyert ismeretek segítségével könnyű azonosítani azoknak a régi városoknak a helyét, amelyeknek az ókorban játszott szerepéről viszonylag sokat tudunk az Ószövetségből. Az ókorból származó ismeretek és a modern földrajz közötti összefüggés megállapítása azonban nem mindig olyan egyszerű, mint amilyennek az első pillanatban tűnik, kivéve talán a teljesen egyértelmű eseteket, de még azoknak is megvannak a buktatói. Megeshet például, hogy egy városnév együtt vándorol az onnan továbbköltöző telepesekkel, gyakran többször egymás után. Jerihó esetében például az a *tell,* amelyik az ószövetségi város helyét jelzi, bizonyos távolságra található attól, amelyet az Újszövetség emleget, és a mai Jerihótól úgyszintén. Amikor megpróbálják meghatározni, hol helyezkedhetett el a Bibliában említett valamelyik település, különféle bizonyítékokat kell szemügyre venni. A város nevére és helyére vonatkozó ókori irodalmi forrásokat gondosan össze kell vetni egymással, és ahol ellentmondás mutatkozik, ott a szövegkritika bevett módszereit kell alkalmazni. Ezután meg kell vizsgálni a szóban forgó terület mai helyneveit, hátha azok segítenek: ebben a munkában a nyelv hangtani változásainak ismerete rendkívül fontos. Ugyancsak hasznos lehet a helyi hagyományok és a folklór ismerete. Ha mindezeket az információkat gondosan megrostálták, meg kell nézni, vajon régészeti leletek megerősítik-e azt, ami az ókori forrásokból ismeretes a terület történetéről.

1838-ban Robinson, amikor az ókori Lákis városát kereste, fontolóra vette, hogy miután ma a Tell-el-Heszitől öt kilométernyire északnyugatra fekszik a mai Umm-Lákis, nem lehetséges-e, hogy Heszi volt az ókori Lákis, de úgy döntött, hogy a hely nagysága és helyzete nem szól emellett. Volt azonban, körülbelül két kilométernyire Heszitől északra, egy Hirbet-Adzslan nevű rom; Robinson ezért úgy vélte, hogy Heszi alighanem inkább az ókori Eglón lehetett. Amikor azonban 1890-ben Petrie ásatni kezdett Hesziben, arra a meggyőződésre jutott, hogy mégiscsak ez volt Lákis, ezt látszólag megerősítette, hogy két évvel később Bliss egy, az i. e. 14. századból származó táblácskát talált ott, melynek szövegében utalás történt az ősi Lákisra. Más tudósok azonban továbbra is meg voltak győződve róla, hogy a Heszi mellett lévő halom a bibliai Eglónnal azonos, és egy sokkal nagyobb méretű halmot, a Tell-ed-Duweirt azonosították Lákissal, mivel ennek a helye jobban megfelelt a bibliai leírásnak. 1935-ben azután egy angol kutatócsoport talált Tell-ed-Duweirban egy Nabúkudurri-uszur hódító hadjárata idején keletkezett, cserépdarabokra írt „levél"-sorozatot, és e levelek földrajzi utalásaiból kiderült, hogy valóban Tell-ed-Duweir volt Lákis, nem pedig Heszi. A helyzet persze nem mindig ennyire bonyolult. Clermont-Ganneau egyik tanulmányában a bibliai Gezer városát a mai Tell-Dzsezerrel azonosította: a település környékén sziklába vésett feliratokat talált, amelyek arámi nyelven közölték, hogy az ott „Gezer határa".

ÚJ TÁVLATOK / A második világháború óta eltelt időszakban a régészek különféle okokból keresték fel újra a legfontosabb bibliai területeket. Pritchard azért ment a mai el-Dzsibb-be, mert azt remélte, kiderítheti, valóban azonos-e az ókori Gibeónnal, ahol „. . . veszteg maradt a nap, megállott a hold is, míg ellenségein bosszút állt a nép." (Józs. 10:13.), és ahol „Gibeón vizénél" Joáb és Abnér ifjai megküzdöttek. Nemcsak a víztárolót találta meg, hanem a törmelék között több égetett agyagkorsó fülére is rábukkant, s ezeken a „Gibeón" felirat volt

olvasható. Ezzel teljesen egyértelmű bizonyíték került kezébe el-Dzsibb és Gibeón azonosságáról. Ilyesmi azonban csak nagyon ritkán fordul elő. 1956-ban Wrightot Sekem városa csábította, mert eszményi kiképző terepnek látszott az amerikai bibliakutatók új nemzedéke számára: itt ugyanis nemcsak számos régészeti problémával találkozhattak, hanem olyan helyszínnel, amelyről sok irodalmi emlék maradt fenn. Tell-Areinibe és Asdódba a filiszteusok iránti érdeklődés vonzotta a régészeket. (Tell-Areiniről azt hitték, azonos Gáttal, mígnem az ásatás más következtetést sugallt.) Yadin nagy izráeli expedíciót vezetett Tell-el-Qedába, amelynek már puszta formája, méretei és helye is figyelmet keltettek. Ezt az észak-izráeli települést nemcsak az Ószövetség említi Hácór néven, hanem már a Bibliánál korábbi egyiptomi, mezopotámiai, sőt palesztinai irodalmi szövegek is, közülük a legrégebbi az i. e. 19. századból való. Az ásatások során Yadin a településnek csak mintegy négyszázad részét ásta ki, becslése szerint nyolcszáz évig tartana, hogy évi négy-öt hónapi munkával az egész területet feltárják.

Kenyon programja, amikor Tell-esz-Szultánban, a régi Jerihóban megkezdte a munkálatokat, nemcsak annyi volt, amennyit a hely neve alapján várnánk. Amikor a régésznő éppen itt kezdett ásatni, természetesen arra is törekedett, hogy újabb adatokat szerezzen arról, mikor vette be Józsua ezt a késő bronzkori várost (egyébként a leletek a Biblia leírásait nem igazolták). De legalább ennyire érdekelte az az igen változatos anyag, amelyet ott a sírokból nyerhetett, és azokat az igen jelentős neolit-kori maradványokat is fel akarta tárni, amelyeket korábban Garstang fedezett fel. És végül ez utóbbiak hozták meg vállalkozása igazi sikerét. A régész még a leggondosabb tervezés mellett se tudhatja előre, mire fog bukkanni.

De még mindig sok olyan részlete van az ókori Palesztina történelmének, amelyeket írásos dokumentumok segítsége nélkül kell felderíteni, és ebben a cserépedények változó formái és díszítményei megőrizték kulcsszerepüket, amelyet már régóta játszanak. A cserépdarabok gyakorlatilag elpusztíthatatlanok. Ha valamelyik ásatási terület földjében sok cserepet találnak, az arra utal, hogy ott valaha ősi település lehetett; az edények típusából megállapítható, körülbelül milyen időszakban volt lakott ez a település. A képzett régész, ha elég nagy területet vizsgál végig gondosan, általában ki tudja deríteni, hogyan helyezkedtek el a települések a szóban forgó területen az ókor egyes időszakaiban. Ezután gondosan ki kell választania, hol kezdjen ásatásba, hogy ezeket az ismereteket tovább bővíthesse, hiszen a legfelső rétegben talált cserép valószínűleg az illető hely történelmének csak a legutolsó fázisáról vall. A vizsgálatoknak ez a módszere, amelyet Transzjordániában és a Negev-sivatagban Nelson Glueck próbált ki először, egyebek között azt is lehetővé tette, hogy meghatározzák a Genezisben a pátriárkákról, elsősorban Ábrahámról olvasható történetek keletkezésének legvalószínűbb időpontját. A közelmúltban az ásatásokat nagyobb területre terjesztették ki, ezek révén sikerült jobban megismerni, hogyan ment végbe a honfoglalás idején az izráeliek terjeszkedése Galileában, és hogyan éltek a Színai-félszigeten a legkorábbi időktől kezdve.

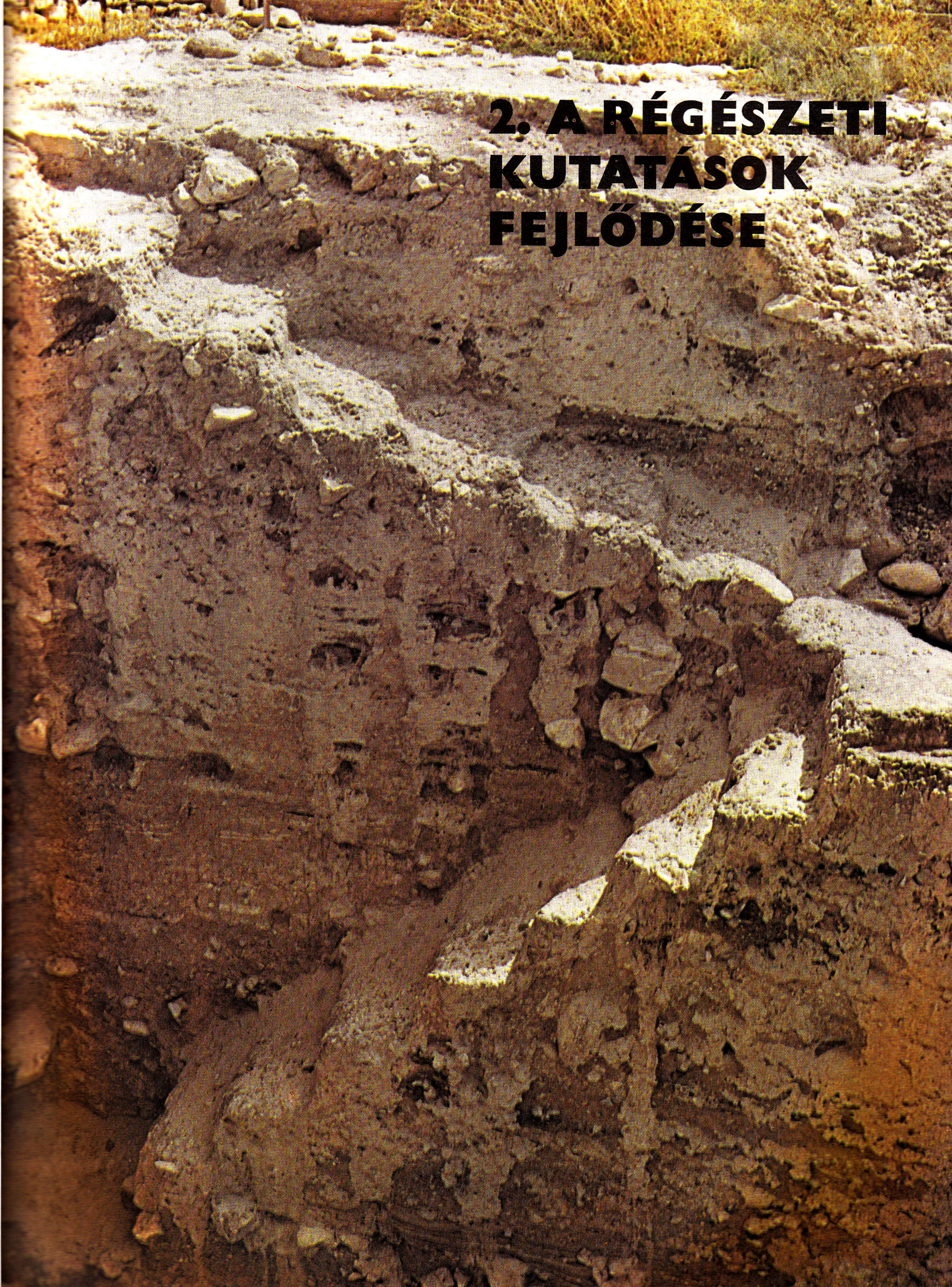
Bármilyen aprólékosan foglalkozik egy régész a lelőhelyével, minden ásatás legalább annyi új kérdést is felvet – ha ugyan nem még többet –, mint ahányat megválaszol. A régészt mind a tulajdon munkája, mind más régészeké lépten-nyomon arra kényszeríti, hogy az új leletek fényében korábbi feltevéseit felülvizsgálja. Amikor például Glueck az 1930-as években először kutatott az Araba déli részén, az ott gyakran előforduló, jellegzetes típusú agyagedényeket az i. e. 10. századból származónak vagy annál későbbinek tartotta. A Tell-el-Heleifében ezt követően folytatott ásatások során úgy látszott, sikerült azonosítaniuk egy Salamon király uralkodása alatti rézolvasztót, és ezt kapcsolatba hozták a helyi bányák kiaknázásával, valamint az ez idő tájt folytatott vörös-tengeri kereskedelemmel. A közelmúltban azonban, főként Rothenberg ásatásai bebizonyították, hogy az agyagedények régebben, az i. e. 13. század végén és a 12. században készültek, és hogy szó sem volt olvasztóról. A helybeli bányászat története egészen az őskorig nyúlik ugyan vissza, de éppen kevéssel Salamon uralkodása előtt egy időre megszűnt. A bányászat az utolsó időszakban egy kis templommal állt kapcsolatban, amelyet istennőjüknek, az egyiptomi Hathornak emeltek a bányászok, akik a 19. és 20. dinasztia uralkodása idején egyiptomi irányítás alá tartoztak. A jellegzetes agyagedények és a korszak egyiptomi fáraóinak nevét viselő tárgyak együttes előfordulása tehát új, döntő bizonyítékot szolgáltatott a keletkezési idő megállapításához; olyan forrásanyagot, amely korábbi terepvizsgálatok és a szűk területre korlátozott ásatások során nem volt hozzáférhető. A Jerihó helyén talált késő bronzkori várossal kapcsolatos korábbi régészeti következtetéseket Kenyon ásatásai nyomán ugyanilyen gyökeresen át kellett értékelni.

A régészet csakúgy, mint bármely más fejlődésben lévő tudományág, folyton mást és mást állít figyelme központjába. A legutóbbi egy-két évtizedben a fejlődés üteme erősen felgyorsult, és mind céljai, mind módszerei gyökeresen megváltoztak. Egészen a közelmúltig Palesztinában és Szíriában minden régészeti tevékenység arra irányult, hogy kiderítse a fennmaradt tárgyak segítségével az ókori társadalmak fejlődésének időrendjét és e társadalmak térbeli elhelyezkedését. A régészeknek tehát vagy nagyméretű feltárásokra kellett összpontosítaniuk tevékenységüket olyan települések helyén, ahol annak idején sokáig és nagy sűrűségben éltek az emberek (az úgynevezett *tell*-eken), vagy sok kisebb lelőhelyen kellett felszíni mintát venniük és próbaásatásokat végezniük. Az ásatás, a mintavétel, valamint az

így nyert adatok feljegyzésének és csoportosításának módszerei állandóan finomodtak, legújabban a statisztika módszereinek és elméleti fejlődésének hatására is. Ugyanakkor az a tény, hogy egyre több, a legkülönbözőbb tudományágakban tevékenykedő természettudós vesz részt a régészeti feltáró munkában, azzal az eredménnyel járt, hogy a kutatók nemcsak a leletek elemzésére – azaz a tárgyak összetételének, a készítés módjának, a nyersanyagforrásoknak stb. a megállapítására – fordítanak fokozott figyelmet, hanem a korábban elhanyagolt anyagok, például a csontok, magvak és más szerves anyagok felkutatására és részletes elemzésére is.

Általánosabban fogalmazva: földrajztudósok, geológusok, hidrológusok és ökológusok részvétele – hogy csak néhány tudományág képviselőit említsük – teljesen átalakította az őskori települési formákról és a földművelésről szerzett ismereteinket. Nyilvánvaló okokból mindez az őskorral kapcsolatos kutatásokra gyakorolta a legnagyobb hatást, de nagy a jelentősége a történelmi korok felderítésében is, különösen azoknak az úgynevezett „sorsdöntő", a történelem további alakulását meghatározó időszakoknak a megismerésében, amelyekről kevés írásos forrásunk van, márpedig a könyvünkben tárgyalt kor szintén ilyen. Még ennél is újabb az a – jelenleg heves viták kereszttüzében álló – módszer, amelyik a régészeti leleteket a lehetséges végletekig igyekszik kiaknázni oly módon, hogy kölcsönveszi a társadalomtudományok, például az etnológia, a közösségek életével foglalkozó kutatások és a környezettudomány módszereit, hogy megmagyarázza, értelmezze azokat a régészeti jelenségeket, amelyeket a régebbi régésznemzedékek egyszerűen csak leírtak. Hogy mindez milyen hatással lesz majd az itt tárgyalt, a mi érdeklődési körünkbe eső kérdésekre, majd később derül ki: de ha az elméleti újítás lépést tart a helyszínek feltárásával, akkor Palesztina és Szíria régészetének következő évszázada még izgalmasabb lesz majd, mint az előző. Márpedig ez is éppen eléggé izgalmas volt.

2. A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK FEJLŐDÉSE

ZARÁNDOKOK ÉS KERESZTESEK / Szent Pál – ne feledjük – egyáltalán nem tartotta érdemnek, ha valaki Krisztust mint történelmi személyt, „test szerint" (2 Kor. 5:16) ismerte. Csak az i. sz. 4. század elején, miután nagy Konstantin császár kiterjedt templomépítési programba kezdett Palesztinában, indultak el az első zarándokok, hogy leróják tiszteletüket azokon a helyeken, ahol Krisztus életének eseményei lejátszódtak. Tehát a Szentföldről szóló, ránk maradt legkorábbi beszámolókat is évszázadok választják el Krisztus korától. Az érdeklődésnek ebben a korai szakaszában állította össze Euszebiosz püspök (kb. i. sz. 260–339) a híres *Onomasticon*-t. Ez a mű tartalmazta mindazokat a Szentfölddel kapcsolatos földrajzi neveket, amelyeket a Biblia említ, valamint azt is, hogyan nevezték ezeket a helyeket Euszebiosz korában. Ezt követőleg ezerötszáz éven át férfiak és nők nem azért zarándokoltak Palesztinába, hogy annak régészeti emlékeit megismerjék, hanem hogy vallási élményben legyen részük, hogy elmélkedjenek és imádkozzanak a szent helyeken; s soha senki nem kételkedett abban, hogy ezek valóban a Bibliában szereplő helyekkel azonosak.

Ezeknek a zarándokoknak – akik közül igen sokan hagytak ránk beszámolót szentföldi élményeikről – jellegzetes példája egy Egeria (Aetheria) nevű hölgy, egyike a legelső szentföldi utazóknak, aki i. sz. 381–384 körül látogatott el Keletre. Egeria is, akárcsak a zarándokok többsége, fáradhatatlan és lelkes utazó volt, és kitűnően megfigyelt minden részletet, egyszersmind azonban mélységesen hiszékeny is volt. Ha az ember elolvassa útibeszámolóját, nem csodálkozik többé, hogy a szent helyek és a hozzájuk fűződő legendák az évszázadok során olyannyira megszaporodtak, mert csak így lehetett kielégíteni a jámbor utazók igényeit. Már egy rövid szemelvény is elegendő Egeria színai útibeszámolójából, hogy érzékeltessük e zarándokutak szellemét: „Ez volt hát a tervünk: amikor már mindent megnéztünk, amit akartunk és lejöttünk Isten Hegyéről, elmegyünk megtekinteni az égő csipkebokor helyét. Ezután áthaladunk a most előttünk húzódó völgy közepén, és így térünk vissza az országútra, Isten embereivel együtt, akik majd megmutatják nekünk mindazokat a helyeket, amelyek a Bibliában szerepelnek. És valóban így tettünk."

Hosszú évszázadokon át a zarándokok mindig ugyanazt az utat tették meg, egyik keresztény kegyhelyről a másikra mentek, anélkül hogy bármi egyébre felfigyeltek volna. Beszámolóik egyre sablonosabbá váltak. Amikor i. sz. 1099-ben a keresztesek elfoglalták Palesztinát, és a zarándokoknak új lehetőségeik és új kötele-

15 / A jerihói ásatások egy részlete; a fénykép nem sokkal a munkálatok befejezése után készült, amikor az erózió már megkezdte a telephalomban vágott szelvények pusztítását. A kutatóárok célja az volt, hogy feltárja az ókori település egymásra rakódott rétegeit. A lépcsőfokok az ásatás során készültek.

16 / Palesztina mozaiktérképe; a jordániai Madaba templomában található, i. sz. 560 körül készülhetett, amikor a keresztény egyház úttörő szerepet játszott a térképkészítésben. Ez a térkép sok, rendkívül értékes információval szolgált a régészeknek és a történészeknek. Jeruzsálem a térkép közepén látható, a térkép többi részéhez képest aránytalanul felnagyítva (1:1600 léptékben). Meglepően pontos alaprajzot ad arról, milyen volt a város a bizánci időkben.

zettségeik támadtak, megnövekedett a részletes beszámolók száma. De bármilyen értékesek voltak is ezek a dokumentumok a középkori utazásokkal vagy vallásgyakorlattal foglalkozó kutatók számára, a régészetnek gyakorlatilag semmiféle támpontot nem nyújtanak. A mai olvasó számára ezekben a beszámolókban az a legmegdöbbentőbb, milyen hihetetlen veszélyeket vállaltak az utazók – hiszen Chaucer is azzal szemlélteti, milyen figyelemre méltó személyiség a Bath-i Asszonyság, hogy megjegyzi róla: háromszor járt Jeruzsálemben. Ezzel szemben a 10–12. századi arab földrajzírók igyekeztek minden részletre kiterjedő áttekintést adni a földről és annak kincseiről: mindegyikük belefoglalta művébe elődeinek eredményeit, de – helyesen – személyes megfigyeléseit és tapasztalatait is hozzátette. Ez az információanyag összehasonlíthatatlanul gazdagabb, jobban feldolgozott és rendezettebb, mint az, amit a zarándokok beszámolóiban olvashatunk egészen a középkor legvégéig. Itt-ott még régészeti megfigyelések is felbukkannak a szövegben, például egy i. sz. 1047-ben íródott arab beszámolóban ezt olvashatjuk:

„Szíria különböző részein összesen körülbelül ötszázezer oszlop, illetve oszlopfő és oszloptörzs látható, amelyeknek sem készítőjét nem ismeri senki, sem azt nem tudják róluk, milyen célból faragták ki őket, vagy honnan kerültek oda."

A 15. század végétől kezdve a zarándokok útibeszámolói több józanságról és kritikusabb szellemről tanúskodnak. Ebben az időben Palesztina tengeri úton is megközelíthetővé vált; a víziút velencei ellenőrzés alatt állt. Egyre több zarándok áradt kelet felé. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy az új találmány, a nyomtatás segítségével sokszorosították William Wey *Informatyon for Pylgrymes* (Zarándokok tudnivalói) című művét, és hogy Bernhard Breydenbach *Peregrinationes* (Zarándoklatok) című munkájában kinyomtatták az utrechti Erhard Reuwichnak a Szentföldről és a kegyhelyekről készített első pontos rajzait. A későbbi utazók tárgyilagosabb beszámolói irányába való átmenet jó példája Felix Fabri ulmi dominikánus szerzetes 1556-ban megjelent beszámolója 1481–1483-as szentföldi útjáról. Fabri se volt nagyobb földrajztudós vagy régész, mint elődei, műve mindazonáltal igen alapos munka: bizonyos kérdésekről vitába is bocsátkozik és rendkívül – csaknem ijesztően – részletes. Alighanem tudatosan kereste ki a kétséges vagy egymásnak ellentmondó állításokat és hagyományokat, és ezeket összevetette Palesztinában szerzett tapasztalataival. Például vitába száll azzal a hagyománnyal, mely szerint Krisztust „tengeri tövissel" koronázták meg. Ezt írja:

„Törhettek volna tövises ágat a legközelebbi csipkebokorról, az is lehet, hogy Pilátus házának konyháján találtak tüskés-ágat a tűzifa között, mivel saját szememmel láttam, hogy ma is a csipkebokor ágát használják tűzifaként, és a konyhájuk mindig tele van rendkívül szúrós tüskéjű ágakkal, hogy eltüzeljék őket."

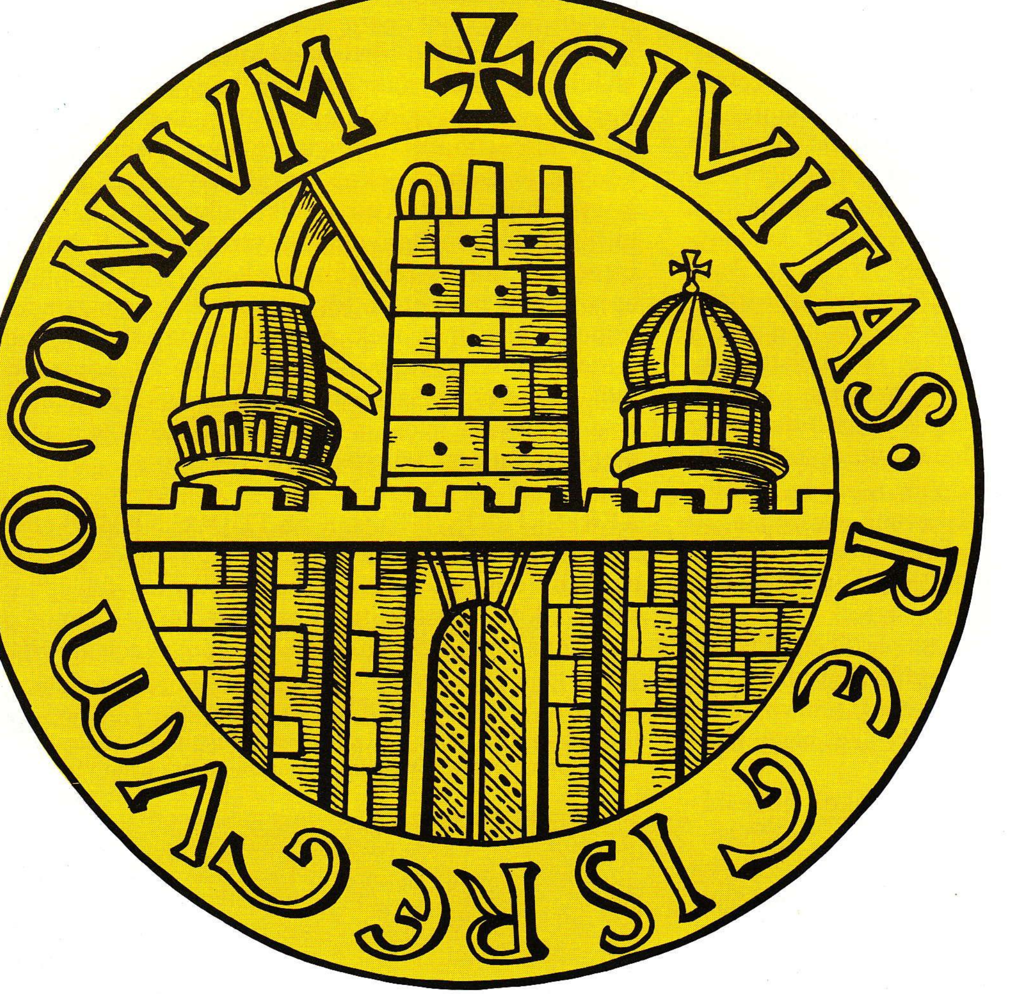
Ez a hagyomány Francesco Quaresmio vaskos *Historica theologica et moralis Terrae Sanctae Elucidatió*jában (A Szentföld történeti, teológiai és erkölcsi megvilágítása) éri el csúcspontját: a könyv 1639-ben jelent meg, és a Szentfölddel kapcsolatos, az évszázadok során felhalmozódott – többnyire téves – ismeretek kézikönyve. A szerző tájékozottsága lenyűgöző, de látszik, hogy válogatás és kritika nélkül olvasott. Csak akkor tudjuk igazán méltányolni, milyen józanok Fabri kommentárjai, ha összevetjük ezzel a könyvvel, amelyik egész fejezetet szentel a töviskorona és a keresztre feszítéshez használt szögek megtalálásának, s e fejezetet mindjárt követi is egy másik a korona állapotáról és a szögek számáról. Szerencsére abban az időben, amikor ez a könyv megjelent, a tudományos kutatás már kezdett egészen más irányban tájékozódni.

KERESKEDŐK, UTAZÓK ÉS TUDÓS NEMES URAK

/A 16. századra a katonákat és a zarándokúton járó egyházi férfiakat és asszonyokat kezdték felváltani a kereskedők, követek, tudósok és utazók. Fleming Johann Zuallart 1585-ben megjelent könyvében aprólékos

17 / Belvoirban a keresztes kastély helyreállított fala és kapuja a Jordán völgyének északi, a Genezáret-tóra nyíló végén.

18 / Modern másolat boulogne-i Balduin pecsétjének rajzáról; Balduin a jeruzsálemi latin királyság első királya volt (i. sz. 100–118). Ezt a királyságot a keresztesek hozták létre. A rajzon balról jobbra; a Szent Sír-templom, Dávid tornya a fellegvárban és a Szikla-templom látható, tetején a kereszttel, amelyet a keresztesek helyeztek rá.

rajzok találhatók a városokról, a tájról és az egyes épületekről; e rajzok első ízben valódi régészeti érdeklődésről tanúskodnak. A képek olyannyira népszerűvé váltak, hogy a kortársak gátlástalanul felhasználták őket saját útibeszámolóik illusztrálására. Azt a művet, amelyet méltán nevezhetünk a legelső, saját kutatásokra alapozott régészeti beszámolónak, egy francia tudós, de La Rocque írta, 1688. évi baalbeki látogatása után. A mű azonban még mindig idejekorán született.

A kor szellemével inkább összhangban volt Henry Maundrell *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter A.D. 1697* (Utazás Aleppóból Jeruzsálembe a mi Urunk szerinti 1697. év húsvétján) című munkája. Igen hamar népszerűvé vált, és sokáig a legfontosabb útikönyv maradt. Szerzője egyáltalán nem fogadott el mindent kritika nélkül, a régiségek iránti érdeklődés sem hiányzott belőle, de – amint azt az alábbi példa jól szemlélteti – műve aligha nevezhető túlságosan elméletieskedőnek:

„Megérkeztünk Jakab kútjához, ez nemcsak készítője, Jakab miatt nevezetes, hanem sokkal inkább arról az emlékezetes beszélgetésről, melyet Üdvözítőnk folytatott itt a szamariai asszonnyal. Ha valaki feltenné azt a kérdést, hogy ez valóban az a kút-e, amelynek állítják, látván, hogy alighanem túl messze van Szihártól ahhoz, hogy az asszonyok ide jártak volna vízért, azt válaszolhatjuk, hogy a régi időkben a város valószínűleg messzebbre terjeszkedett, mint manapság; erre következtethetünk azokból a vastag faldarabokból, amelyek még ma is ott láthatók, nem messze a kúttól."

Amikor azután ez a könyv 1703-ban megjelent, egy építész, Nicholas Hawksmoor bőségesen ellátta illusztrációkkal Baálbek templomairól, a képek inkább hatásosak, semmint pontosak voltak – „egy az egyben" vette át őket Jean Marot *L'Architecture françoise* (A francia építészet) című, néhány évvel korábban megjelent művéből. Mind az illusztrációkon, mind a szövegben a topográfiai pontosság még váratott magára.

A 18. század folyamán egyre könnyebben jutottak el az európaiak a Közel-Keletre, következésképp a zarándokokat lassanként felváltották az utazgató nemesemberek, akik kezdték a Közel-Keletre is kiterjeszteni európai „körútjukat", amely úgyszólván kötelező volt számukra. Gyakran képzőművészek és építészek is utaztak velük. Ennek arányában egyre nőtt azoknak az útleírásoknak a száma, amelyek a legkülönbözőbb in-

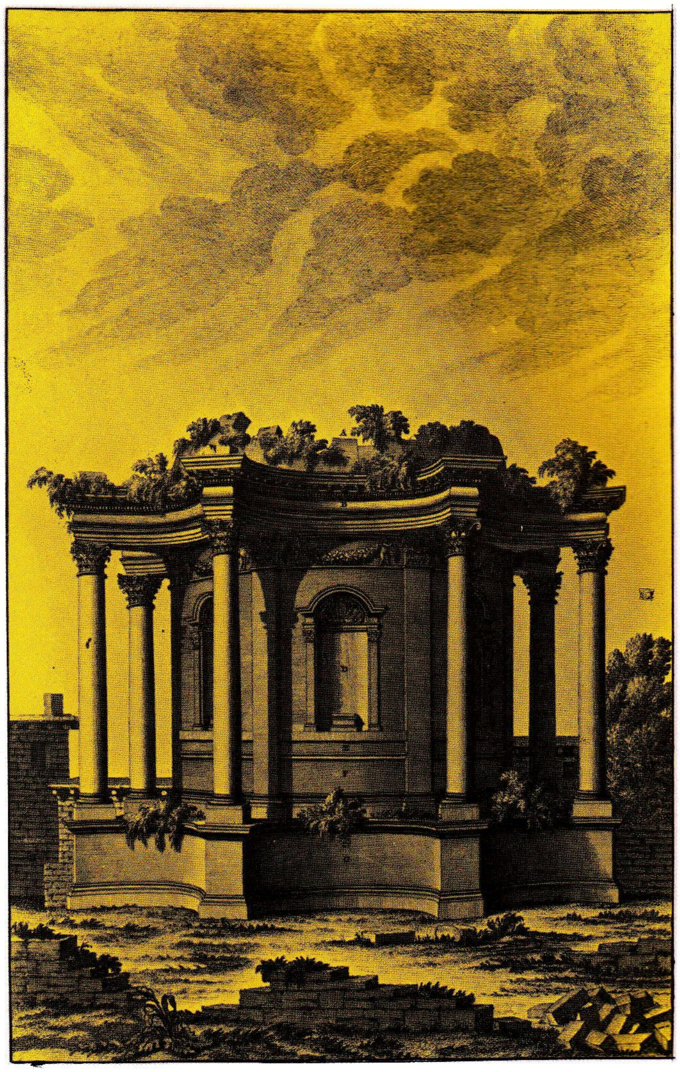

19 / Korabeli rajz Hester Stanhope (1776–1839) megérkezéséről Palmürába (a bibliai Tadmora), a szíriai sivatagban épült nagy karavánvárosba, amely átvette Petra szerepét, amikor a rómaiak elfoglalták.

formációkat gyűjtötték egybe, de mindjobban hangsúlyozták a megtekinthető régiségek jelentőségét. E művek közül kiemelkedik Richard Pococke *A Description of the East* (A kelet leírása) című, 1743 és 1745 között megjelent műve, amely a szerző egyiptomi, palesztinai, szíriai és ciprusi útjáról számol be; Gibbon szerint a művet „rendkívüli műveltség és fennköltség" jellemzi, és jóval több várostérképet, rajzot és feliratmásolatot kínál, mint bármely más korábbi utazó műve. Az alábbi rövid szemelvény is elég, hogy érzékeltesse a mű báját. Baalbekről ezt írja:

„Édességet és kávét szolgáltak fel . . . délután elmentem megnézni a híres templomot. Este . . . elegánsan megvendégeltek . . . aháznak az udvar felé nyitott fogadószobájában. Az udvar közepén szökőkútból víz csordogált egy medencébe. Vacsorára sült szárnyas volt töltve, piláf, párolt hús saját levében, majd a vagdalt hússal töltött uborka-*dolma* után sárgabarack, alma, fekete és fehér szeder következett. 16-án megtekintettem a két másik templomot, és körüljártam a falak egy részét." Így élt hát utazásai során a 18. századi tudós nemesember.

Robert Wood (1716–1771) azért utazott 1750-ben Szíriába, hogy gyarapítsa klasszikus építészeti ismereteit – no meg kalandvágyból is. Woodot, akiből később államtitkár lett Angliában, két barátja is elkísérte az útra: John Bouverie, aki elpusztult az úton, és James Dawkins, egy gazdag jamaikai kereskedő fia, aki Bouverie-vel együtt kezdeményezte és finanszírozta a tervet. Rómában egy olasz rajzoló, Borra is csatlakozott hozzájuk; ő készítette azután azokat a gyönyörű és új korszakot nyitó rajzokat Palmüráról és Baálbekről, amelyek a két városban tett veszélyes és izgalmas látogatások eredményeként két nagyszerű kötetben jelentek

20 / Borra egyik metszete Wood korszakalkotó művéhez, a *Baálbek romjaihoz* (1757); a képen látható kis római templomot meglehetősen romantikus felfogásban ábrázolja a szerző.

meg: 1753-ban a *Ruins of Palmyra* (Palmüra romjai), 1757-ben pedig a *Ruins of Baalbec* (Baálbek romjai). Woodnak a Palmüráról szóló kötet elé írt bevezetőjét az ókori műemlékek iránt támadt igen gyakorlatias érdeklődés hatja át:

„Palmüráról szóló beszámolónk azt a pusztuló állapotot tükrözi, amelyben a romokat az 1751-es évben találtuk. Nem valószínű, hogy az olvasó kíváncsisága ennyivel megelégszik: a város ma látható maradványai sokkal érdekesebbek annál, hogy ne érdekelne bennünket a múltja is: *ki és mikor építette, a város egyedülálló földrajzi helyzete (lakhatatlan sivatag választja el az emberiség többi részétől), és honnan eredt mindaz a gazdagság, amelyre ilyen fényűzés fenntartásához szükség volt* – mindezek a kérdések természetesen erősen foglalkoztatnak bennünket."

Ez tehát a közel-keleti műemlékek első modern, sze-

21 / A keresztesek építette torony, a jeruzsálemi Szent Sír templomának mai bejárata fölött.

22 / Lépcsős utca Jeruzsálem középkori belvárosában; megépülése óta jóformán változatlan.

mélyes benyomásokon alapuló áttekintése, amely a fennmaradt romok gondos vizsgálata alapján készült. A romhalmaz kiásására még nem tettek kísérletet. E két könyvnek közvetlen hatása volt a képzőművészekre, építészekre és tudósokra; innen merítettek ihletet a neoklasszicista építészet és belsőépítészet számos formájához és részletéhez.

FELFEDEZŐK ÉS AZ ÁSATÁSOK ÚTTÖRŐI / Az ezt követő nyolcvan esztendőben még mindig voltak utazók, akik – letérve a „járt útról", hogy addig ismeretlen területeket is felderítsenek – mind többet és többet fedeztek fel az itt található ókori emlékek közül. A német Seetzen 1805 és 1807 között bejárta Transzjordániát, és újra felfedezte Philadelphiát (Amman) és Gerasát (Dzseras), s a keresztesháborúk óta először írta le Caesarea Philippit. A kiváló svájci felfedező és tudós, Johann Ludwig Burckhardt 1810 és 1812 között rábukkant Petrára, átkutatta Szíria görög városait, Apameát és Larisszát, és első ízben jegyezte le módszeresen az arab helyneveket helyes alakjukban.

Kortársai, az angol Irby és Mangles kapitányok már kevésbé voltak lelkesek; az utóbbi palmürai utazásáról beszámolva, megjegyzi:

„Úgy ítéltük, hogy Palmüra aligha érte meg a ráfordított időt, költséget, aggodalmakat és a kimerítő utazást . . . Gyanítjuk, hogy e romok csak azért váltak olyan híressé, mert oly nehéz eljutni Tadmorba [ez Palmüra bibliai neve], hogy mindeddig csak kevés utazó járt sikerrel." Aligha hangsúlyozhatjuk eléggé ezeknek az utazásoknak megerőltető voltát a mai nemzedék számára, hiszen az utazás ezekre a vidékekre manapság egészen megszokott dolog, és a vallási különbségek sem jelentenek ebben akadályt.

Az úttörők közé tartozott Hester Stanhope (1776–1839). Ritkán említik az első itteni ásatásokban játszott szerepét, mivel Kinglake mesteri beszámolója az *Eothen*-ben (1844) számos más vállalkozását állítja előtérbe. Nem mindennapi okból kezdett bele az ásatásba: birtokába jutott egy kézirat, amely hárommillió, állítólag Askalonnál elásott aranypénzről tett említést. Stanhope nemcsak a szultán beleegyezését szerezte meg az ásatáshoz, de azt is elérte, hogy a haditengerészet egyik hajóját egy időre rendelkezésére bocsássák segítségül. Érdemes teljes egészében idéznünk háziorvosának beszámolóját erről a kalandról – Hester Stanhope számára a dolog aligha volt ennél több –, mivel kiválóan szemlélteti, milyen módon folytak akkor – és sajnos, még igen sokáig ezután – az ásatások a Közel-Keleten.

Az orvos levele Jaffában, 1815. április 26-án kelt, és az idevágó rész így szól:

„Kiváltképpen a mecset volt az, amire felhívták figyelmünket, de ez is, akár a többi, olyan romos állapotban volt, hogy még az épület körvonalait sem lehetett kivenni. Egyedül a déli fal emelkedett ki a törmelék közül, benne a *mihráb* vagy falfülke, amely felé a muszlimok fordulnak, amikor imádkoznak; ez nagyon fontos volt, mert megbizonyosodhattunk róla, hogy a pa-

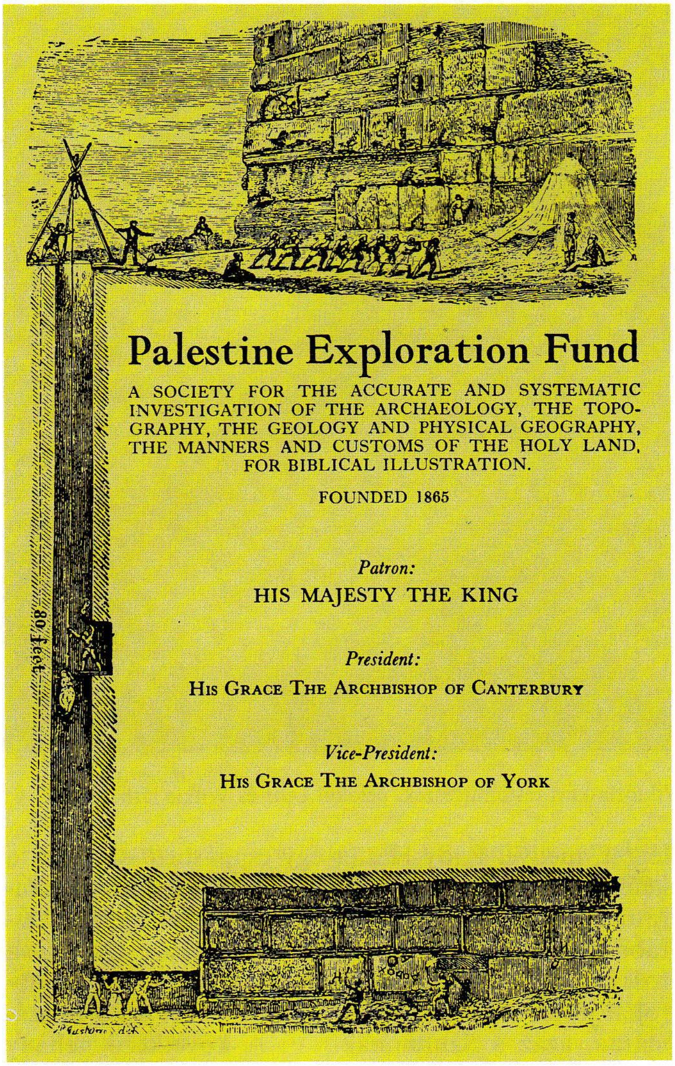

23 / Betlehem látképe még ma is csaknem teljesen olyan, amilyennek a Viktória-kori festőművészek, például Lear és Wilkie láthatták.

rasztok nem vezettek félre bennünket, és a valódi helyett nem egy másikat mutattak nekünk. A parasztok sípok és dobok hangjára, két-háromszázas csoportokban dolgoztak, attól függően, mi volt az aznapi munka. Annak tudata, hogy milyen cél érdekében ásnak, munkájukat olyan lelkessé tette, amilyen különben aligha lett volna. Koronázó párkányok és oszlopfők, cserépedények és csillámkő törmeléke, egy-két lámpa és az eredeti építménynél később keletkezett falazat alapozása – ezek a dolgok kerültek sorra felszínre. De mindez olyan romos állapotban volt, hogy még néhány napnak el kellett telnie, míg Lady Hester megtalálta azokat a tájékozódási pontokat, melyekről a régi kéziratból tudott.

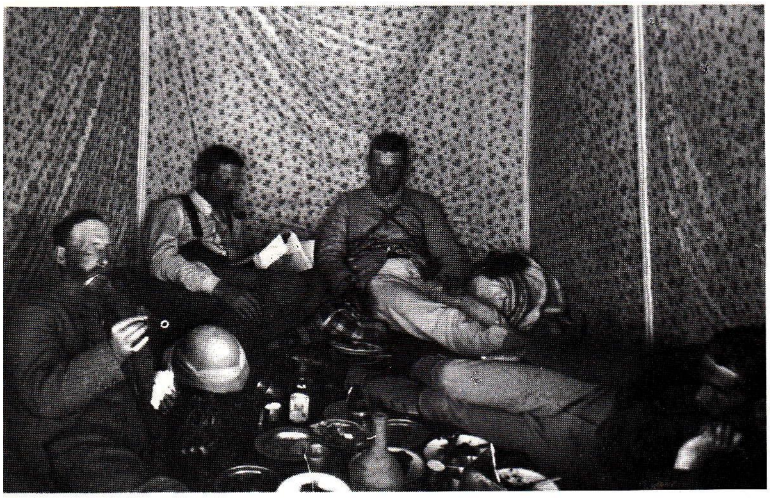
Azt hiszem, a hetedik napon történt, amikor három és fél méter mélységben ástunk a déli fal közelében, hogy egy fejetlen márványszobrot találtunk. Megcsonkított állapotában két méter magas volt, és úgy vélem, hogy istent vagy istenként tisztelt személyt ábrázolt, mivel e hely közelében, miközben a szobor fejét kerestük, megtaláltuk Szarapisz jelképét; ennek méretei arról tanúskodtak, hogy minden kétséget kizáróan a szoborhoz tartozott. Vállára villám volt faragva, olyan, mint amilyent a sasok Baálbekben karmaik között tartanak, a mellén pedig medúzafej volt látható. A törzs ettől eltekintve meztelen volt... Ön azonban tudja, milyen körülmények tették szükségessé a szobor elpusztítását, és bármennyire sajnáltuk is, hogy ilyen veszteség érte a képzőművészetet, csak csodálni tudjuk azt a merész lépést, mellyel Lady Hester egy csapásra összezúzta a kételkedő lelkek gyanakvását csakúgy, mint a rosszakaratúak gonosz híreszteléseit. [Lady Hester ugyanis darabokra törette a szobrot, mint mondta, azért, hogy »a rosszakaratú emberek ne mondhassák azt, hogy szobrokat jöttem keresni, nem pedig kincseket a Porta számára«, azaz a Szultánnak.] ... A következő néhány napban eljutottunk a templom eredeti padlózatához: igen szép fehér márványlapokból állt. 9-én egy darabig már abban reménykedtünk, hogy megtaláltuk, amit kerestünk. A nyugati alapfalak közelében a munkások egy egészen furcsa kővályút találtak: egyáltalán nem emlékeztetett azokra a szarkofágokra, amelyeket Latakia közelében láttunk. Emezek mérete és helye kétségtelenné tette, hogy emberi holttestek számára készültek; az itteni azonban hosszabb és keskenyebb volt, és semmiféle elképzelhető célnak nem felelt meg, kivéve kincsek elrejtését. Ezenkívül még valamiféle fedél is volt rajta, amelyet csak igen nehezen lehetett levenni. E vályú tartalmát valószínűleg valamelyik pasa vagy kormányzó rabolta el, aki átkutatta a romokat, látszólag kövekért, valójában esetleg valami értékesebbért. Így, mivel munkánk hiábavalónak bizonyult, visszatértünk Jaffába, tizenhét nappal azután, hogy elhagytuk."

Abban az időben szokatlan dolog volt, hogy Hester Stanhope elásott kincsek után kutatott, bár ez már előrevetített bizonyos későbbi fejleményeket. Még nem jött el az az idő, amikor az ásatások során kincseket kerestek, s az elkövetkező néhány évtizedben elsősor-

24 / Csaknem egykorú rajz arról, hogyan használják a látogatók azt az aknát és alagutat, amelyek segítségével Warren feltárta a nagy jeruzsálemi templom alapjait.

25 / Az angol hadmérnökök pihenője Palesztina nagy, átfogó feltérképezése közben 1885 körül (Kitchener a jobb sarokban).

ban a történeti topográfia foglalkoztatta a kutatókat; főként a Bibliában említett városok valódi helyét szerették volna megtalálni. A holland Adrian Reland már 1714-ben összeállított egy rendkívül terjedelmes kézikönyvet, s abban kritikai megjegyzésekkel kísérve kivonatolta mind az ókori, mind a középkori és modern forrásokat, ezzel a jellemző címmel: „Palesztina, ahogyan régi emlékek mutatják." Mivel latinul írt – akkoriban még mindig ez volt a tudomány nemzetközi nyelve – műve nem válhatott annyira népszerűvé, mint a korabeli utazók elbeszélései. De a 19. század elejének vallási újjáéledése új lendületet adott a Palesztinával kapcsolatos tudományos kutatásoknak; s ebben az időben a török birodalomban is olyan politikai légkör uralkodott, hogy nem gátolták a misszionáriusok szentföldi tevékenységét.

Ezek egyikének, az amerikai Edward Robinsonnak – útitársa, Eli Smith segítségével – sikerült teljesen átalakítania a Szentföld ókori földrajzával kapcsolatos ismereteinket, s előkészítenie az utat a települések rendszeres régészeti kutatása számára. Robinson, aki a bibliatudomány professzora volt a New York College-ban, jól ismerte a vonatkozó régibb szakirodalmat; barátja, Smith, pedig tudott arabul. Eszményi „team"-et alkottak, hogy feljegyezzék és értékeljék az arab helyneveket, amelyek oly sok információt őriztek meg a térség ókori topográfiájáról. Robinsonnak, mikor 1838-ban három hónap alatt beutazta Palesztinát, már határozott elképzelései alakultak ki a kutatás néhány alapelvéről, s ezeket világosan meg is fogalmazta a *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea* (Bibliai kutatások Palesztinában, a Színai-hegyen és Köves Arábiában) című, 1843-ban megjelent híres művében.

„A Jeruzsálemben és környékén vagy bárhol Palesztinában lévő ókori helyekre vonatkozó egyházi hagyományok ÉRTÉKTELENEK, *ha nem támasztja alá őket egyéb, a Szentírásból vagy más korabeli forrásból származó adat* . . . Ugyanezen általános elv alapján az *Onomasticon,* ez a fontos mű Euszebiosz, majd Jeromos erőfeszítéseinek gyümölcse, amely megadta a szentföldi helyek nevét és leírta fekvésüket, történelmi szempontból nem tekinthető egyébnek, mint az ő korukban elterjedt hagyományok foglalatának . . .

Mindezeket tekintetbe véve, már munkánk kezdetén elfogadtunk két általános alapelvet, hogy ezeket kövessük szentföldi vizsgálataink során. Az *első* az volt, hogy amennyire lehetséges, kerüljük a kolostorokkal és a szerzetesrendekkel való érintkezést, a szentírással a kezünkben mindent magunk fogunk megvizsgálni; és hogy kizárólag a bennszülött arab lakossághoz fogunk fordulni információért. *Második* alapelvünk az volt, hogy amennyire lehetséges, letérünk a járt utakról, és az országnak azokon a részein fogunk utazni és kutatni, amelyeket addig a legritkábban kerestek fel az utazók."

Amint az a fejlődés irányát meghatározó művekkel

gyakran előfordul, Robinson módszerének teljes jelentőségét nem ismerték fel hosszú ideig, bár abban mindenki egyetértett, hogy könyve felülmúlja mindazokat a tanulmányokat, amelyeket addig Palesztina történeti földrajzáról írtak.

Eközben Angliában a közérdeklődés is Palesztina felé fordult; ez David Wilkie, David Roberts, Edward Lear és társaik vázlatainak és rézkarcainak volt köszönhető, meg az olyan könyveknek, mint Kinglake *Eothen*-ja, Warburton *The Crescent and the Cross* (A félhold és a kereszt), vagy Curzon *Visits to Monasteries in the Levant* (Látogatások a levantei kolostorokban) című munkája. Az előbbi 1845-ben, az utóbbi 1849-ben jelent meg.

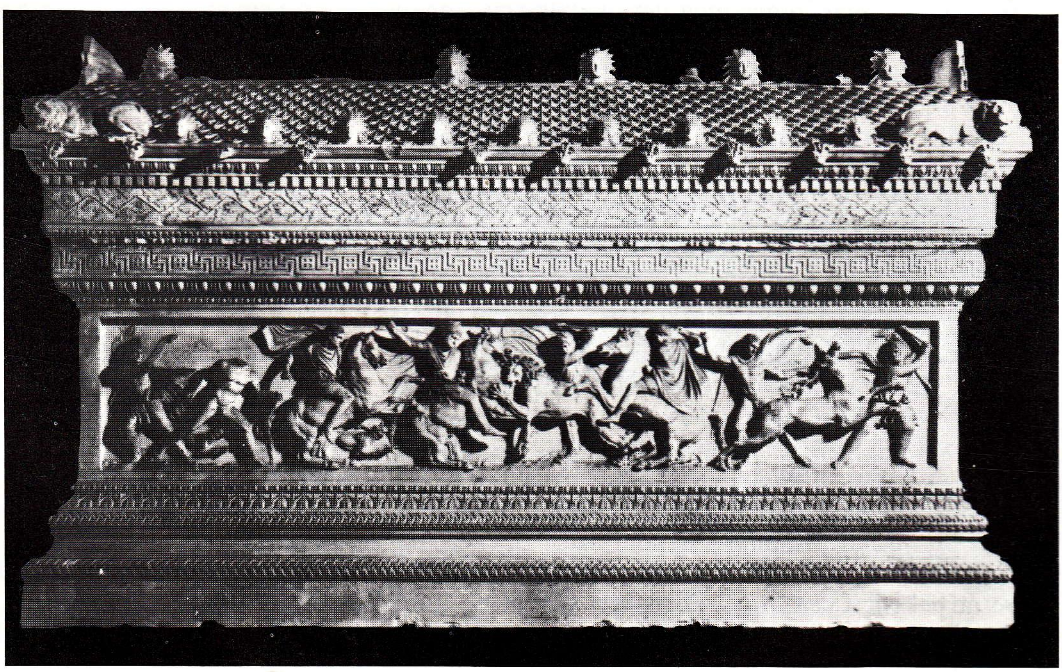
A fentieknél népszerűbb és a régészeti kutatások jövője szempontjából jóval fontosabb volt a fiatal Henry Layard 1849-ben megjelent könyve, a *Nineveh and its Remains* (Ninive és romjai); ebben Layard rendkívül érzékletesen számolt be az első ásatásairól, amelyeket Irak északi részén, Nimrúdban, a nagy asszír királyi paloták helyén folytatott. Layard művének egyik részlete különösen fontos mindazok számára, akiket a Biblia történelmi megbízhatósága foglalkoztatott, mivel Layard (bár még nem tudta elolvasni azokat a neveket, amelyek a British Museumban őrzött „fekete obeliszken" láthatók) rábukkant az első olyan ókori emlékre, amely nemcsak megemlíti, hanem ábrázolja is az Ószövetségben szereplő egyik királyt, Jéhut, Izráel királyát, amint hadisarcot fizet III. Sulmánu-asarídu, asszír királynak (i. e. 859–825). Layard így számol be a felfedezésről:

„1846 novembere . . . Mószulban akadt dolgom, és kiadtam az utasításokat a munkásoknak, hogy távollétemben ezek szerint járjanak el. Éppen egy olyan árok szélénél álltam, amelyben eddig semmit sem találtunk, és azon gondolkodtam, érdemes-e tovább ásni; végül is úgy döntöttem, hogy legalábbis visszatérésemig, azaz még egy napig ne hagyják abba a munkát. Felültem lovamra, de alig hagytam el a halmot, amikor egy fekete márványépítmény sarka bukkant elő, éppen ennek az ároknak a szélén. Ez magára vonta az ott ásó csoport felügyelőjének figyelmét, s ő úgy rendelkezett, hogy azon a helyen folytassák tovább a kutatást. A sarok egy körülbelül két méter magas obeliszk része volt, az obeliszk az oldalán feküdt, három méterre a felszín alatt.

Késedelem nélkül utánam küldtek egy arabot, hogy jelentsék a felfedezést; és amikor visszatértem, az obeliszk már teljes egészében látható volt. Alig vártam, hogy leereszkedhessem az árokba, és amint megláttam, rögtön feltűnt szokatlan formája, és hogy a figyelemre méltó lelet nyilvánvalóan igen régi. Felemeltük fekvő helyzetéből, és kötelek segítségével tüstént kivonszoltuk a romok közül."

1850-ben egy még ennél is látványosabb felfedezés következett: amikor a Nimrúd közelében lévő Ninivében végeztek ásatásokat, a Qújundzsíq halmán domborműveket találtak, amelyek Layard szavai szerint a következőket ábrázolták:

„Szín-ahhé-eriba ostrom alá vette a várost, amint azt a Bibliában olvashatjuk. Lákis városának elfoglalása tárult szemünk elé. Közben elküldte tábornokait, hogy hadisarcot követeljenek Hizkija királytól, de még visszatértük előtt elfoglalta a várost (2 Kir. 18:14., Ézs. 36:2.); ez a rendkívül figyelemreméltó lelet megerősíti a feliratok értelmezését, és a királyt, aki kőbe vésette őket, a Szentírásból ismert Szanhéribbal azonosítja.

26 / Az úgynevezett „Nagy Sándor-szarkofág": a márványból készült szarkofágot Szidónban találták. Valószínűleg valamelyik görög szigeten készülhetett egy perzsa előkelő személy számára az i. e. 4. században. A szarkofág oldalán körülfutó szép dombormű a perzsa főemberek főbb foglalatosságait ábrázolja, és semmi közük Nagy Sándorhoz.

Sőt, ez a nagyon érdekes féldombormű-sorozat olyan képet is tartalmazott, amely vitathatatlanul azt a királyt, várost és népet ábrázolja, akinek, illetve amelynek nevét jól ismerjük, éspedig a Szentírásból. Tehát igen fontos illusztrációkkal szolgál számunkra a Bibliához." Ma ezeket a domborműveket is a British Museumban őrzik.

A szentföldi kegyhelyek gyakran nyomorúságos állapotára nemcsak a könyvek hívták fel a közvélemény figyelmét, hanem, sokkal erőteljesebben, a krími háború is (1853–1856), amely kezdetben többek között azért folyt, hogy melyik országnak van joga a Szentföldhöz. Végül a megsértett vallásos érzület és az emberbaráti érzések együtt ösztönöztek tettekre. 1859-ben megjelent Darwin *A fajok eredete* című műve. Az a heves vita, amelyet ez a mű kiváltott, fokozta az igényt a Biblia állításainak tudományos megerősítésére és a keresztény hit eredetének alapos vizsgálatára. 1864-ben erre lehetőség is nyílt: Burdett-Coutts bárónő, aki szeretett volna Jeruzsálemben megfelelő vízellátásról gondoskodni, lehetővé tette Wilson kapitánynak, az angol hadsereg mérnökének, hogy kidolgozza a város és környéke pontos átvizsgálásának tervét.

Egy éven belül létrehozták a Palesztina Kutatási Alapítványt, hogy ez egyesítse mind a laikusokat, mind a tudósokat, kik „érdeklődnek Palesztina régészete, földrajza, geológiája és természetrajza iránt". A kutatások célja kezdetben kettős volt: el akarták készíteni az ország korszerű térképét, és ásatások segítségével meg akarták kezdeni Jeruzsálem módszeres feltárását. Mindkét terv rendkívül nagyra törő volt. Wilson kezdeti kutatásai végül Conder, Kitchener és mások nagyszerű *Survey of Western Palestine* (Nyugat-Palesztina felmérése) című térképészeti munkájához vezettek, 1872 és 1878 között. Talán nincs még egy vállalkozás, amely egymaga annyival vitte volna előbbre Palesztina régészeti emlékeinek és ókori történelmének megismerését, mint ez az 1 inch : 1 mérföld (2,54 cm : 1,6 km, vagyis 1 : 63 360) arányú kiváló térkép, és az azt kiegészítő *Memoirs* (Emlékiratok). Ugyanilyen fontos, bár politikai okból kevésbé átfogó munka volt Palesztina keleti részének, valamint a Színai-félszigetnek és az Arabának későbbi felmérése.

A jeruzsálemi ásatások már nem jártak ilyen egyértelmű eredményekkel. 1867-ben Charles Warren kapitányt, egy másik angol hadmérnököt küldtek ki, hogy vizsgálja meg a város ókori topográfiájával kapcsolatos kiterjedt kérdéskört. Ez a feladat sokkal hatalmasabb volt, mint azt a vállalkozás angol támogatói gondolták (de nem is voltak abban a helyzetben, hogy előre felmérhették volna), nemcsak a helyi egyházi hatóságok gyanakvó viselkedése miatt, hanem azért is, mert helyenként 25–30 méternyi törmelék halmozódott fel, s ezt mind el kellett távolítani. Bármilyen jók lettek volna is Warren módszerei, kevés esélye volt rá, hogy elvégezze a kitűzött feladatot, mivel semmiféle ismertetőjegyet sem talált, amelynek segítségével megállapíthatta volna az ásatások során előkerült edények vagy épületmaradványok korát. Azt az egyetlen ásatási módszert alkalmazta, amely katonai kiképzéséből logikusan következett: aknákat vájatott, majd a törmeléken keresztül alagútfolyosókat azok mellett az ókori falmaradványok mellett, amelyeknek alapjait meg akarta vizsgálni. Érzékletes beszámolója erről a műveletről, híres első bekezdésével, azóta már klasszikus példája a tankönyvekben, miként *nem szabad* ásatni. Az utókor bírálatának jogosságát elismerve, Warren védelmében felhozhatjuk, hogy – amint azt a következő szemelvény is bizonyítja – lehetetlen feladatát legjobb képességei szerint, figyelemre méltó bátorsággal, leleményességgel és állhatatossággal hajtotta végre. Az 1871-ben W. Morrison által kiadott *The Recovery of Jerusalem* (Jeruzsálem újrafelfedezése) című kötetben Warren ezt írja:

„A módszer, melyet a jeruzsálemi ásatásoknál alkalmaztunk, a katonai műszaki munkálatoknál, például erődítmények aláaknázásánál, közkeletű módszer volt; ezért nem szükséges leírnom a részleteket, azok bármely szakkönyvben hozzáférhetők.

A munka meglehetősen nagy kockázattal járt: állandóan fenyegetett annak veszélye, hogy ránk omlik a laza törmelék, és egy pillanat alatt tönkreteszi vágatainkat, hogy összezúz valamilyen nagyobb faldarab azok közül, amelyek egymás hegyén-hátán zsúfolódtak fölöttünk, készen arra, hogy az alattuk történő legkisebb mozgásra összedőljenek, vagy hogy betöri a fejünket egy kő vagy egy vasrúd, amit a fellahok, nagy igyekezetükben, időnként leejtettek az akna száján. Az aknák egyszerű négyszögletes gödrök voltak, amelyek 15–30 méter mélyen nyúltak le a talajba, és körben deszkával volt az kibélelve, hogy ne omoljon be a föld . . .

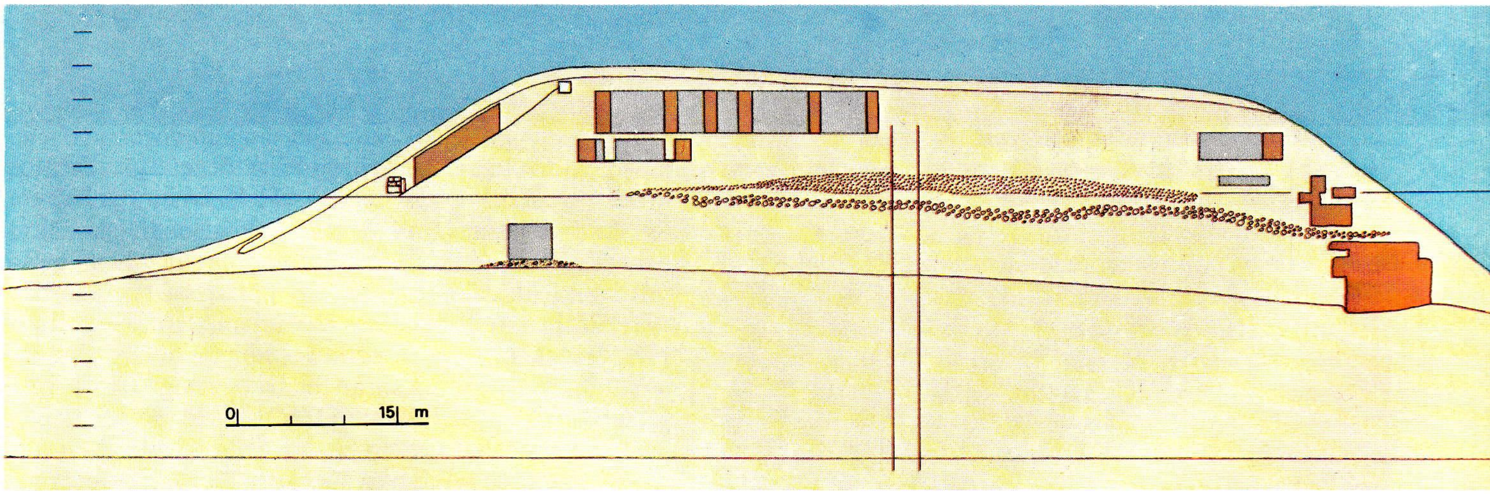
Az egyik legkényesebb munkánk az volt, amikor egy régi fal sarkánál ástunk aknát, majd amikor elértük az alapját, még kilenc métert mélyítettük, és elérve a sziklát, két irányba vágatokat hajtottunk. Ezután egy harmadikat is elkezdtünk, és úgy látszott, jól haladunk vele; a munkásokat csak alkalmilag ellenőriztük. Egyik reggel sürgősen hívattak erre a helyre, és amikor leereszkedtem, láttam, hogy aknánk körül két oldalon már nincs föld, a sziklától fel egészen az alapkő sarkáig, úgy, hogy az egy nagy üreg fölött nyúlik előre. Az üreg jóformán akkora volt, mint maga az akna. A talaj, amelyben a vágatot vezettük, rendkívül nedves volt ezen az oldalon (alighanem lehetett ott valamikor egy régi akna), és sár formájában az egész beszivárgott a vágatba, ahol embereink dolgoztak. Ők, anélkül hogy észrevették volna, mi az, a felszínre hordták. Munkánk szempontjából rendkívül fontos volt, hogy egyetlen régi fal se süllyedjen meg, így nem tehettünk mást: amilyen gyorsan csak bírtuk, fel kellett töltenünk földdel azt a helyet. Gyorsan elkergettük tehát a fellahokat, és Birtles őrmester és én nekiláttunk, hogy betömjük a vágatokat, közben a nekünk leeresztett föld minden huppaná-

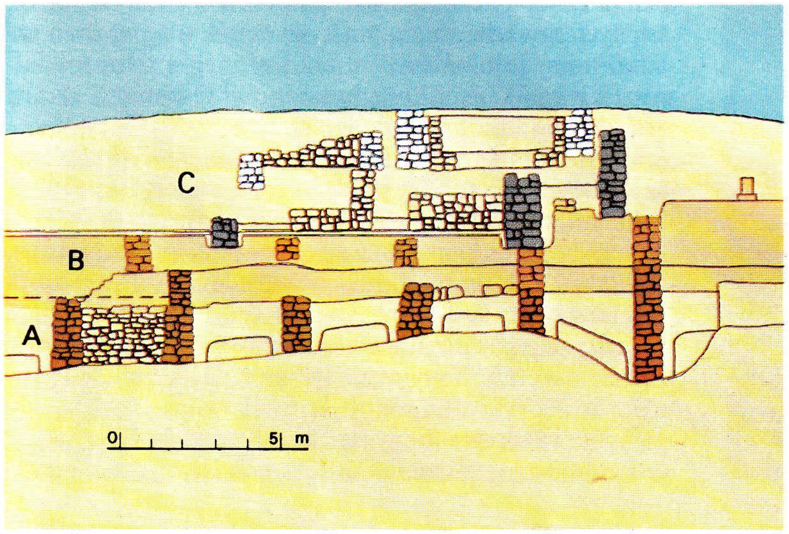
sára apró darabkák peregtek ránk az alapzatból, amely vészjóslóan recsegett a fejünk fölött. Ezekben a vágatokban még viszonylag biztonságban voltunk: ha a törmelék ránk omlik, valószínűleg csak a külvilágtól zár el, és kiböjtölhettük volna, amíg kiásnak, de amikor ezeket a vágatokat már betömtük, és magába az aknába értünk, az már igen komisz munka volt, mert meg kellett bontanunk az akna oldalát, és földet és köveket szórnunk az üregbe. Minden kosárnyi, amit bedobtunk, segített ugyan az üreget feltölteni, egyúttal azonban mind ingatagabbá tette az amúgy is ingadozó alapzatot. A nyíláson, amelyet vágtunk, felülről szüntelenül kő és törmelék záporozott ránk, alig kaptunk levegőt, kioltotta a lámpánkat, és állandóan arra kellett gondolnunk, mi lesz, ha valami nagyobb darab esik le. Versenyt futottunk az idővel: apránként kilenc méterrel magasabbra kerültünk, végül pedig: ötórányi munkával végre biztonságosan alátámasztottuk a régi falat, és úgy éreztük, ismét sikerült kijátszanunk a ránk leselkedő végzetet . . .

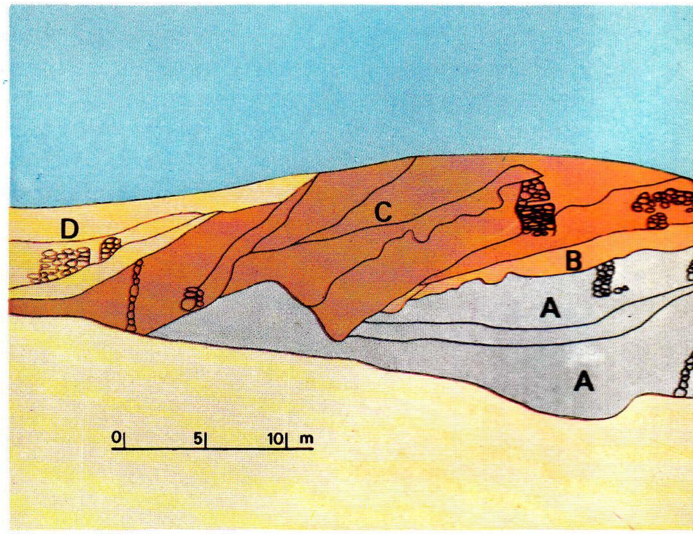
A vágatok eredetileg 1 m² keresztmetszetűek voltak, vagy 1,4 m magasak, és 1 m szélesek. A tapasztalat azonban arra tanított, hogy munkásaink számára a legelőnyösebb magasság az 1–1,1 m, a szélesség pedig 80–85 cm." Amíg az ásatás fejlettebb módszerei nem alakultak ki, addig a nagy jelentőségű felfedezések a zseniális és lelkes embereknek voltak köszönhetők, és csak kis mértékben az ásatásnak.

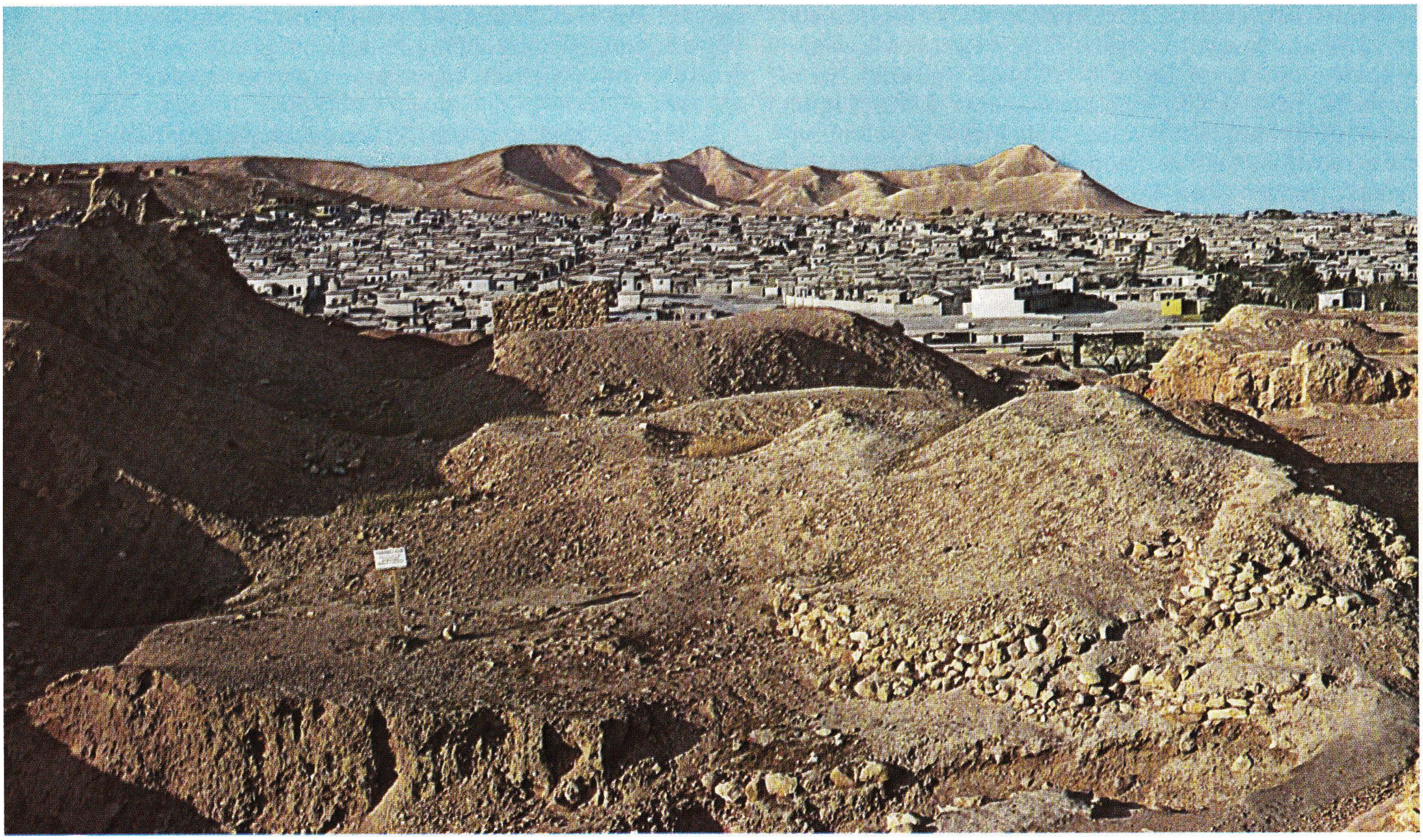
Nem Warren volt az első, aki ásatásokat folytatott a Szentföldön. Az elsőség egy francia tudósé, Ernest Renané, akinek 1863-ban megjelent *Vie de Jésus* (Jézus élete) című könyve – az első Krisztus-életrajz, amely

Jellegzetes régészeti szelvények: ilyeneket vágnak a régészek a városok telephalmain, a *tell*-eken. Az itt látható keresztmetszetek különböző időszakokban készültek. 27. kép: Petrie ásatásai Tell-el-Hesziben 1890-ben. A falak keresztmetszete látható, egy kőréteg fölött hamuréteg, baloldalt támfal. 28. kép: Szamariában Reisner ásatásai, részlet (1924). A különböző korszakokban épült falak sorozatát mutatja be (A/ Áháb-kori szint, izráeli; B/ hellénisztikus; C/ római), de nem jelöli, milyen kapcsolatban állnak a települési szintekkel. 29. kép: A Kathleen Kenyon vágta fő kutatóárok Jerihóban (1952–1957), már kidolgozottabb módszer: a rajzon jól látható A/ a kerámia-előtti neolitikum, B/ neolitikum, C/ a bronzkor és D/ a vaskor szintjei és falmaradványai bonyolult viszonya.

30 / Jerihó látképe a telephalom tetejéről, nem sokkal azután, hogy Kathleen Kenyon befejezte ásatásait.

érzékletes és pontos képet fest az országról, ahol Krisztus élt – az évszázad egyik legvitatottabb írása volt. Három évvel e könyv megjelenése előtt Renant a francia kormány Szíriába küldte azzal a feladattal, hogy az ősi föníciai épületeket, településeket és feliratokat kutassa. Renan 1860 októberében kezdett munkába, és egyetlen, lázas tevékenységgel töltött év alatt négy ásatást is folytatott. Ezek mindegyike egy-egy középpont köré összpontosult: Arvad, Büblosz, Türosz, illetve Szidón köré. Amennyire az idő rövidsége és a kutatási módszerek fejletlensége engedte, hatalmas mennyiségű információt gyűjtött össze építményekről, sziklába vágott temetkezési helyekről és fennmaradt olvasható feliratokról; mindezeket csodálatra méltó pontossággal rövidesen megjelentette 1864-ben, *Mission de Phénicie* (Föníciai kiküldetés) című könyvében.

1867-ben Renan tanítványát, Clermont-Ganneau-t (1846–1923) kinevezték a jeruzsálemi francia követségre. Szinte első ténykedéseként gondoskodott róla, hogy Mésa moábi király emlékoszlopának feliratáról – a „moábi kőről" pacskolat készüljön; a „moábi kő" feliratai azóta közismertté váltak, magát a követ később az ottani arabok darabokra törték, Clermont-Ganneaunak azonban sikerült darabjait a Louvre számára megmentenie. 1871-ben görög feliratot talált; a feliratos követ egy iskola építésénél használták fel újra, a Haram as-Saríf, a jeruzsálemi templom közelében. A felirat arra figyelmezteti a nem zsidókat, hogy aki a belső udvarba lép, halállal lakol (Ap. Csel. 21:28). 1873-ban és 1874-ben a Palesztina Kutatási Alapítvány azzal bízta meg Clermont-Ganneau-t, hogy régészeti kutatásokat folytasson: ezek során feltárt egy nagy ókori zsidó temetkezési helyet Jaffában, fontos héber és görög kétnyelvű feliratokat Gezerben, továbbá számos feliratos csontkamrát és sziklába vágott sírt Jeruzsálem közelében. Később pacskolatot készített Hizkija falfeliratáról, amelyet egy sziklába vágott vízvezeték alagútjában találtak meg Jeruzsálemben, mielőtt még a feliratos falrészt kivágták, és a konstantinápolyi Oszmán Császári Múzeumba küldték volna.

E kor minden tekintetben a látványos felfedezések és a gátlástalan ásatások aranykora volt, olyasféle, mint Schliemann úttörő működése Görögországban és Trójában. 1887 márciusában egy amerikai misszionárius, William K. Eddy rendkívül érdekes levelet írt a nemrégen alapított *American Journal of Archeology*-nak a frissen feltárt szidóni leletekről, mivel abban a kitüntetésben részesült, hogy személyesen megvizsgálhatta, mielőtt a török hivatalnokok átvették volna őket:

„Régóta ismeretes, hogy az ókori Szidón körül a síkság és a dombok tele vannak érdekes régiségekkel. Cserép-

edények, bennük Fülöp és Nagy Sándor 8000 pénzérme, Esmunázár szarkofágja föníciai nyelvű felirataival, és egyéb leletek általános érdeklődést keltettek az itt elásott kincsek iránt. Jelenleg az összes ásatásokat a kőfejtő munkások végzik. Az épületköveket eladják, és ezzel már csaknem kifizetődő számukra ez a munka, ha pedig a törmelék és épületromok között vagy a felbontatlan sírokban valamilyen régiséget is találnak, akkor már nyereségre is szert tehetnek. Semmiféle rendszeres kutatás nem folyt itt 1860, a francia megszállás óta; akkor tárták fel a várostól délre eső temetőt. Két évvel ezelőtt több száz sírt találtak és nyitottak fel a dombok lábánál, a várostól keletre... Mostanában néhány munkás, amikor a nyílt mezőn ásott, mintegy másfél kilométerre Szidóntól északkeletre, egy kb. 2,5 m² alapú aknát talált a homokkőbe vágva."

Eddy ezután leírja, mit látott azokban a sziklákba vágott kamrákban, amelyek ebből az aknából nyíltak: egyebek között négy remekbe faragott szarkofágot, amelyeket azóta „Nagy Sándor"-nak, „Siratók"-nak, „Lükiai"-nak és „Szatrapá"-nak neveztek el, és a szidóni Tabnit király ember alakú koporsóját (mindezek ma az isztambuli Régészeti Múzeumban találhatók):

„Ahogy körüljártam a szarkofágot [ti. a »Nagy Sándor«-t], olyan meglepő látványban volt részem, hogy szinte lehetetlen volt bármilyen adatot is megjegyeznem. Nyilvánvaló, hogy igen szerencsés vagyok, amiért mindezt láthattam, mivel attól az órától kezdve már egyetlen európainak se engedték meg, hogy belépjen az ásatás területére. Szó sem lehetett mérésekről, jegyzetelésről vagy fényképezésről... Csak egyetlen sírt találtak, amelyik nem volt még kifosztva: ez korhadt fát vagy elrothadt múmiamaradványokat, egy 25 cm magas alabástrom vázát, egy aranygyűrűt ékkővel, valamint egy több mint 100 gr súlyú aranyláncot meg egy kis méretű arany homlokszalagot tartalmazott."

RÉGÉSZEK ÉS TÖRTÉNÉSZEK / 1890 és 1910 között két alkalommal is zseniális régészek jártak Palesztinában: W. M. F. Petrie (1853–1942) és George Reisner (1867–1942). Mindkettő szerzett már ásatási tapasztalatokat Egyiptomban, tisztában voltak azzal, hogy a palesztinai ókori települések sajátos természetűek, és ezért sajátos módon kell feltárni őket. De még mielőtt a helyszínen kialakíthatták és továbbfejleszthették volna régészeti módszereiket, el kellett hagyniuk Palesztinát.

A Palesztinában és Szíriában található számos *tell* valódi jelentőségét csak lassan ismerték fel. Az első térképészek, például Robinson, úgy vélték, hogy a Jordán völgyében található *tell*-ek nagy része természetes dombocska. S még amikor Warren metszeteket készített, s ezek segítségével felismerte, hogy a dombok mesterségesek, nagyrészt agyagtéglából állnak, akkor is úgy vélte, hogy pusztán alapzatul szolgáltak, melyekre valaha épületeket emeltek. Jerihóban próbaásatások során egylábnyi távolságra volt attól, hogy felfedezze azt a nagy neolit-kori kőtornyot, amelyet azután, csaknem egy évszázaddal később, Kenyon talált meg ásatásai során. Csak 1890-ben derült ki teljesen valódi mivoltuk és jelentőségük a régészeti kutatások számára, amikor Flinders Petrie, a Palesztina Kutatási Alapítvány megbízásából, tanulmányozni kezdte a Tell-el-Heszi dombot. Az alapítvány tagjai számára tartott egyik előadásában Petrie London történetének példáján mutatta be, hogyan alakul ki egy telephalom, és hogyan lehet a feltárt rétegek sorrendjének elemzésével rekonstruálni a település történetét. Azután így folytatta:

„Anélkül, hogy mély lyukat kellett volna ásnunk az aljáig [ti. a Tell-el-Heszi aljáig], máris rendelkezésünkre állt egy kitűnő, 20 m mélységű metszet, csupán el kellett térítenünk a *tell* egyik oldalán folyó patakot.

Az első nehézség, amellyel szembekerültünk, az volt, hogy egyetlen pénzérmét vagy feliratot sem találtunk, amelyek segítségével meg tudtuk volna állapítani a szintek keletkezésének idejét. Hogyan deríthetjük ki egy hely történetét, ha egyetlen írott forrásunk sincs róla? Hogyan döntsük el, milyen korból származik valami, ha egy árva név vagy adat sem maradt fenn? Épp ez a régészet feladata. A régész számára minden forrás. Az a dolga, hogy ismerje a régi korok tárgyainak minden változatát és keletkezési időpontjukat. Ha ezt a tudást megszereztük, ettől kezdve mindenütt csak úgy hemzseg a sok információ. Semmi nem lehet olyan szegényes vagy köznapi, hogy ne mondjon nekünk egész történeteket. A szerszámok, a cserepek, de még maguk

31 / J. B. Pritchard ásatása a jordániai Tell-el-Száidíjában.

a kövek, a falak téglái is hangosan szólnak hozzánk, ha van fülünk rá, hogy megértsük őket.

De hogyan folytassuk a munkát egy olyan országban, ahol még semmit sem tudunk a leletek koráról? Mintha egy ismeretlen nyelven íródott feliratra akadtunk volna, meg kellene várnunk, amíg találunk egy kétnyelvű táblát, hogy az ismeretlent az ismert segítségével el tudjuk olvasni. Hasonlóképpen itt is meg kell várnunk, amíg nem találunk más országokból származó, ismert korú tárgyakat azok közé keveredve, amelyeknek még nem tudjuk megállapítani a korát: ezek segítségével azután ki tudjuk betűzni egy újonnan feltárt ország régészetét. A palesztinai régészetnek ez a sajátsága különösen vonzó volt számomra munkám során. Ritkán találkoztam itt ismert korú leletekkel; néhány cserépedény – ez volt minden, amiből kiindulhattam. Mindazoknak, akik nem elég tájékozottak a bizonyításnak effajta módszereiben, ez igen gyenge alapnak tűnhet egy ország történelmének felvázolásához; én azonban tökéletesen megbízhatónak éreztem."

Az idő azóta bebizonyította, hogy Petrie-nek ebben igaza volt, noha módszerei ma már kezdetlegesnek látszanak. Újdonság volt azonban, milyen érzékenyen és hozzáértéssel határozta meg a palesztinai *tell*-ek lényegi szerkezetét, és a mód, ahogy a hely történetét nagyjából kiderítette a fazekasság korszakolása segítségével; ásatási elképzelései azonban kezdetlegesek voltak. Hesziben egy készen kapott metszet segítségével kezdett munkába, amelyet egy patak vágott a telephalomba, és így Petrie túlságosan rövid ideig foglalkozott a *tell*-lel, és nem került szembe mindazokkal a bonyolult kérdésekkel, amelyekkel akkor találkozott volna, ha a tetejétől kezdve árkokat vág a halomba. Amerikai utódja a Heszinél folyó munkálatokban, F. J. Bliss (aki később négy *tell*-t is feltárt a Sefélában), bár felismerte, hogy a törmelék egymást követő rétegekből áll, ezeket – önkényesen – abszolút vízszintes sávokként kezelte, és könnyedén figyelmen kívül hagyta strukturális jellegzetességeiket, Szandahánnál, az egyik sefélai *tell*-nél (ahol a hellénisztikus korban Marissza nevű város állt), az eredeti terv az volt, hogy az egész települést rétegről rétegre feltárja; de szerencsére csak a legfelső réteget, a hellénisztikus várost ásta ki.

Bliss munkatársa, R. A. S. Macalister később, 1902 és 1909 között feltárta a gezeri *tell*-t, és az a három kötet, amelyet erről írt, kitűnő példája annak, hogyan folytak a *tell*-ásatások ebben az úttörő időszakban. Macalister teljesen egyedül dolgozott, eltekintve szakképzetlen munkásaitól, akik sávonként ásták fel a területet, és minden egyes új sávból a kiásott törmeléket visszahányták a korábban kiásott sávba. A város történetének „nyolc rétegéről" megjelentetett építészeti térképek valójában összekeverik a különböző szintekről származó épületeket. Semmiféle feljegyzés nem készült még arról sem, melyik területről valók a különféle tárgyak – még kevésbé, hogy melyik árokból. A tárgyi leleteket egyszerűen önkényesen elnevezett korszakokba sorolták, s e korszakok egyike-másika több évszázadot is átfog. A későbbi ásatások bebizonyították, hogy Macalisternek a vaskorra vonatkozó időrendje hamis, a település egy ideig lakatlan volt, de ő ezt nem vette észre. Módszere három szempontból is éles ellentétben áll a hatvan évvel később szokásos módszerekkel. Manapság gondoskodnak róla, hogy szakképzett személyzet felügyeljen a munkálatokra, hogy pontosan feljegyezzenek a *tell* függőleges rétegezettségében minden változást és minden lelet pontos helyét a réteghez viszonyítva, amelyből származik.

A modern módszerek alkalmazása Reisner szamariaszebasztei ásatásaival vette kezdetét 1909–1910-ben, bár még hosszú időnek kellett eltelnie, míg eredményt hoztak. Önmagában az, hogy Reisner ragaszkodott a résztvevők megfelelő képzettségéhez, a munkafolyamat szigorú ellenőrzéséhez és a leletek gondos feljegyzéséhez, beleértve a fényképezés rendszeres alkalmazását is, még nem alakította volna át a palesztinai régészetet. Ami előkészítette a terepet a lényeges változásra, annak köszönhetők, hogy Reisner kivételesen világos képet kapott a palesztinai *tell*-ek mivoltáról, mivel véletlenül egy rendkívül összetett esetet választott. Azonnal rájött, hogy bár német kortársai igen képzett építészek voltak, és nagy szakértelemmel vizsgálták meg a feltárt épületeket, nem remélhették, hogy valaha is sikerül helyesen meghatározni a korokat, építésük sorrendjét, illetve a bennük talált tárgyak készítésének időpontját, anélkül, hogy felderítenék és gondosan elkülönítenék a bennük és körülöttük található törmelékrétegeket. Nehéz lenne megmondani, mennyit alkalmazott Reisner a gyakorlatban is abból a kitűnő elméletből, melyet zárójelentésében fejtett ki, de csak 1924-ben adott közre. Annál is kevésbé, mert munkatársa, Fisher, amikor később másutt kezdett ásatni, nagyrészt visszatért az épületmaradványokra koncentráló német régészeti hagyományokhoz. Reisner rövid palesztinai pályafutása azt bizonyítja – ha ugyan ezt egyáltalán bizonyítani kell –, hogy a módszereket tartalmazó legjobb tankönyv sem pótolhatja a mester folyamatos jelenlétét a terepen, vagyis azt, hogy a helyszínen tanítja fiatal munkatársait, akik majd a helyére lépnek.

Lehetetlen volna elmondani, milyen éles szemű megfigyelésekben bővelkedik Reisner összefoglaló jelentése, a *Harvard Excavations at Samaria* (A Harvard Egyetem ásatásai Szamariában). Nemcsak a különféle törmelék- és hulladékfajtákat elemzi részletesen, hanem a jellegüket meghatározó emberi és természeti tényezőket is figyelembe veszi. Be kell érnünk egy rövid szemelvénnyel annak illusztrálására, mennyivel kifinomultabb módszerekkel határozza meg a *tell* szerkezetét, mint Petrie:

„A domb [ti. a szamariai], ahogy előbbre haladtunk a munkában, megtört, vízszintes és függőleges rétegek tömegét mutatta, és jó időbe telt, míg felismertük vala-

mennyi jellegzetességének jelentőségét. Amikor világossá vált, hogy nem várhatunk szabályszerű vízszintes rétegeket, úgy határoztunk, hogy addig ásunk ... amíg meg nem találjuk az alapszintet, akár létezik ilyen valójában, akár csak a másfajta törmelék felszínére emelt fal lábazata jelzi. Ezután átrostáltuk e szintet. Először megleptek minket a betöltött lyukak ... Ezeket a betöltéseket teljesen kitisztítottuk, azzal a felső réteggel együtt, amelyből a lyukakat kitöltő törmelék eredt. Végül a rétegek ismeretében, ami lehetővé tette, hogy szinte azonnal pontosan felismerjük a törmelék jellegét és korát, következetesebben folytattuk a munkát."

Csaknem negyedszázaddal később, 1931 és 1935 között, szintén Szamariában, Kathleen Kenyon, egy közös expedíció tagjaként, Crowfoot irányítása alatt, radikális újításokat vezetett be a régészet módszereiben, tovább finomítva azokat. Kenyon megközelítése azokra a módszerekre támaszkodott, melyeket Mortimer Wheeler alakított ki és terjesztett el Angliában: Kenyon szerint „majdnem ugyanezeket a módszereket Keleten is alkalmazni lehet, bár a nehézségek kétségkívül sokkal nagyobbak, részben a rétegek egymást követő hosszú sora, részben kellően értelmes munkások szerződtetésének nehézsége miatt." Kenyon a problémákkal részletesen foglalkozó, 1939-ben megjelent cikke érdekes összehasonlításra ad alkalmat Reisner korábbi tanulmányával. Kenyon ezt írja:

„A Szamariához hasonló települések történetének valamennyi korszakában az építők egyszerűbbnek találták, hogy lerombolják az elődeik emelte falakat és kiszedjék a romokból a köveket, mintsem hogy új tömböket fejtsenek ki. Ennek eredményeképpen számos fal helyén ma már csak azt az üreget találjuk, ahonnét az alapjait kivették. Szerencsére ezek a rablóbeásások mindig felismerhetőek, mivel szükségképpen olyan anyagok töltik fel őket, melyek különböznek a körülöttük levő érintetlen talajtól ...

Ilyen problémákkal kerül tehát szembe az a régész, aki egy szamariai település helyén folytat ásatásokat. Egészen nyilvánvaló, hogy ha valaki azonnal nekilátna és az egész talajt eltakarítaná a romokról, ezzel minden bizonyítékot megsemmisítene. Teljesen haszontalan lenne feljegyezni azt az abszolút mélységet, amelyben a tárgyakat találták, hiszen a lelőhely különböző részein ennek más és más a jelentése, és a tárgy könnyen kerülhetett jelenlegi helyzetébe úgy, hogy egy alapozóárokkal vagy egy rablóbeásással átvágták a korábbi szinteket. Ezért arra van szükség, hogy a talaj minden rétegét megvizsgáljuk és összevessük egymással, kiváltképpen pedig a falakkal. A lehető legrosszabb, amit tehetünk, ha megtisztítjuk a földtől a fal egész felületét, mivel ezzel felismerhetetlenné tesszük a különböző rétegekhez való viszonyát. Arra van szükség, hogy derékszögben szelvényt vágjunk minden egyes falhoz, annak meghatározására, hogy mely rétegek a korábbiak, melyek egykorúak és így tovább. A következő lépésben be kell hálózni szelvényekkel az egész területet. Az ásatást tehát a terület egészét átszelő árkokkal kell kezdeni, hogy meg lehessen különböztetni a szinteket, az alapozóárkokat és a rablóbeásásokat. Amikor egy bizonyos réteg jelentőségét tisztázták, és körültekintő feljegyzések, alaprajzok, fényképek és rajzok készültek róla, akkor már eltávolítható, természetesen gondosan ügyelve arra, hogy az alapozóárkokból és a rablóbeásásokból származó különböző leleteket különválasszák ... A későbbi azonosításhoz természetesen arra is szükség van, hogy részletes jegyzetek készüljenek arról, mi honnét származik ... Amikor az ásatási időszakra tervezett munka véget ér, a régésznek teljes nyilvántartása lesz az egész lelőhelyről. Alaprajzai lesznek azokról a falakról, amelyekről be tudja bizonyítani, hogy azonos korszakból valók, mivel ugyanazzal a réteggel mutatnak kapcsolatot. Lesznek különböző szintekről származó cserépedényei és egyéb tárgyai, amelyekről a felmért szelvények segítségével meg tudja állapítani, hogy az építkezés melyik időszakából valók, ezenkívül fényképekkel is rendelkezik. Így képes lesz arra, hogy osztályozza anyagát, és az ismeretlen tárgyak korát az ismertek alapján határozza meg. A palesztinai tárgyak korának megállapítása többnyire az Egyiptomból és más helyekről származó tárgyakkal való összevetés útján történik." A Petrie-től kiinduló és Reisneren át folytatódó hagyomány igen világosan felismerhető ebben a leírásban, bár a hangsúly máshol van.

Eközben Tell-Beit-Mirszimben, e történelmileg kevésbé jelentős kis településen, amely a múltban sokkal hosszabb ideig volt lakott, W. F. Albright 1926 és 1932 között ásatások sorozatát folytatta, amely első ízben állította a palesztinai régészetet megfelelő és megbízható keretek közé. Albright a Reisner által javasolt módszereket alkalmazta, de átalakította őket azáltal, hogy nagy gondot fordított a részletekre, különösen a cserépedények időrendjének elemzésében, segítségül híva már akkor is igen nagy jártasságát a régészeti és történelmi szakirodalomban. Jelentéseiben lenyűgöző megfigyelni, hogyan ismerte meg ásatási évadról évadra jobban a helyet, amelyen dolgozik, mígnem végül gyorsan és pontosan meg tudta mondani a cserépedények formájáról és anyagáról, hogy a *tell* melyik időszakából származnak. De azt is világosan felismerte, milyen veszélyei vannak Reisner módszerének egy gondatlan vagy nem eléggé tájékozott régész kezében: „Természetesen ez a módszer csak akkor megfelelő, ha a cserépedények és az összehasonlító régészet kellő ismeretében alkalmazzák, különben teljességgel helytelen alkalmazást és értelmezést eredményezhet."

Akár ez volt a szándéka, akár nem, Albright fenti szavai jogos bírálatot fejeznek ki egy sor rendkívül becsvágyó kortárs palesztinai ásatásáról. Megiddóban például 1925 és 1939 között az eredeti tervben az szerepelt, hogy az egész *tell*-t rétegről rétegre elkotorják. Még ha keresztülvihető lett volna is, szerencsére az

óriási költségek miatt feladták a tervet, és a *tell* nagy részét meghagyták a későbbi régészeknek, hogy azok kifinomultabb technika alkalmazásával tárják majd fel. Nem vált javára a munkának az sem, hogy a felügyelő személyzet állandóan változott, és az egymás után érkezőknek mindig újonnan kellett alkalmazkodniuk a munka nehéz követelményeihez. Ahogy az egymás után következő, egyforma mélységű rétegek törmelékét lehántották a *tell*-ről, nem vették észre a sírgödröket vagy az aknasírokat, így az egyes sírokból származó leleteket, amikor elérték őket, azokkal a régebbi tárgyakkal együtt vették lajstromba, amelyeket körülöttük találtak a talajban, nem pedig azzal a magasabb szinten elhelyezkedő anyaggal, amelyik szintről még a régi időkben leásták őket. Más szavakkal: reménytelenül összekeveredtek azok a cserépedény-csoportok, amelyeket esetleg több száz év választott el egymástól. Hasonlóképpen elkerülte a figyelmüket minden rendellenesség, például a régi falak köveinek kibányászása vagy a földbe ásott hulladékgödrök; vagy a szintekben teraszos kiképzés, vagy természetes süllyedés miatt bekövetkező bármilyen szabálytalanság; mindez óhatatlanul zűrzavart okozott az épületek és leletek időrendjének későbbi megállapításánál. Mivel ezeknek az ásatásoknak az eredményeit viszonylag feldolgozatlan állapotban publikálták, a róluk szóló jelentések felülvizsgálhatók és helyesbíthetők más, későbbi felfedezések eredményei révén, de még akkor is maradnak bennük olyan következetlenségek, amelyeket csak újabb ásatások során lehetne felszámolni. Ez természetesen kivitelezhetetlen ott, ahol a korábbi ásatások már teljesen lecsupaszítottak egy területet, amiből az a tanulság, hogy mind az ásatásoknál, mind a publikációkban nélkülözhetetlen az óvatosság. A régészet rombolás is, és a régész jelentése az egyetlen feljegyzés arról, hogy mit távolított el.

A második világháború óta, bár a palesztinai és szíriai ásatások száma rendkívüli mértékben megnőtt, a terepkutatás technikája tökéletesedett, alapvetően azonban nem változott az a törekvés, amely folytonosan megbízhatóbb módszereket igyekszik találni annak érdekében, hogy minden lehetséges információt megszerezzen a földből. A fő változás az volt, hogy sokkal nagyobb létszámú ellenőrző csoportokat alkalmaztak, köztük nemcsak régészeket, térképészeket és építészeket, hanem földrajztudósokat, zoológusokat, botanikusokat és egyéb természettudományok képviselőit is. Széles körben átvették az ún. Wheeler–Kenyon-módszert, és tovább is fejlesztették, nem utolsósorban maga Kenyon jerihói és jeruzsálemi ásatásai során. Az amerikai régészek különösen két vonatkozásban igyekeztek tökéletesíteni ezt a módszert. Először is egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a csoportmunkára, kölcsönösen kritikus együttműködéssel mind a terepen folytatott munkában, mind a publikációk során; másodszor, alaposabb rendszert próbálnak kidolgozni az olyan alapvetően fontos leletek, mint a cserépedények leírására és vizsgálatára. Valóban, nagy különbség van Macalister gezeri expedíciója és G. E. Wright fél évszázaddal későbbi sikemi ásatása között. Ez utóbbi expedíció egyik tagja, L. E. Toombs azt mondta:

„Fél tucat, az ásatásokban közvetlenül részt vevő személy kritikai megítélésének és a jegyzőkönyvekben teleírt sok-sok lapnak együttesen köszönhető az eredmény, amely valószínűleg sokkal pontosabb, mint egyetlen személy értelmezése volna."

A megközelítés változhat, a módszerek fejlődhetnek, az értelmezés skálája bővülhet, de a régészek minden egyes nemzedéke elődei nyomdokán halad, és mindanynyiukat egyetlen cél vezérli: hogy segítsenek jobban megérteni Palesztina és Szíria régi történetét.

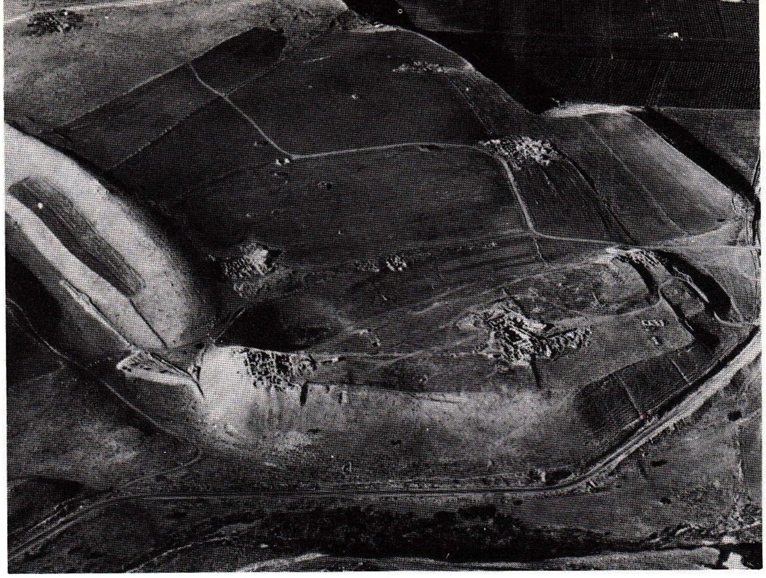
EGY KANAÁNI VÁROS: HÁCÓR

Tell-el-Qeda, az ókori Hácór a legnagyobb régészeti lelőhelyek egyike Szíria-Palesztina területén: a központi telephalom 13 hektáron terül el, az ezt körülvevő külső terület vagy alsóváros 72 hektárnyi nagyságú. 1928-ban egy angol régész, John Garstang próbaásatásokat végzett itt, de végül is 1956 és 1958, illetve 1968 és 1970 között, Yadin professzor vezetése alatt, egy izráeli expedíció tárta fel azokat a régészeti bizonyítékokat, amelyek a Hácór jelentőségére vonatkozó ókori szövegekben talált szórványos történelmi utalásokat megdöbbentő pontossággal igazolják. A várost az i. e. 2. évezredben keletkezett egyiptomi „átokszövegek" említik először, majd az i. e. 18. századi „mári levelek": ebben az időben Mári tevékeny szerepet játszott az élénk ónkereskedelemben; szerepel az i. e. 14. századi Tell-el-Amárna-i levelekben is, uralkodóját ekkor „király"-nak nevezték, noha a fáraó alattvalója volt. Józsua legyőzte a kanaáni királyok szövetségét, amelynek élén Hácór uralkodója állt. A várost Salamon nagymértékben megerődítette, majd i. e. 732-ben az asszírok lerombolták.

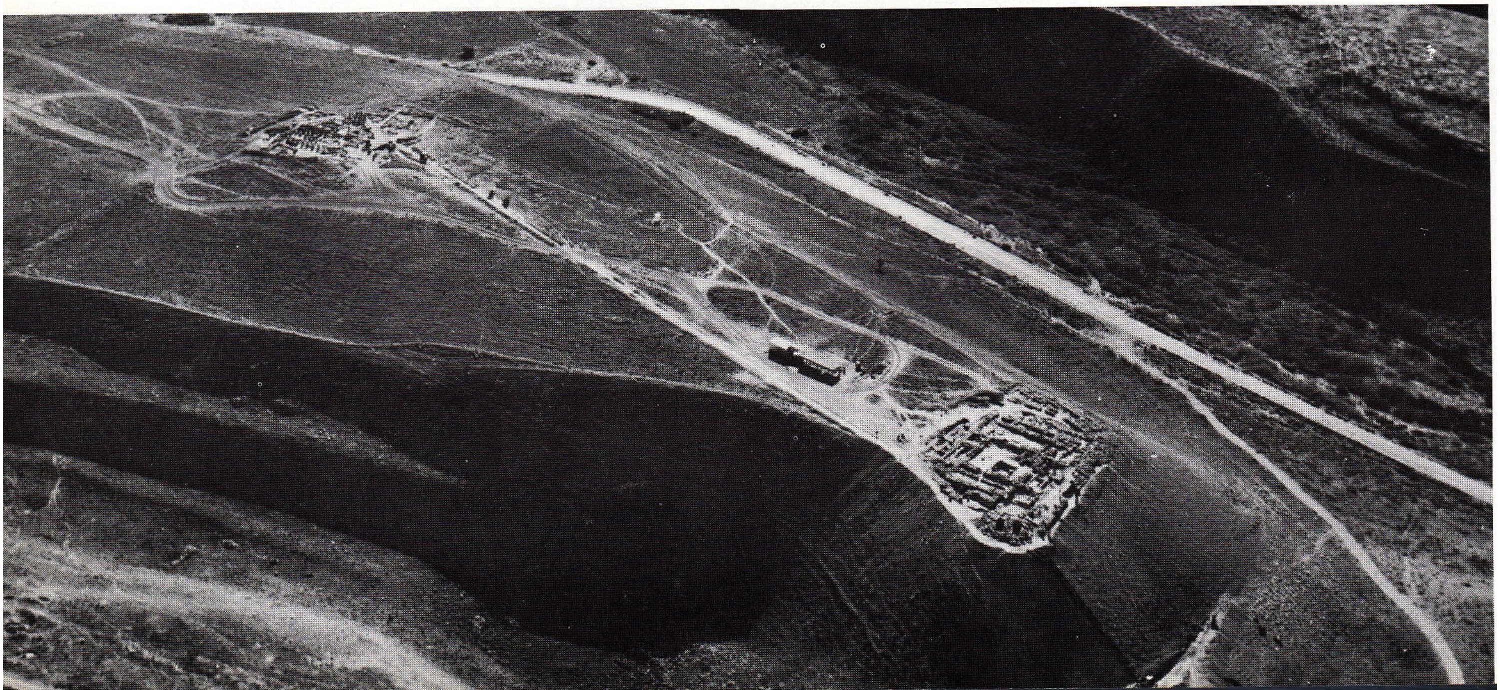
Az ásatások bebizonyították, hogy a telephalom „környéke" az alsóváros volt, saját erődítményekkel, amelyeket az i. e. 18. században hoztak létre, és az i. e. 16. században romboltak le (valószínűleg egyiptomi seregek), s ezután ismét helyreállítottak. Ez a város az i. e. 14. században különösen gazdag volt, tele tekintélyes templomokkal és erődítményekkel, akár a többi kanaáni nagyváros. A halom helyén talált település, azaz a „felsőváros", amelyet a 32. képen láthatunk, az i. e. 3. évezredben keletkezett, és a 2. évezred folyamán párhuzamosan fejlődött az alsóvárossal. A vaskor nagy részében erődként szolgált, de közigazgatási és raktárépületek is voltak benne.

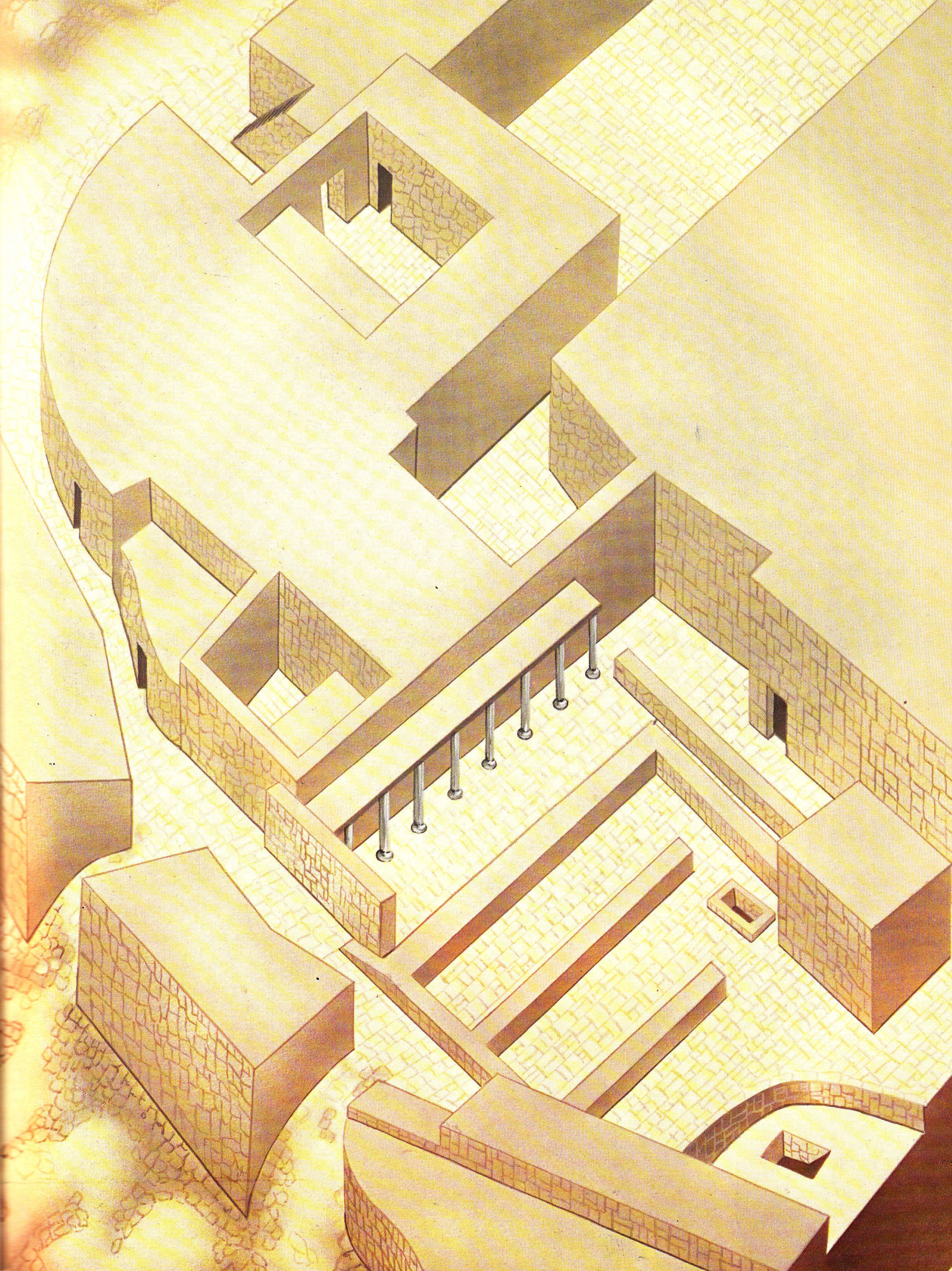

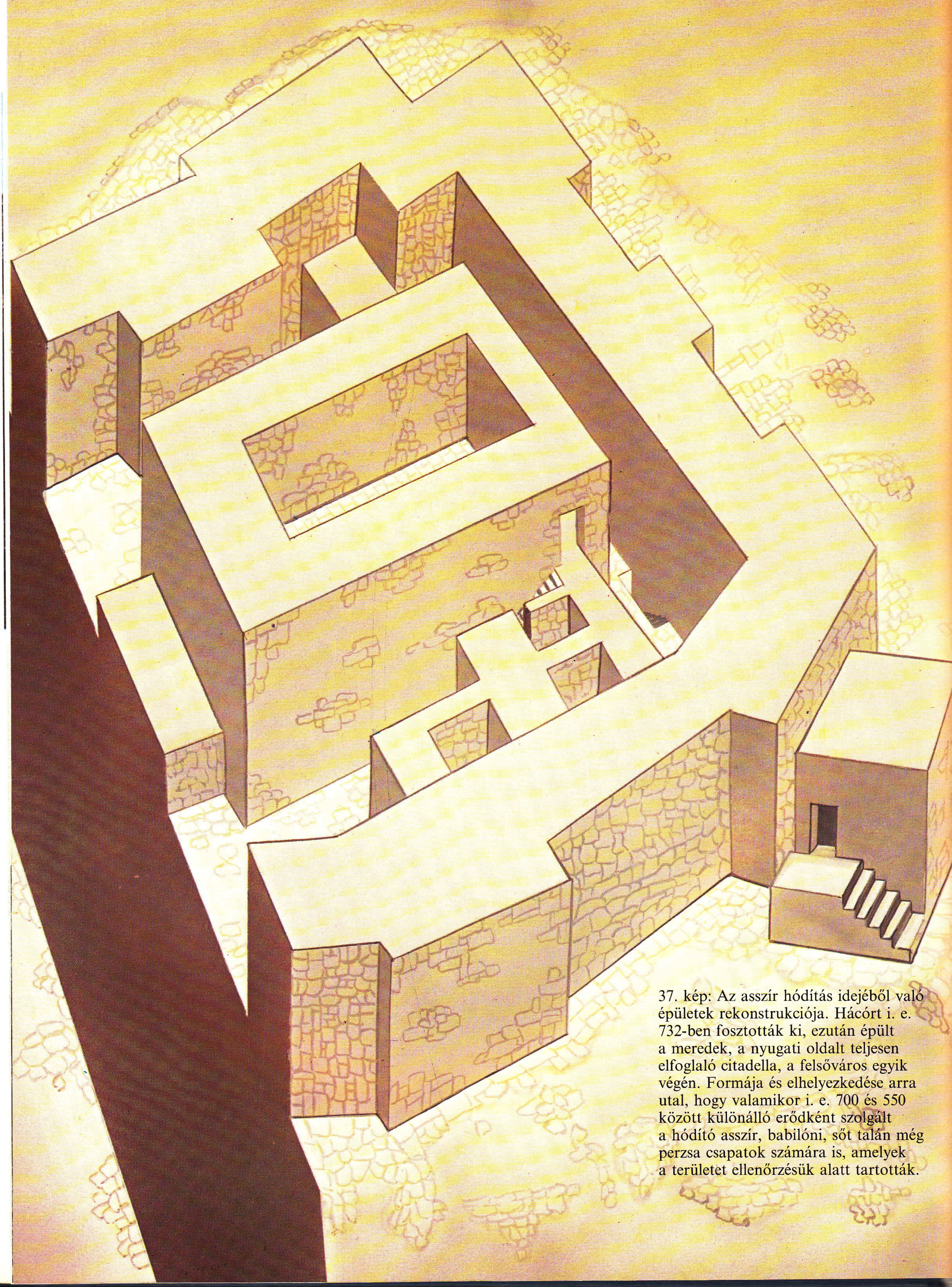

33. kép: Kanaáni férfit ábrázoló díszberakás (intarzia), a „kőlapok (orthosztát) templomából", az i. e. 1450 körüli időből.
34. kép: Légi felvétel a fő telephalomról, a felsővárosról, amely a kép közepén látható, magasságát az árnyékok jól érzékeltetik. Jól kivehetők a citadella ásatásai a „B" övezetben, a halom nyugati végén, középütt a vaskori raktárhelyiségek látszanak. Az előtérben az alsóváros déli vége, a „C" övezetben folyó ásatások keresztülvágják sáncfalait. Itt, a sánc lábánál találták meg a „sztélék templomát" (43–44. kép).
35. kép: Tell-el-Qeda, az ókori Hácór, légi felvételről, északi irányból; előtérben a fő telephalom, vagyis a felsőváros és a nagy kiterjedésű alsóváros. A közel-keleti ókori városi települések kiváló példája; a telephalmok csaknem négyezer év történelmi emlékeit tartalmazzák, a település mint határváros, fontos stratégiai helyzete miatt kulcsszerepet játszott a nemzetközi kereskedelemben és a politikában.
36. kép: A felsőváros egy részének rekonstrukciója: ilyen lehetett II. Jeroboám korában (i. e. 786–746 körül), amikor ezeket az épületeket közigazgatási célokat szolgáló építményekből lakóházakká vagy kereskedelmi célú épületekké, üzlethelyiségekké és műhelyekké alakították át. Ezek Hácór izráeli korszakának legjobb konstrukciójú építményei, s akár csak a bennük talált pompás tárgyak, arról tanúskodnak, hogy ebben az időben a hácóri lakosok jómódban éltek.

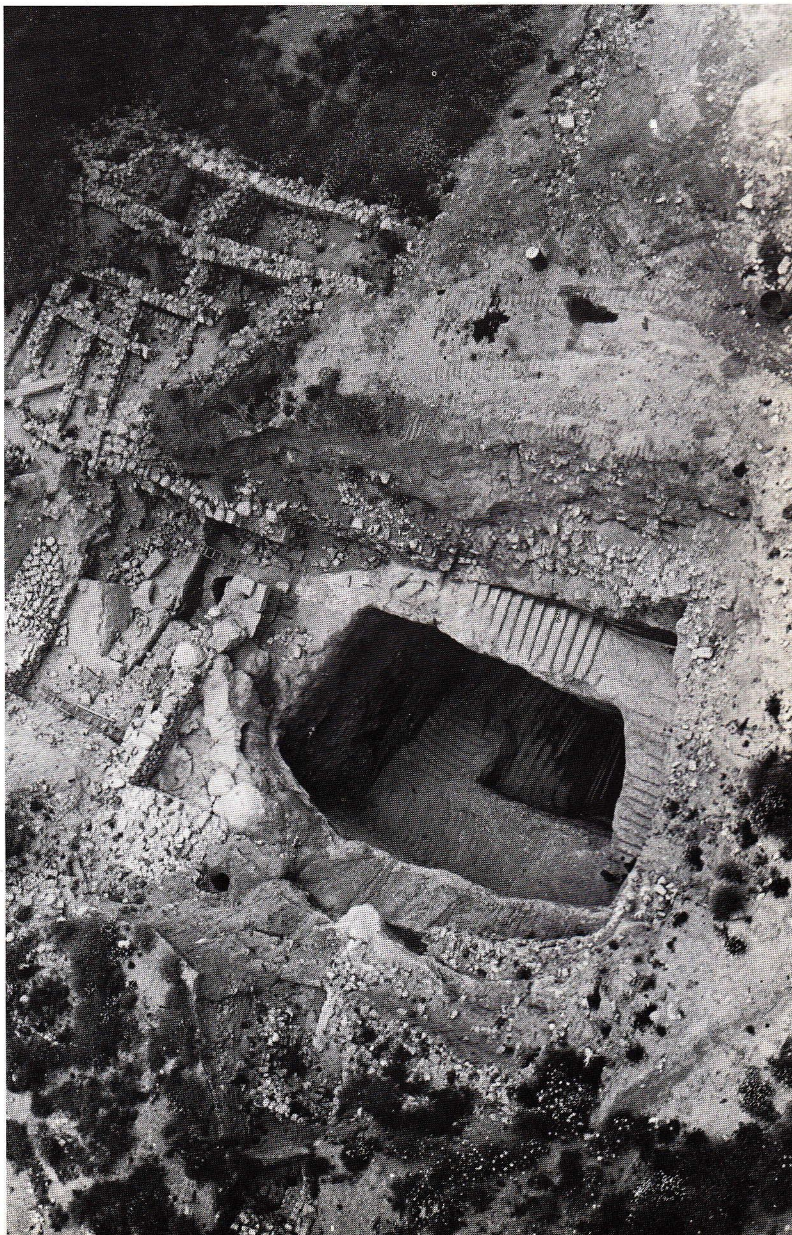

37. kép: Az asszír hódítás idejéből való épületek rekonstrukciója. Hácórt i. e. 732-ben fosztották ki, ezután épült a meredek, a nyugati oldalt teljesen elfoglaló citadella, a felsőváros egyik végén. Formája és elhelyezkedése arra utal, hogy valamikor i. e. 700 és 550 között különálló erődként szolgált a hódító asszír, babilóni, sőt talán még perzsa csapatok számára is, amelyek a területet ellenőrzésük alatt tartották.

38. kép: Légi felvétel az „A" övezetben, a felsőváros északkeleti részén 1958 végén folyó ásatásokról, legalul a Salamon-kori kapubejárat és bástyafal, felette az Áháb idejében épült oszlopos raktárhelyiség, efölött pedig egy II. Jeroboám idejéből (kb. i. e. 786–746) való udvar látható.

39. kép: Ásatási árok, amelyet a felsőváros apró agyagtéglákból épült falán (i. e. 18. sz.) keresztül vágtak, hogy előtűnjön a fal szerkezete.

40. kép: A vízvezetékrendszer felülnézetből, a felsőváros vízellátásának biztosítására ostrom idején. Az i. e. 9. század elején épült, amikor arámi és asszír támadás fenyegette Izráelt.

41. kép: A „kőlapok (orthosztát) temploma”, az előcsarnok felől a szentek szentje irányába nézve; tipikus késő-kanaáni templom, az alsóvárosnak a központi telephalomtól legtávolabb eső végén. Három, egymásból nyíló központi helyisége volt, pontosan úgy, mint Salamon jeruzsálemi templomának. A túlsó végén volt a szentek szentje két oszloppal, a falhoz csatlakozó padokkal és szertartási felszereléssel; ezután következett a középső terem, belőle oldalszobák nyíltak, bejáratát két szabadon álló oszlop támasztotta alá, amelyek hasonlóak lehettek a Salamon temploma előtt álló „Jákin” és „Boáz” oszlopokhoz. A harmadik helyiség az előcsarnok. A templom azokról a faragott bazaltlapokról kapta nevét, amelyek a szentek szentje és az előcsarnok belső falának alsó részét fedik.

42. kép: Egy nagy kőlap, rajta lapuló oroszlánt ábrázoló féldombormű; valószínűleg az i. e. 15. században készítették, a bejárat jobb oldalának burkolására. Hasonló oroszlánokat találtak a szíriai Tell Açanában (Alalah). Gondosan elásták, talán akkor, amikor a templomot az i. e. 13. században újjáépítették.

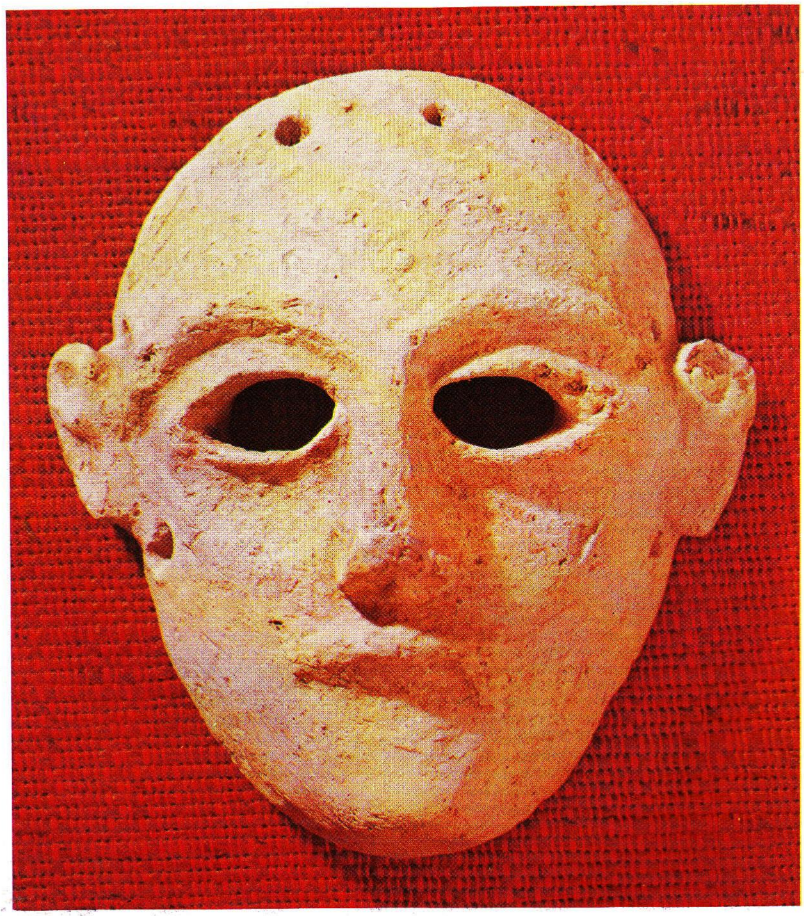

45. kép: A „sztélék temploma" mellett több nagy épület állt, ezek egyikében fazekasműhelyt találtak. Képünkön a fazekaskorong (balra fönt két darabban) és egy szépen mintázott agyagálarc látható.
46. kép: A fazekasműhelyben talált viszonylag kis méretű agyagálarcot (sem a száj, sem az orr nincs átlyukasztva) valószínűleg szobor arcára illeszthették, vagy templom falán függött mint fogadalmi ajándék.

43–44. kép: Amikor az alsóvárost körülvevő középső bronzkori földsáncot kiásták, falába vágott kis szentélyt találtak a késő kanaáni korból. A tágas csarnok nyugati falában egy falifülke volt, benne apró sztélék és egy szobor. A falak mentén padok is álltak áldozatok bemutatása számára. A sztéléken és a szobron látható szimbólumok – holdkorong és holdsarló – arra utalnak, hogy e templomot a holdistennek és hitvesének szentelték.

47. kép: Ülő férfiszobor, mindössze 18 centiméter magas, a háromrészes kanaáni „kőlapok templomának" legkésőbbi, leégett szintjén találták. A szék, amelyen az alak ül, világosan felismerhető. A fej a végső pusztuláskor, a kanaáni időszak végén, letörött, és a törzs közelében akadtak rá, mély hamurétegben. Hasonló szobrot másutt is találtak a kanaáni alsóvárosban. Mivel a férfi nem visel fejéket, sem jelképet a mellén, amely alapján azonosítani lehetne, valószínű, hogy nem istent, hanem emberi lényt ábrázol, talán Hácór uralkodóját. Lehetséges, hogy az adományozó a szobrot hódolata maradandó jeléül állította fel a templomban.

3. KANAÁN FÖLDJE

NOMÁDOK ÉS VÁROSLAKÓK / Az egyiptomi és mezopotámiai források tanúbizonysága szerint az i. e. 3. évezred vége felé a Közel-Kelet számos területének nyugalmát megzavarta a támadások valamelyike, amelyeket nomád népcsoportok intéztek időről időre e vidék városai ellen. A már bőségesen dokumentált történelmi időszakokban sem mindig könnyű megállapítani, mi indította el ezeket a megmozdulásokat, de különösen így van ez olyan időkben, amikor mind a régészeti, mind az írott forrásanyag igen gyér és rendszertelenül oszlik meg. Egyetlen apróság – például, ha kisebb időjárás-változások aszályt és éhínséget okoztak – elegendő volt, hogy megzavarja azt a kényes egyensúlyt, amely a határterületeken, a nagy Arab-sivatag szélén lakó népek és a kedvezőbb természeti adottságú vidékeken élő, gazdagabb szomszédai között fennállt, és máris megindult a láncreakció. A mezopotámiai uralkodók már i. e. 2300 körül fegyverrel, sőt nagy falak építésével próbáltak meg gátat vetni a nomád beáramlásnak. Az a nép azonban, amelyet ők *amurru(m)* néven ismertek (a modern amoriták), lassanként több területen is beolvadt a mezopotámiai társadalomba (e tényről a fennmaradt, jellegzetes személynevei tanúskodnak). Alig telt el néhány évszázad az i. e. 2. évezredből, és a Mári, Alalah és Ugarit városából származó szövegekben már amorita nevek bukkannak fel, ami azt bizonyítja, hogy az amoriták mélyen behatoltak Szíriába is.

Bár Egyiptom – tekintve, hogy Ázsiával csak igen keskeny földsávon érintkezik – kevésbé volt kitéve hasonló nomád betöréseknek, egészen azért nem kerülhette el őket. I. e. 2200 körül, az óbirodalom hanyatlásának idején, amikor a központi hatalmat erősen meggyengítették a belviszályok, sémi népcsoportok egyre növekvő számban hatoltak be a Színai-félszigeten keresztül a Delta-vidékre. Egy ókori egyiptomi szövegből, amely a halott III. Heti királyt állítja elénk, amint írásban intelmeket intéz fiához, Merikaréhoz, világosan kitetszik az Egyiptom és Palesztina közötti különbség és az említett behatoló néptörzsek nyughatatlan, megfoghatatlan természete. A szövegben többek között a következőket olvashatjuk:

„Íme a nyomorult ázsiaiak – nyomorult a hely, ahol laknak, víz [ti. eső] veri, földjét nehéz művelni, mert sok a fa, útjaik fáradságosak a hegyek miatt. Nem maradnak egy helyen, *lábaik mindig félre viszik őket*. Állandóan harcolnak Hórusz ideje óta, [de] nem győznek, bár őket sem lehet legyőzni."

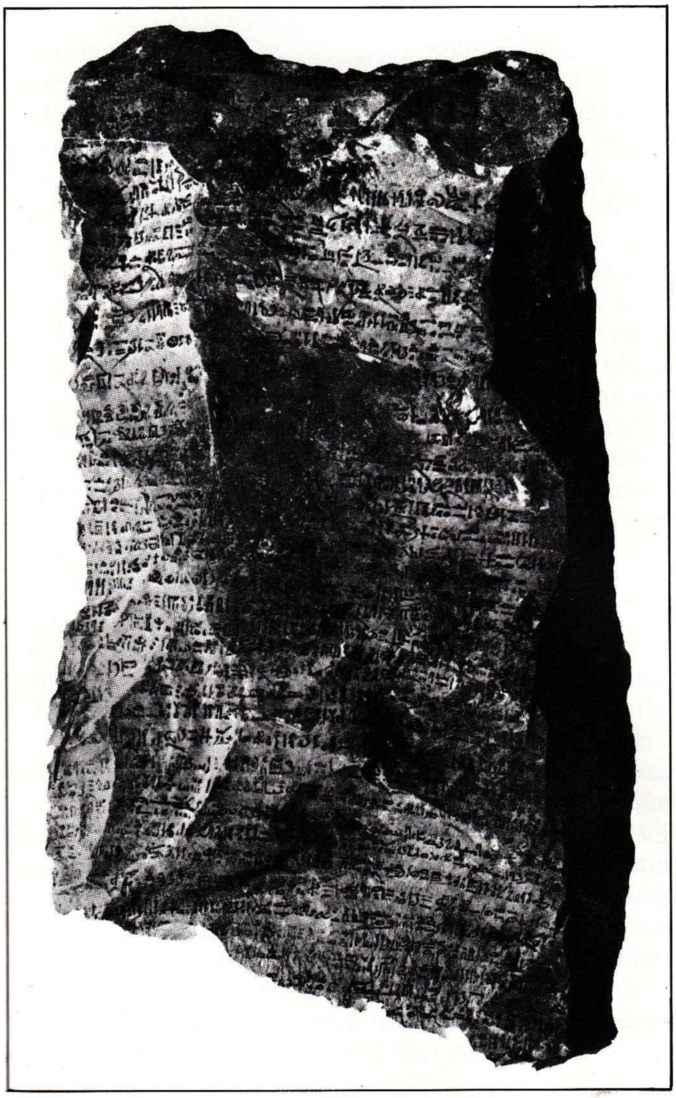
Ami Palesztinát illeti, itt nem kerültek elő helyben készült írásos feljegyzések, a régészeti adatok azonban világosan jelzik a nomád népek betörésének hatását az i. e. 2000-et közvetlenül megelőző évszázadokban. A feltárt *tell*-ek azt mutatják, hogy a letelepült városi

48 / Az ókori Megiddó vízvezetékrendszerének bejárata. A rendszert azért hozták létre, hogy gondoskodjanak a város vizéről ostrom esetére.

49 / A középső bronzkori kő sztélé Rász-Samrából (Ugarit), Baált mint esőistent ábrázolja. Az emelvényen álló kis alak előtte áll, valószínűleg egy vele kapcsolatban álló istennő.

élet – régészetileg a korai bronzkorra tehető – hosszú időszaka után nyilvánvaló törés következett be a letelepültség folyamatosságában, és ezzel egyidőben rendszerint pusztítás jelei is észlelhetők, ezt követően egyes esetekben átmenetileg, máskor tartósabban hiányoznak a fallal körülvett települések és tartós épületek nyomai. Ezt az időszakot a régészek felváltva nevezik középső bronzkor I-nek, vagy a korai bronzkor és a középső bronzkor közötti átmeneti periódusnak. Ez az utóbbi jobban kifejezi a korszak alapvetően átmeneti jellegét. E korból, ami az emberi települések nyomait illeti, mindössze ideiglenes táborhelyek, olykor barlangok vagy durván összetákolt szállások maradtak fenn. Ezzel szemben e korban nagy gondot fordítottak a temetkezésre: szokatlanul sokfélék a sziklákba vágott sírkamrák vagy a sírdombépítkezések, bőségesen ellátták őket edényekkel, rézből készült fegyverekkel és egyszerű ékszerekkel. Az a tény, hogy Palesztinában ebben az időben az anyagi kultúra nem volt egységes, arra vall, hogy létrehozói igen különböző csoportokhoz tartoztak. Bár

50 / Márgás mészkőlaptöredék, rajta egyiptomi hieratikus írás i. e. 1200 körülről, írnoktanuló munkája. A szöveg Szinuhe, a magas rangú egyiptomi hivatalnok híres történetét mondja el, akit néhány évszázaddal korábban Palesztinába, illetve Szíriába száműztek.

51 / Kanaán kb. i. e. 1200 előtt. Kanaán földrajzi határait nehéz meghatározni, és aligha remélhető, hogy ennél pontosabb térkép készülhet, mivel Kanaán egymással laza kapcsolatban álló városállamokból állt.

52 / Kőből faragott férfifej, a Jarimlim palotájához csatlakozó szentélyben találták Tell Açanában, készítésének ideje az i. e. 18. századra tehető. A modell személyazonosságát nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, lehet, hogy maga a király volt.

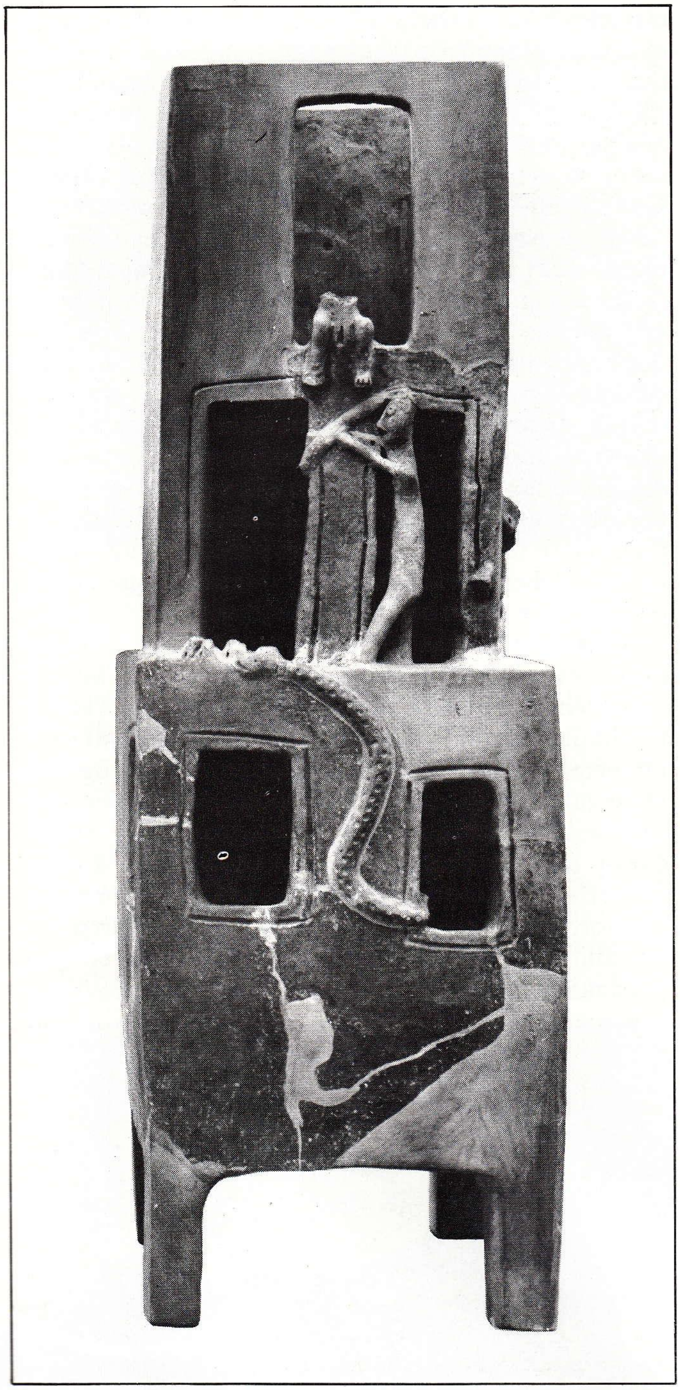
mindmáig nem sikerült pontosan tisztázni e nomád betöréseknek sem az útvonalát, sem indítékaikat, a felszerelési tárgyak, amelyeket Palesztinába magukkal vittek, csaknem ugyanolyanok, mint amilyenek korábban Kelet-Szíriában terjedtek el. Hogy mind vagy legalább egy részük amorita volt-e – amin gyakran vitáztak a kutatók –, még ma sem dőlt el. Ebben az időben mind a Negev-sivatag, mind Transzjordánia meglehetősen nagy számú lakosságot tartott el.

Ahhoz, hogy i. e. 2000 után Palesztinában lassan újra kialakuljon a városi élet, Szíria is szerepet játszott, mivel ott általában nem következett be olyan radikális változás, mint Palesztinában. Szíriában, akárcsak Mezopotámiában, az idegen jövevények békésen beolvadtak. Ezt az új időszakot, amelyet a régészek a fejlett középső bronzkorként ismernek, a legcélszerűbb volna „kanaáninak" nevezni, mivel ezeket az embereket a szíriai Máriból származó i. e. 18. századi dokumentumok említik először. De mivel az Ószövetség Palesztinának a Jordántól nyugatra eső részén élő lakosság fő alkotóelemét nevezi kanaáninak (14 Móz. 34:2–12.) abban az időben, amikor az izráeliek az i. e. 13. század végén erre a területre érkeztek, ezért ez a legjobb átfogó elnevezés az i. e. 2. évezredbeli Palesztina és részben Szíria kultúrájának megjelölésére. Eredeti jelentése még vitatott. Az olyan elméletek, amelyek szerint Kanaánt bíborfesték-iparáról, avagy életerős kereskedő közösségéről nevezték el – hogy csak a leggyakoribb magyarázatokat említsük –, nem állják ki a szigorúbb vizsgálódás próbáját. Voltaképpen az a legvalószínűbb, hogy a bizonytalan eredetű *Kn'n* szó a terület eredeti neve volt, és erről nevezték el a festéket, nem pedig fordítva.

KANAÁNI VÁROSOK / Hogy milyen volt Palesztina és Szíria ebben a fontos átmeneti időszakban – erről páratlanul érdekes képet kaphatunk abból a bájos egyiptomi szövegből, amely egy magas rangú egyiptomi tisztviselő, Szinuhe ottani száműzetésének élményeit beszéli el I. Szeszósztrisz fáraó uralkodása idején, az i. e. 20. században. Szinuhe vándorlásai során mindössze néhány elszórt várossal rendelkező jellegzetes félnomád társadalommal ismerkedett meg. Szíria déli részén, ahol letelepedett, a földművelés és az állattartás gondoskodott a lakosság szükségleteiről, ezt az olajfaligetek és gyümölcsöskertek termékei egészítették ki. A legelőkhöz és a vízhez való jog miatti összeütközések alighanem mindennaposak voltak. A helybéli uralkodó egy kerületet és egy törzset bízott Szinuhéra: ez is arra vall, hogy az itt élő nép beduin volt. Az elbeszélésben semmi sem bizonyítja, hogy Palesztina egyiptomi fennhatóság alatt állt volna, bár az kiderül, hogy viszonylag könnyen lehetett egyik országból a másikba utazni, és hogy gyakran tartózkodtak egyiptomiak a helyi uralkodók udvarában.

Szintén Egyiptomból, körülbelül egy évszázaddal későbbről származik a szövegek egy csoportja, ezeket szobrocskákra és tálakra vésték, hogy a fáraó ellenségeit átokkal sújtó szertartáshoz használják őket („átokszövegek"): e szövegek felsorolják a Szíriában és Palesztinában uralkodó sémi fejedelmeket, köztük amoritákat is. Igen fontos különbség, hogy míg az i. e. 1870 körüli időből (a 12. dinasztia korából) származó régebbi szövegek szerint bizonyos területeken számos törzsfőnök uralkodott egyidejűleg, a későbbi, i. e. 1800 körül (a 13. dinasztia idejében) keletkezett szövegekben az összes felsorolt szíriai és palesztinai városnak és városállamnak gyakorlatilag egyetlen uralkodója volt. Ez megerősíti azokat a régészeti ásatások során nyert adatokat, amelyek a városi élet i. e. 19. századi újjáéledését tanúsítják. Ezzel megkezdődött az ókori Palesztina történetének egyik legvirágzóbb szakasza, ami azután nagy hatást gyakorolt Egyiptomra is.

A városokat helyreállították. Közülük néhány független volt, mások laza szövetséget alkottak. Először talán nem is kerítették körül őket városfallal, csakhamar azonban egyszerű erődítményeket emeltek. Megid-

53 / Égetett agyagból készült állvány (restaurálva), Bét-Seán egyik templomában használták, a bronzkor vége fele. Valószínűleg háromszintes házat ábrázol, az emeleti ablakokban egy férfi és egy nő, a földszinten egy kígyó látható. E figurák szertartási értelme nem világos.

54 / Szépen kidolgozott arany baltafej (i. e. 18. század) Bübloszból, amikor a városban a – főként Egyiptommal folytatott – kereskedelem nagy jólétet teremtett.

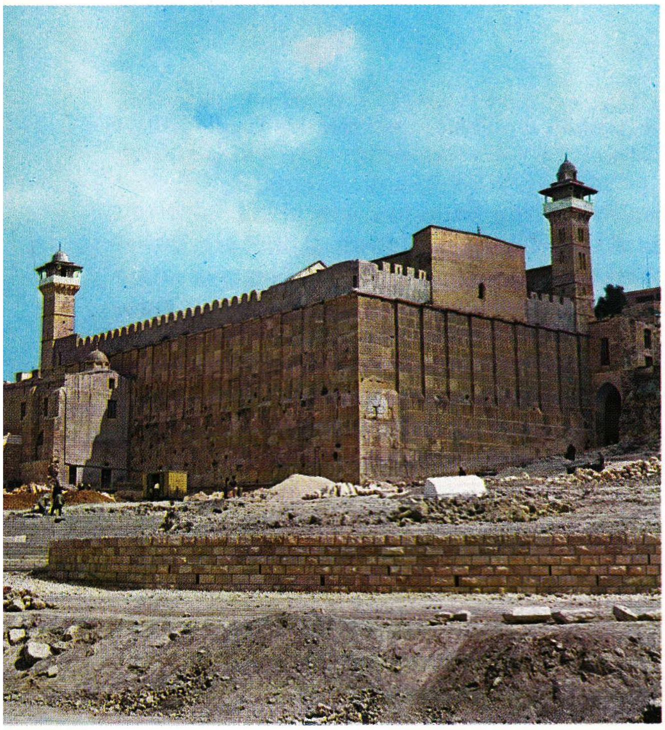
dóban például ismét kiugró és beszögellő várfallal körülvett város alakult ki az ősi szentélyek és a „magas hely" körül. A falakat később jókora földsáncokra húzták föl és támfalakkal erősítették meg, vagy ciklopszfalazatú lábazattal látták el, ami egyrészt a város növekvő gazdagságáról, másrészt a városok közötti belső versengésről tanúskodik. Sűrűn lakott városokat ástak ki olyan egymástól távol eső helyeken, mint Rász-Samra, Tell Açana, Hácór, Taanák, Megiddó, Sekem, Jerihó és Gezer. A legfontosabbak, mint például Karkemis, Qatna és Hácór, az i. e. 18. század folyamán akkorára növekedtek, hogy hatalmas sáncokkal körülvett nagy területekkel kellett az eredeti városokat kiegészíteni, ez utóbbiakból lett a „belsőváros". A Negev-sivatagban és Transzjordániában azonban továbbra is a nomád életforma maradt az uralkodó egészen az i. e. 13. századig.

Az ásatások az ilyen nagy kiterjedésű helyeken mindig csak részlegesek; városokból csak igen keveset tártak fel, de ez is elegendő volt ahhoz, hogy megállapítsák a falak és kapuk, templomok, közigazgatási épületek, az előkelőek és a közemberek házainak sajátosságait (e két utóbbi csoport között az ellentét az időszak végére különösen feltűnővé vált), valamint a műhelyek és raktárépületek jellegzetes tulajdonságait. A különféle célt szolgáló építmények között építészetileg ritkán van különbség. Eddig mindössze egyetlen, valószínűleg ebben a korszakban keletkezett palotát találtak a szíriai

Alalah városában. Itt az i. e. 18. század elején Jarimlim király, bár egy még hatalmasabb helyi uralkodó adófizetője volt, olyan palotát építtetett, amely lépcsőzetesen, három terasszal emelkedett a város fölé. Alapja bazalttömbökből állt, falai fagerendákból és agyagtéglából készültek. Az északi szárny szobáit ünnepélyek céljaira használták, a többi, kevésbé gondosan épített helyiséget egy udvar választotta el a fő épületszárnytól, ezek déli irányban helyezkedtek el, és lakóépületként szolgáltak. Néhánynak tapasztott falát festés díszítette. Az épülethez tartozó szentélyben egy szobrot találtak, finom kidolgozású férfifejet: talán valamelyik királyt ábrázolta. Ez a szobor egyike az e területről származó, az i. e. 2. évezredben készült kevés számú, nagy méretű szobroknak. A palota levéltárában értékes feliratos agyagtábla-gyűjteményt találtak, amely nemcsak a kor politikai eseményeiről árul el sokat, hanem a város társadalmi szerkezetéről is, amely az autokratikus uralkodóból, a szabadokból és a királyi udvarnak szolgálattal és természetbeni járandóságokkal tartozó félszabadokból, valamint rabszolgákból (többnyire hadifoglyok vagy adósok) állt.

Templomból többet is feltártak Palesztina területén, bár formájuk igen változatos, és nemigen lehet teljes bizonyossággal megállapítani, melyik istenségnek szentelték őket. Egy magában álló szentély Naharijában, alig néhány méternyire a Földközi-tengertől, valószínűleg Aséra tengeristen tiszteletére épült. Alaprajzát az idők során többször is megváltoztatták, egyre nagyobb lett, mind vastagabb falakkal. Egy egymásra rakott kövekből álló halom *(báma)* belsejében megtalálták a ráöntött italáldozat nyomait és az erre használt szertartási edényeket; tűzhelyek és állati csontvázak maradványai is arról tanúskodnak, hogy itt áldozatokat mutattak be. Gyakoriak az agyagból készült galambszobrocskák, de korántsem annyira jelentősek, mint azok a nőalakot ábrázoló szobrocskák, amelyeket ott helyben öntöttek rézből vagy bronzból és ezüstből. E periódus későbbi szakaszában, i. e. 1600 körül megjelenik az „erőd”-templom jellegzetes típusa, és – legalábbis az idáig feltárt területeken, azaz Sekemben, Megiddóban és Hácórban – módosult alakban bár, több mint 400 évig fennmaradt. A sikemi templom valószínűleg Baál-Beritnek volt szentelve; vastag falai kettős oszlopsorral ellátott négyszögletű szentélyt vettek körül. A kis előcsarnokot tornyok szegélyezik; ezek talán az áldozati oltárokat tartották. A templom előtti udvaron is állt egy oltár, két magasba nyúló kővel *(maccéba)*. A vastag falak és tornyok arra utalnak, hogy az épület emeletes lehetett; formájára azokból az égetett agyag „modellekből” lehet következtetni, amelyeket egy későbbi templomban találtak Bét-Seánban.

A híressé vált gezeri „magas hely” szintén a középső bronzkor végéről való. Először Macalister tárta fel 1902-ben, majd 1968-ban újra megvizsgálták. Tíz – egy tömbből faragott – oszlop, némelyik több mint két és fél méter magas, sorakozott egy nagy, négyszög alakú tér észak–déli irányú tengelyében. A nyugati oldalon egy óriási kőtömb feküdt, amely talán egy további oszlop talapzatául szolgált. E létesítményeket alacsony fal vette körül, amelynek külső felülete nagyrészt tapasztott volt. Az oszlopokat mind ugyanabban az időben állították fel. Sokáig úgy gondolták, hogy ez egyike a kanaáni „magas helyek”-nek amelyeket később az

55 / A hebroni mecset azon a helyen épült, ahol a hagyomány szerint Ábrahámot eltemették.

56 / Apró homokkő szfinx a Színai-félszigeten fekvő Szerábit-el-Hademből; rajta betűírásos felirat.

57 / Nagy kőhalom a megiddói középső bronzkori templom helyén. Ezekről a kövekről általában úgy vélik, hogy az oltár (*báma*) alapjául szolgálhattak.

izráeli próféták megbélyegeztek, és hogy az ég felé nyúló kövek Aséra istennőt jelképezték. Újabban azonban a Józsua könyvében elbeszélt (4:1 skk.) gilgáli szertartással való megegyezés alapján úgy magyarázták, hogy ez volt a tíz városállamot egyesítő szerződés megújításának színhelye.

A nagy és jól berendezett, sziklába vágott sírkamrák némi képet adnak a korabeli háztartás felszerelési tárgyairól (a háztartási eszközök a *tell*-ekben kevésbé jó állapotban maradtak fenn). Ebben az időben a cserépedények már többnyire fazekaskorong segítségével készültek; formájuk igen változatos, anyaguk gyakran kiváló volt; felületüket vörösre, barnára vagy világossárgára festették és gondosan fényezték. Az egyik jellegzetes festett agyagedény-fajta rokonait a távoli Szíriában találták meg. A rezet ekkor már ónnal ötvözték, utóbb az olyan nagyvárosokba, mint Hácór, az Eufrátesz menti Máriból érkezett és egyre inkább a finom művű szerszámok és fegyverek alapanyagaként volt használatos. A kézművességben különösen feltűnő az egyiptomi hatás, elsősorban a fából készült bútorok előállításában, amelyek néhány jerihói sziklasírban feltűnően jó állapotban maradtak fenn, ugyanezt árulják el az alabástrom edények helyi kőből kifaragott másolatai, fajanszedények és szobrocskák, amulettek, szkarabeuszok és az aranyból vagy féldrágakövekből készült ékszerek.

Kétségtelen, hogy a kanaáni középső bronzkor legjelentősebb és legmaradandóbb hozzájárulása a civilizáció fejlődéséhez a betűírás feltalálása volt; ezt az egyszerű ábécét ismeretlen írnokok hozták létre. 1905-ben Petrie a Színai-félszigeten, Szerabit-el-Hádemban folytatott ásatásai során számos rövid feliratot talált, amelyeket a helyi türkizbányában az egyiptomiak számára dolgozó sémi munkások véstek a falba addig ismeretlen képírással. Miután Gardiner 1918-ban részlegesen, Albright 1948-ban pedig teljesebben megfejtette ezt az írást, kiderült, hogy az egyiptomi írnokok közvetlen hatására alakult ki, bár a szöveg többnyire a sémi munkások főisteneihez szóló könyörgéseket tartalmaz. A hasonló feliratok növekvő száma – bár a terjedelme mindegyiknek igen rövid – arra mutat, hogy kb. i. e.

58 / Elefántcsonttábla egy megiddói palotából (i. e. 13. század). Baloldalt a háborúból harckocsiján hazatérő fejedelem, két megkötözött fogollyal és egy gyalogos katonával; jobboldalt a fejedelem trónján ül és iszik, előtte felesége, amint lótuszágat és törülközőt nyújt felé; mögöttük egy lantos. Az egyiptomi művészet hatása világosan érezhető a jeleneten, de azért jellegzetesen kanaáni.

59 / Színes kerámialap, ázsiai hadifoglyot ábrázol, az egyiptomi Medinet-Hábúból (kb. i. e. 1200).

1600 körül az írást az olyan városokban, mint Lákis és Sekem szórványosan anyanyelvi szövegek lejegyzésére használták. Ekkor 27 jelből állt ez az írás, valamennyi piktografikus volt, a betűk elhelyezése az írás irányától függött, ez akkor még nem volt rögzítve. Az egyes írásjelek valamelyik meghatározott mássalhangzót és vele együtt bármilyen magánhangzót jelölték egyszerre. Egyetlen korábbi írás sem érte el az elvontságnak és egyszerűsítésnek ezt a szintjét; itt lényegében már betűírással van dolgunk. Ettől kezdve tehát, legalábbis elméletben, sok ember számára vált hozzáférhetővé az írás-olvasás. De azért évszázadokon keresztül a nemzetközi diplomáciai levelezés akkádul, Mezopotámia nyelvén folyt, és az összehasonlíthatatlanul bonyolultabb ékírással írták az agyagtáblákra.

Palesztina ebben az időben Egyiptom számára mezőgazdasági termékek, főként szarvasmarha beszerzési forrásául szolgált. A fontosabb palesztinai városokban egyiptomi tisztviselők állomásoztak, szobraikat, pecsétjeiket és pecsétlenyomataikat megtalálták az ásatások során. A hivatalnokokkal együtt alkalmasint katonai különítmények is ott tartózkodtak, hogy biztosítsák a kereskedelem zavartalanságát. A kérdéses városok vagy a tengerparti út mentén helyezkedtek el, mint Megiddó, Gezer és Tell-el-Adzsul, vagy a tengerparton, mint Büblosz, Bejrút és Ugarit, vagy Szíria valamely fontos pontján, mint Qatna. A fáraó fegyveresen csak ritkán avatkozott be, III. Szeszósztrisz például Szíriában és a sikemi körzetben folytatott hadjáratot.

Egyiptom és a szíriai városok kapcsolatai különkülön már sokkal bonyolultabbak voltak. Az ebből a korból fennmaradt legpompásabb szíriai eredetű tárgyak azok a bronzládákban tárolt ezüstedények, pecsétek és amulettek, amelyeket II. Amenemhat fáraó küldött ajándékba a Luxortól délre fekvő egyiptomi et-Todba, a Montu-templomba. Az efféle luxuscikkek forgalma kétirányú volt, mivel a bübloszi királysírokban obszidiánedényeket, elefántcsontból, ébenből és aranyból készült ékszeres ládikákat, arany és drágakő melldíszeket, tükröket és szkarabeuszokat találtak, s ezek közül többön is olvasható III. és IV. Amenemhat fáraó neve. Büblosz azonban, ahol pillanatnyilag a legbőségesebb a régészeti anyag, különleges eset lehetett. Büblosz kikötőjén keresztül szállították Egyiptomba az ott nélkülözhetetlen épületfa-készleteket a libanoni hegyek lejtőiről. A város uralkodói kartusba (cartouche) írták nevüket, akár a fáraók, de kormányzónak nevezték magukat, amiből kiderül, elismerték, hogy valamiféle alárendelt viszonyban állnak az egyiptomi uralkodóval.

A BIBLIAI PÁTRIÁRKÁK / A bibliai pátriárkák története a középső bronzkorba illeszthető be. A bibliai elbeszélések szerint a pátriárkák és törzseik békésen érkeztek keletről egy olyan időszakban, amikor a városok újjáépülőben voltak, és szabadon lehetett közlekedni Palesztina és Egyiptom között. Ez a régészet tanúbizonysága szerint az i. e. 19. századtól a 18. századig uralkodó állapotoknak felel meg. A szórványos irodalmi és régészeti bizonyítékokból nehéz rekonstruálni pontosan, hogy a sokféle félnomád sémi törzs melyik csoportjába tartoztak. E törzsek kezében voltak a Mezopotámiától Szíriába, valamint az onnan Palesztinába és Egyiptomba vezető fő közlekedési útvonalak, beleértve a sivatagi utakat is. Megjegyzendő, hogy a Genesis első 10 fejezetének földrajzi háttere főként Mezopotámia és nem Palesztina. E törzsek teherhordó állata a szamár volt, mivel ezen a területen a tevét még nem háziasították.

Amikor Ábrahám felbukkan a 11. fejezetben, a törté-

nelmileg hitelesnek tartható szövegben a pátriárkákkal kapcsolatban két helység említődik: az egyik a káldeai Ur városa – ez minden valószínűség szerint azonos az Irak (Mezopotámia) déli részén található várossal –, amelyet Leonard Woolley tárt fel; a másik a szíriai Harrán. A régészet is tanúsítja, hogy ez a kapcsolat valóban fennállt. Bár teológiai ihletésük eltérő, mégis sok a közös vonás a mezopotámiai mitológiai hagyomány – benne a vízözön előtti királyokról és hősökről, az Aranykorról és a vízözönről szóló beszámolók – és a Genesis megfelelő részei között. Egyedül a hatalmas agyagtéglából épült mezopotámiai, *zikkurratuk* lehettek ihletői a Bábel tornyáról szóló mítosznak (Bábel, vagyis Babilón). A pátriárkák neve – függetlenül attól, hogy viselőik történelmi alakok voltak-e vagy sem, nemcsak hogy igen régiek, de az i. e. 2. évezred elejéről származó mezopotámiai szövegekben is előfordul.

A kelet-iraki Nuzi városban az i. e. 15. században keletkezett, de valószínűleg sokkal régebbi hagyományt tükröző táblákból sok minden világossá válik, ami a pátriárkák házassági, örökbefogadási, örökösödési és földbirtokhasználati szokásaival kapcsolatban az Ószövetségben homályosnak tűnhet. Érthetővé válik például, mi vezethette Ráhelt, amikor ellopta atyja háziisteneinek szobrocskáit, és rájuk ült úgy, hogy Lábán hiába kutatott utánuk (4 Móz. 31.). Nuziban, amikor az örökösödés körül valami vita támadt, azt tekintették jogos örökösnek, akinek a birtokában a háziistenek voltak.

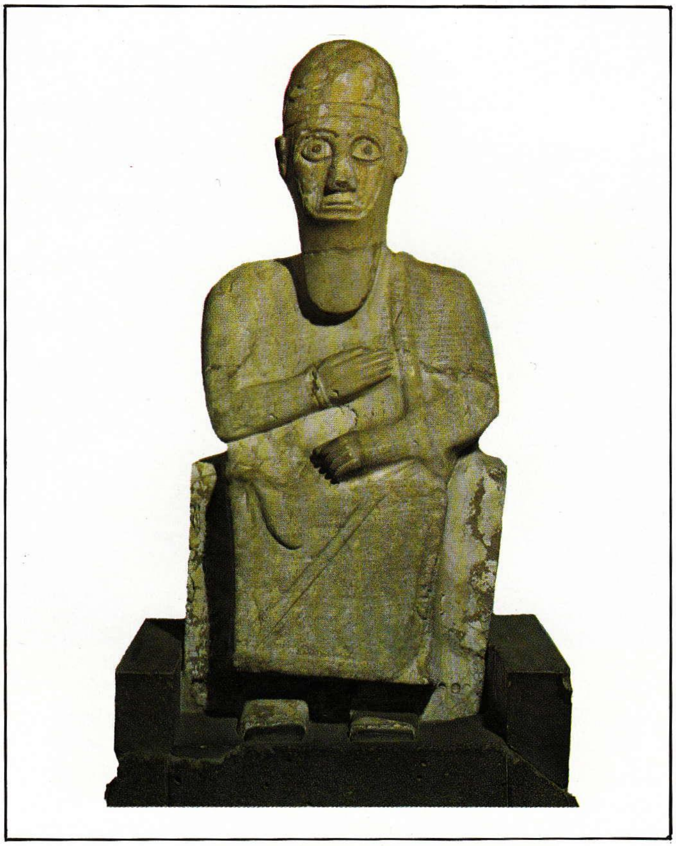
Nuzi lakosságának legnagyobb része hurri nyelvet beszélt. A hurriak rendkívül szétszórt csoportot alkottak az ókori Közel-Keleten. A mai Törökország területén lévő Van-tó környékéről származtak, és az i. e. 3. évezredben érkeztek Irak északi részébe. A következő évezredben változó intenzitással tűntek fel Törökországban, Szíriában és Palesztina központi területein. Jelenlétükre a környezetükétől elütő, a kaukázusival rokon nyelvűek nyomai utalnak, valamint a szíriai Máriban és Alalahban talált ékírásos agyagtáblákon olvasható személynevek. Legnagyobb politikai tettük, hogy az indoeurópai mitanni arisztokrácia uralma alatt, az i. e. 2. évezred közepén, a kelet-szíriai Harrán város közelében királyságot hoztak létre. Katonai sikereiket ebben az időben annak köszönhették, hogy mesterien bántak a könnyű, ló vontatta harci szekerekkel, amelyek körülbelül i. e. 1800 után fokozatosan mind népszerűbbé váltak a Közel-Keleten, és hogy összetett íjat használtak: ez az igen hatékony fegyver ügyesen egymáshoz illesztett szarucsíkokból és különféle fajtájú fából készült. Az ilyen íjból kilőtt nyilak nagy átütőereje ösztönözte a bronzlemezekből álló páncélok kifejlesztését mind az emberek, mind a lovak számára. A hurriak nyomait mindmáig nem sikerült Palesztinában az i. e. 15. század előttről határozottan kimutatni, noha Szíriában akkor már jó ideje ott voltak. Ettől az időponttól kezdve jelenlétükről az egyiptomi diplomáciai

60 / I. e. 1500 körül készült aranyékszerek Tell-el-Adzsulból. Sírokban és korsókban felhalmozva találták őket. A középső függőn egy termékenységistennő, valószínűleg Astarte arcképe.

levelezést tartalmazó levéltárak anyaga tudósít, valamint a különféle palesztinai városokból származó szórványosan előkerült ékírásos agyagtáblák. Az Ószövetségben elforduló „hóri”, „hivvi” elnevezés, de talán még a „jebúzi” is a hurrikra vonatkozik.

Az i. e. 17. században, amikor az egyiptomi központi kormányzat meggyengült, a Palesztinából a Delta-vidékre behatoló ázsiaiak lassan megszerezték a politikai hatalmat, és uralmukat kiterjesztették az ország nagy részére. Jellegzetes palesztinai tárgyakat tartalmazó sírokat találtak olyan Delta-vidéki településeken, mint Inhasz és Tell-ed-Dabaa. Ezeknek az embereknek vezetőit az egyiptomiak Hikau-hoszwet-nak, azaz „idegen országok fejedelmei”-nek nevezték (a tudomány ma hükszószoknak hívja őket). Még nem teljesen felderített módon a hükszószok az ekkorra már virágzó palesztinai városállamokból nyerték erejüket; de nem helyes, ha a „hükszósz” elnevezést etnikai vagy kulturális hovatartozás jelzésére alkalmazzuk, amint az korábban szokás volt. Számos olyan eljárásról és tárgyról, amelyet valaha „hükszósz”-nak neveztek, kiderült, hogy a sokkal szélesebb körű kanaáni civilizáció termékei, például a támfalas erődítmények (enyhe lejtésű padkák, melyeken az ostromlók ki voltak szolgáltatva a védők támadásának), a lófélék családjába tartozó állatok eltemetése vagy temetéseken történő feláldozása, a szkarabeusz pecsétek bizonyos sajátos fajtái, valamint azok a sötétre festett, átlyuggatott díszítéssel ellátott cserépedények, amelyek „Tell-el-Jahudíje”-i fajanszként ismeretesek, és nagyrészt kenőcsök vagy illatszerek tárolására használatos apró korsók voltak.

61 / Ülő alakot ábrázoló fehér kőszobor. A szobron látható férfi az alalahi Idrimi; életrajza a szoborra van vésve.

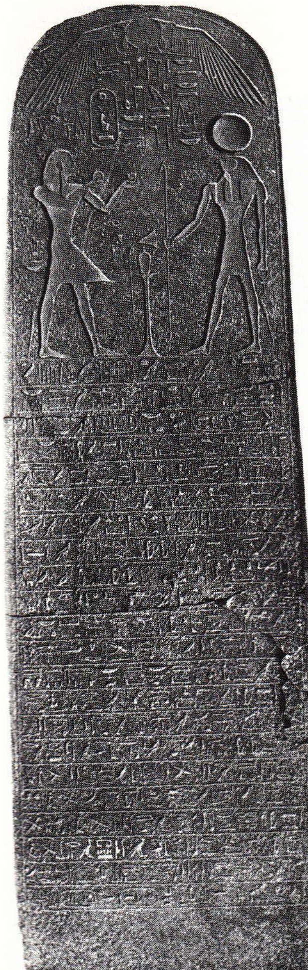
62 / Idrimi palotájának alaprajza.
1. Bejárati oszlopcsarnok
2. Központi udvar
3. Hálószoba
4. Fürdőszoba
5. Illemhely
6. Állami levéltár

Egyiptomi uralmuk ideje alatt a hükszószoknak a Delta-vidék szolgált kiindulópontul, és igen könnyen lehetséges, hogy József bibliai történetének hiteles elemei erre az időszakra vonatkoznak. Az i. e. 17. század második felében azonban a helyi egyiptomi uralkodók messze lent délen, Thébában fokozatosan állítottak fel független hadsereget, és felkészültek rá, hogy elűzzék ázsiai uraikat. Ezt nem egyhamar sikerült elérniük. A háborút Kamosze indította el, de kielégítő eredményt csak Jahmesz (Amaszisz), a 18. dinasztia alapítója ért el. E döntő ütközetről egyetlen beszámoló maradt fenn: ezt egy, a fáraó nevét viselő tengerészkapitány írta el-Kab-i sírkamrájának falaira. A szöveg egyik részlete így szól:

„Ekkor kineveztek a »Memphiszben ragyogott fel« nevű hajóra. Ezután harc folyt a Pa-Dzsedku csatornán Avarisz mellett [ez volt a hükszószok fővárosa] . . ., azután Avariszt kifosztották . . . ezután Saruhent három éven át ostromolták. Azután őfelsége kifosztotta."

Saruhent azzal a déli Tell-el-Fárával azonosították, amelyet Petrie 1928 és 1930 között tárt fel. Korántsem biztos, hogy az egyiptomi hadak a hükszószokat üldözve Saruhenen túl is behatoltak Palesztinába: a ciklopszfalazású erődítmények megjelenése a dombvidék településein, valamint az a tény, hogy Jerihó és Sekem ebből az időből származó szintjei rombolás nyomait mutatják, könnyen lehet belső viszályok és nem külső támadások következménye is.

A régészek a késő bronzkor kezdetét a hükszószok Egyiptomból való kiűzésétől számítják, ami hozzávetőleg az i. e. 1550 körülre tehető. Palesztinában ez a periódus több mint három évszázadig tartott, a „tengeri népek" és az izráeliek behatolásáig. Egy ideig még tovább éltek a középső bronzkori építészet és kézművesség hagyományai. A régészeti leletek feltűnőbb új vonása, hogy a kerámiatárgyak tanúbizonysága szerint Palesztina egyre nagyobb szerepet játszott a Földközi-tenger keleti részén fekvő területekkel folytatott kereskedelemben: ez volt a békés nyitánya annak az eseménysornak, amelynek folyamán a nemzetközi politikába és háborúkba is belekeveredett. A palesztinai településeken e korszakban mind több és több a ciprusi agyagedény. Ezekre az újfajta és jellegzetes fajanszedényekre vörös és fekete festékkel madarat és halat, ritkábban szarvasmarhát és kecskét festettek, geometrikus keretbe foglalva. Nemcsak Cipruson találtak belőlük – bár valószínűleg itt készültek –, hanem szerte Palesztinában, de még Szíriába, Egyiptomba, sőt Szudánba is eljutottak. Valószínűleg tetszetős külsejük miatt terjedtek el ilyen nagy területen, valamint feltehetőleg a bennük tárolt áru miatt is. Hogy ez mi lehetett, az az ókori agyagművesség kutatói számára mindmáig rejtély. Az i. e. 1550 és 1480 közötti időszakból néhány szokatlanul szép aranyékszer is előkerült; Tell-el-Adzsulban rejtették el őket annak idején. Vannak köztük arany függők, amelyek egy nőalak arcát és szemé-

63 / Az I. Széthi egyiptomi fáraó (kb. i. e. 1305–1290) kő sztéléje, Bét-Seánban emelték Palesztina és Szíria fölött aratott győzelme emlékére. A városban hosszú ideig egyiptomi helyőrség volt, mivel kulcsfontosságú szerepet játszott abban, hogy Egyiptom ellenőrzése alatt tarthassa a Kanaán északi részén átvezető, nyugat–keleti irányú szárazföldi útvonalat.

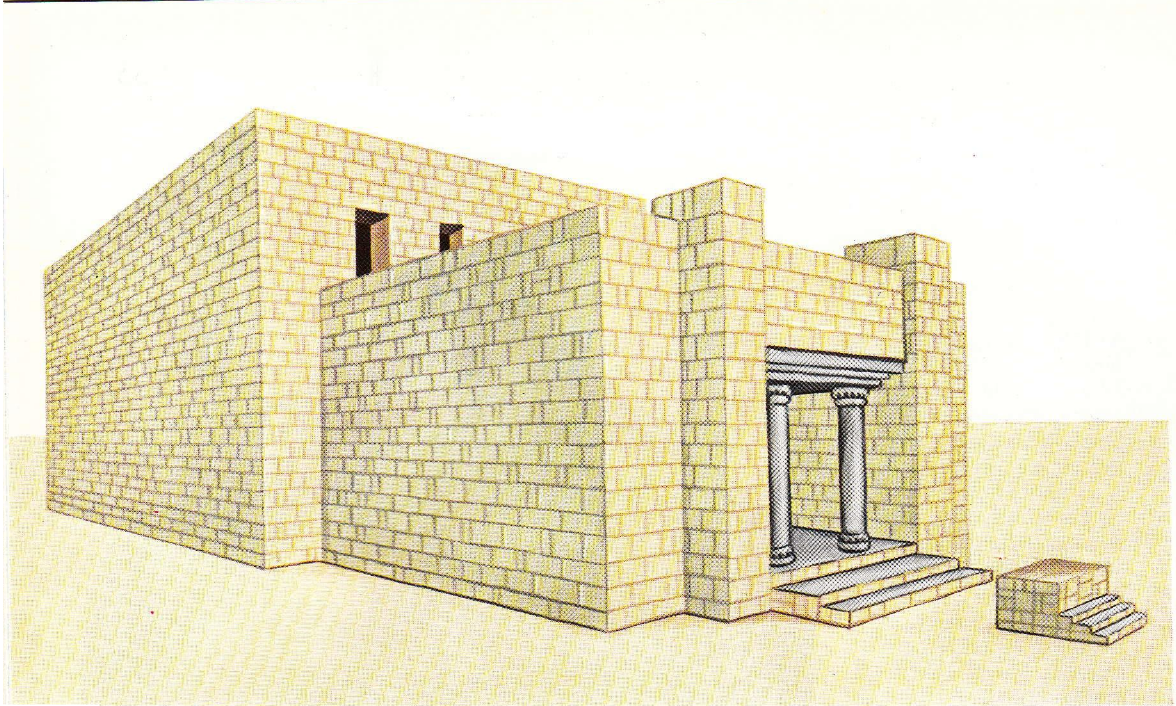

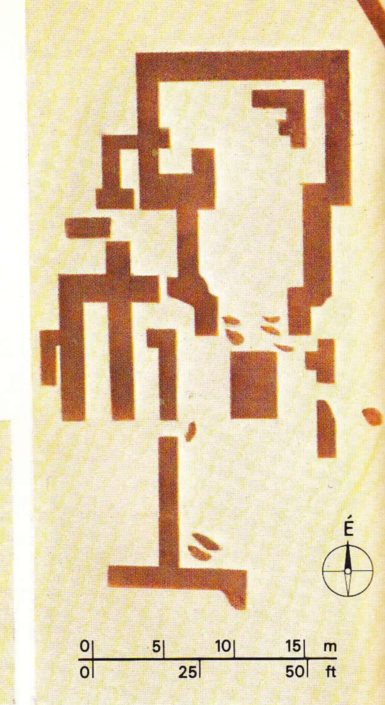
64 / I. e. 15. századi festett agyagkorsó a szíriai Tell-Açanából (Alalah). Az edényre festett madarak és geometrikus minták jellegzetes stílusát a kutatók a mitanniakkal hozzák kapcsolatba; ebben az időszakban ők tartották uralmuk alatt Szíria nagy részét.

remtestét ábrázolják, valamint nyolcágú csillagok is, mindezek arra vallanak, hogy az ékszerek Astarte istennő tiszteletével álltak kapcsolatban.

NEMZETKÖZI HATALMI POLITIKA / Helyesebb, ha az i. e. 1480 és 1220 közötti időszak politikai eseményeit a késő kanaáni civilizációval kapcsolatos régészeti leletektől függetlenül tárgyaljuk. Ekkor fordult elő első ízben, hogy Szíria és Palesztina szoros kapcsolatba került az őket körülvevő nagyhatalmak egyre fokozódó politikai versengésével: főként az egyiptomiakkal, akik mindenáron el akarták hárítani az idegen uralom fenyegető veszélyét; az Eufráteszen túl, Mezopotámia északi részén élő mitanniakkal és a mai Törökország területén élt hettitákkal. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a „hettita" elnevezés a Bibliában Szíriára vagy szíriai uralkodóra vonatkozik, vagy egy helybeli népre, amelynek tagjai sémi neveket viselnek, és akiknek semmi közük a törökországi történelmi hettitákhoz. Egyiptomi írásos dokumentumok alapján, amelyeket szórványosan egyéb források – főként a hettita királyi levéltárak dokumentumai – is kiegészítenek, ma már többnyire történelmi eseményekről, ismert helyekről és személyekről lehet beszélni.

A hükszószok kiűzését követő évszázadban az egyiptomi beavatkozás Palesztinában és Szíriában csak szórványos volt, és nem járt nagyobb következményekkel. Ez a helyzet megváltozott, amikor Egyiptomban olyan fáraó került trónra, akinek hadvezéri tehetsége kifogyhatatlan energiával párosult. I. e. 1468 körül, néhány hónappal azután, hogy félelmetes rokonának, Hatsepszut királynőnek halálát követően független önálló hatalomra tett szert, III. Thotmesz hadba vonult a szíriai uralkodók szövetsége ellen, amelyet a kádesi fejedelem vezetett, és a mitanniak támogattak. A fáraó Megiddónál találkozott velük, és szétverte őket. A régészeti leletek arra mutatnak, hogy Megiddó elpusztult, és az i. e. 15. században nagyrészt lakatlan volt. Egyiptomban, a karnaki Ámon-templom pilonjain Thotmesz felsorolta azt a 119 közigazgatási körzetet, amelyek elismerték fennhatóságát, köztük van az Egyiptomból Szíriába vezető útvonal vidéke is. Néhány éven belül ezt a jegyzéket 270 Észak-Szíriában elfoglalt város nevével egészítette ki. Nyolcadik hadjárata során, i. e. 1457 körül végül elért a Mitanni királyságba is, amelynek királya elmenekült előle. Jószándékukat kifejezendő, a hettiták, valamint Asszíria és Babilónia uralkodói pazar ajándékokat és zálogokat küldtek neki. De – mint az utódai hamarosan tapasztalhatták – ekkora birodalom összetartásához fáradhatatlan uralkodóra volt szükség.

65–66 / Rász-Samra (Ugarit) két legfontosabb templomának egyike; a két templom maradványait egymás mellett találták meg. A 65. képen látható templomot Baálnak, a másikat Dagannak szentelték. Az alaprajz alapján tipikus kanaáni templomok, Salamon jeruzsálemi templomának előképei.

II. Amenhotep számos hadjáratot vezetett, hogy felszámolja a mitanni összeesküvéseket; IV. Thotmesznak fegyverei erején kívül még arra is szüksége volt, hogy egy mitanni hercegnőt vegyen feleségül, hogy megtarthassa örökölt birodalmát. Halálával egy időre vége szakadt Elő-Ázsiában az egyiptomi beavatkozás küzdelmes időszakának. A 18. dinasztia későbbi uralkodói főként diplomáciai eszközökkel és házassági kötelékek segítségével tartották fenn a birodalmat. Szíria és Palesztina kezdett lassanként kicsúszni a kezükből.

1887-ben a Középső-Egyiptomban fekvő Tell-el-Amárnában, az „eretnek" Ehnaton fáraó (IV. Amenhotep) fővárosában véletlenül bukkantak az i. e. 14. századból, az egyiptomi külügyminisztérium levéltárából származó páratlan érdekességű agyagtáblákra. E táblák és később felfedezett társaik sok mindent elárulnak Palesztina és Szíria ekkori állapotáról, valamint arról, milyen természetű volt az egyiptomiak uralma ezen a területen. Bár olyan időszakból származnak, amikor az egyiptomi hatalom már gyöngülni kezdett, még nem telt el olyan sok idő III. Thotmesz uralkodása óta ahhoz, hogy ne tudnának valamelyes képet nyújtani arról a rendszerről, amely Thotmesz elképzeléseiben szerepelt. A levéltár fennmaradt része 150, Palesztinára vonatkozó ékírásos levélből áll, ezek a nemzetközi akkád nyelven íródtak, de bőségesen telehintve a helybeli kanaáni nyelv fordulataival és a kanaáni – ritkábban az egyiptomi – írnokok szókincsével. Ezeket az adatokat kiegészíti a Palesztinából származó, kevés számú szöveg, és illusztrálják azoknak az egyiptomi tisztségviselőknek a sírjában talált domborművek és falfeliratok, akik Ázsiában szolgáltak, vagy külföldi követeket kellett fogadniuk és az adót átvenniük.

Palesztina földjén ebben az időben igen különböző nagyságú városállamok osztoztak egymással, mindegyiknek saját uralkodója volt, akik hűséget esküdtek a fáraóknak, és akiket formálisan is beiktattak vazallusi státusukba. Saját népük között királyok voltak, a fáraók azonban rendszerint csak mint az „x-i ember"-re utaltak rájuk. Abdu-Hepa, Jeruzsálem fejedelme például így írt:

„Íme, ami engem illet, nem apám és nem anyám [volt az, aki] erre a helyre emelt; a hatalmas király karja helyezett atyám házába. Miért vétenék hát az én uram, a király ellen." Ezeknek a vazallusoknak meglehetősen nagy volt a szabadságuk, amíg eleget tettek annak a kötelezettségüknek, hogy szükség esetén csapatokat küldjenek Egyiptom Szíria elleni hadjárataihoz; hogy helyőrséget helyezzenek el az Egyiptomból Szíriába vezető főbb útvonalak mentén fekvő kulcsfontosságú városokban, és hogy kivessék, összegyűjtsék és átadják az évi adót és a bírságokat. Ha úgy gondolták a fáraók, hogy az engedelmességét csak záloggal biztosíthatják, akkor a vazallusok fiait túszokként a fáraó udvarában neveltették, vagy lányait a háremében helyezték el. Az „amárnai levelek" keletkezése idején három fő egyiptomi közigazgatási provinciát ismerünk: kettőt Szíriában és egyet Palesztinában, ez utóbbinak Gáza volt a fővárosa.

Amint az később is gyakran előfordult a gyarmatok igazgatásánál, a fáraónak mindenütt voltak olyan megbízottai – többségükben egyiptomiak, de időnként nevük után ítélve helybeliek is –, akik közvetlenül neki tartoztak felelősséggel. Ezek az emberek intézték a fáraó és a vazallusai közötti napi ügyeket, és ők döntöttek a vazallusok közötti vitákban is. Egyes palesztinai

67 / Elefántcsont dobozfedél (i. e. 13. század), Minet-el-Beidából, Ugarit kikötőjéből, rajta mükénéi görög hatásra valló jelenet.

68 / Ülő alakot ábrázoló, aranylemezzel borított bronzszobrocska Megiddóból (i. e. 13. század). Az effajta szobrocskák alighanem kanaáni isteneket jelképeznek, ebben az esetben talán Baált vagy Élt, és fogadalmi szobrokként helyezték el őket a nyilvános- vagy magánszentélyekben, hogy az adományozó elnyerje az isten jóindulatát. Noha igen sok ilyen szobrocskát találtak, ez valószínűleg csak kis töredéke annak, amennyi eredetileg készült. Az alakokra sohasem véstek feliratot, de lehet, hogy alapzatukra igen.

templomok és birtokok olykor szintén az uralkodó vagy a fontosabb egyiptomi templomok tulajdonában voltak. Röviden, Egyiptom legfőbb célja az volt, hogy visszatartsa vazallusait a lázadástól, ugyanakkor – többnyire terményekben – a maximális bevételt szerezze meg az államkincstár számára. Az egyiptomi helyőrségek pontos elhelyezése ismeretlen, de azt tudjuk, hogy kezdetben Megiddó, majd később Bét-Seán katonai támaszpont volt: mindkét település a stratégiai szempontból kulcsfontosságú Jezreel-síkságon helyezkedik el. Az ásatások eredménye mindkét városban bőségesen bizonyította az egyiptomiak jelenlétét. A helyőrségek viszonylag kicsinyek voltak, főként harciszekeres alakulatokból és íjászokból álltak, hogy gyorsak és hatékonyak legyenek. A rendszer egésze, kivéve talán az elsődleges közlekedési útvonalak mentén elhelyezkedő helyőrségeket, nem volt különösebben mozgékony. A vazallusok éles ellentétei és cselszövései, különösen a gyönge és közönyös fáraók alatt, könnyen alááshatták Palesztinában az egyiptomi uralmat; ahogy azt a hettiták ármánykodásai Szíriában az i. e. 14. század elején valóban meg is tették.

A helyzet érzékeltetésére elég, ha egyetlen levelet ismertetünk. III. Amenhotep uralkodásának vége felé Labaju, Sekem ura, aki összeveszett a nála lojálisabb és Egyiptomhoz hűségesebb gezeri uralkodóval, így bizonygatja ártatlanságát a fáraónak:

„Hallottam a szavakat, amelyeket a király írt nekem, és ki vagyok én, hogy a király elveszítse miattam a földjét? Íme, én hűséges szolgája vagyok a királynak, és nem lázadtam fel, nem is vétkeztem ellene, az adót is megfizettem, a királyi megbízott kéréseit sem utasítottam el. Most gonosz rágalmakat szórnak rám, de azért az én uram, a király ne higgye azt, hogy én lázadó volnék! Egyébként, bűnöm mindössze annyi, hogy Gezerbe látogattam, és ott nyilvánosság előtt így szóltam: »Tehát a király elveszi az én tulajdonomat, de Milkilu [a gezeri király] tulajdonát nem?« Tudok azokról a gaztettekről, amelyeket Milkilu elkövetett ellenem. Továbbá a király írt a fiammal kapcsolatban is. Nem tudtam, hogy a fiam szövetkezett az apirukkal, különben kiszolgáltattam volna őt Addaja kezébe. . . "

A levél felhívja figyelmünket az *apiru*-kra is. Erősen vitatják, hogy az *apiru*-k azonosak-e a bibliai héberekkel. Az egész Közel-Keleten minden fontosabb, ékírásos táblákat őrző levéltár i. e. 2. évezredből származó anyagában szerepelnek a *habiru*-k vagy *hapiru*-k. A dolgot nagymértékben bonyolítja az a tény, hogy a *hapiru*-k szó egyes esetekben mintha társadalmi osztályt, máskor pedig etnikai csoportot jelent. De bármilyen formában fordul elő, mindig idegenekre vonatkozik. Lehetnek háziszolgák, kereskedők vagy martalócok; ritkán élnek letelepült közösségekben. Az Ószövetségben a „héber" szót főként idegenek használják vagy a héberek, ha külföldieknek beszélnek önmagukról. Az a legvalószínűbb, hogy a bibliai „héberek" részét alkot-

69 / Aranytál Rász-Samrából (i. e. 14. század), *trébelt* díszítése vadászatot ábrázol, a vadász kétkerekű kocsin ül.

ták annak a népnek, amelyet másutt mint *hapiru*-t, ismertek, de nem azonosak egyetlen meghatározott csoporttal sem, amely más közel-keleti szövegekben már előfordult.

Az Amúq síkságon, Tell Açana – az ősi Alalah – IV. rétegében, egy palotában és a palota körül talált leletekből valamelyes kép alkotható az észak-szíriai állam városi életéről, abból az időszakból, amikor a város az i. e. 15. században mitanni uralom alatt állt. Egy durván megmunkált fehér kőszobor, amelyet kb. i. e. 1200-ig, a város végső pusztulásáig egy templomban őriztek, ezt követően pedig kegyelettel eltemettek, Idrimi királyt, a mitanni Parattarna király vazallusát ábrázolja trónján ülve. Kalandokban gazdag élettörténetét azok a feliratok beszélik el, amelyeket a szoborra véstek. Bár a szöveget egy megnevezett írnok írta, első személyben mondja, hogyan kényszerítette a nép lázadása száműzetésbe a királyi családot, hogyan ment Idrimi Kanaánba, ahol a félnomád *hapiru*-k között élt, miképpen szerezte lassanként vissza hatalmát Alalahban a mitanniak segítségével, hogyan nyerte vissza trónját harminc évre, és épített palotát. Ez a palota minden valószínűség szerint az ún. „Niqmepa palota", amelyet Woolley ásatásai tártak fel. Amikor az épületet valószínűleg a hettiták végleg elpusztították, valaki kísérletet tett az ékírásos táblákból álló levéltár megmentésére, a táblák közül néhányat a külső udvarban találtak meg, valamint elszórva azokban a szobákban, amelyek egy kis levéltári helyiségből az udvarra vezettek. E dokumentumok némelyikéből részletek tudhatók meg a mitanni fennhatóság alatt álló egyes helyi államok között érvényben lévő nemzetközi jogról és szokásokról. Más táblák a közösség törvényeivel, a kereskedelemmel és a mezőgazdasággal foglalkoznak, de a város vallási életéről egyiken sem esik szó.

A 19. dinasztiához tartozó egyiptomi uralkodók újra erős katonai ellenőrzést kezdtek gyakorolni Palesztina felett. I. Széthinek ebben az időszakban vezetett hadjáratait szokatlanul jól dokumentálják azok a domborművek, amelyek Egyiptomban a nagy karnaki oszlopcsarnok északi, külső falán és a Palesztinában felállított emlék-sztéléken láthatók. A karnaki feliratok szerint a fáraó legfőbb célpontjai a Színai-félszigeten és Dél-Palesztinában lakó beduinok, továbbá a Palesztina középső vidékén elterülő dombvidéken és a Dél-Szíriában letelepült népek, valamint a Közép- és Észak-Szíriában élő hettiták voltak. Két, Bét-Seánban felállított sztélé részleteket közöl a Jordán völgyében és a *hapiru*-k ellen folytatott hadjáratról; arról, hogy a tengerparton elfoglalták Akra és Türosz városát, és végül Türoszban felállítottak legalább egy további sztélét. Széthi később mélyen benn harcolt Szíriában, de a hettitáknál sosem vitte dűlőre a dolgot. Ez fiára, II. Ramszeszre maradt, aki ötödik hadjárata során a szíriai Kádesnél megütközött a hettita királlyal. A fáraó részletes feljegyzéseinek köszönhető, hogy mindmáig ez az ókor egyik legismertebb csatája; valójában azonban úgy látszik, pürrhoszi győzelem volt. A határvonal, amely Szíriában az egyiptomi és hettita befolyás alatt álló területeket elválasztotta egymástól, továbbra is nagyjából ugyanott húzódott, ahol egy évszázaddal azelőtt. És ott is maradt, amíg a következő évszázadban teljességgel váratlan események meg nem hiúsították mindkét nagyhatalom törekvéseit.

BRONZKORI VÁROS SZÍRIÁBAN: UGARIT / Ez a lelőhely az összes többinél tökéletesebb képet ad a késő bronzkor fejlett városi civilizációjáról. Rász-Samra, az ókori Ugarit, a szíriai Latakiától mintegy 11 kilométerre északra fekszik. A város telephalmának nagy részét feltárták, és ásatásokat végeztek egy közeli kikötő helyén is, Minet-el-Beidában, a Földközi-tenger partján. A magánházakban és a középületekben rengeteg agyagtáblát találtak, ezek feliratai a város társadalmi szerkezetével, külkapcsolataival, kereskedelmével, jogi és közigazgatási rendszerével és mindenekfölött vallási életével foglalkoztak. A szövegek közül többet egy korábban ismeretlen nyelven, ékírásos ábécével írtak. Mivel az írás korlátozott számú jelet használt, és a szavak végét külön jel érzékeltette, kezdetben a szöveg megfejtése igen gyorsan haladt. Az alkalmazott 30 jelből 27 a szokásos sémi típusú volt, ezek egy meghatározott mássalhangzó és vele együtt bármelyik magánhangzó jelölésére szolgáltak, míg a maradék három, a héber írásrendszerben szokatlan módon, az 'a, 'i, illetve 'u, hangokat (zöngétlen zárhang + a/i/u) fejezte ki. Ezt

a tulajdonképpeni betűírást eredetileg csaknem bizonyosan egyetlen írnok találta fel, oly módon, hogy a mezopotámiai ékírást alkalmassá tette a föníciaival és a héberrel rokon saját nyelvű szöveg „ugariti" lejegyzésére, de az írás alkalmas volt hurri szövegek leírására is. A diplomáciai levelezést, szokás szerint, a nemzetközi akkád nyelven, a hagyományos ékírással írták.

Az i. e. 14. és 13. században körülbelül egy hektárnyi területen óriási palota emelkedett a város fölé. Az eredeti épület, akárcsak az alalahi palota, itt is állandóan bővült, fokozatosan egy sor udvart fogott körül, hogy kellő számú helyiséget nyújtson az egyre kiterjedtebb és hatalmasabb közigazgatás számára. Számos szobát tártak fel (némelyik kétszintes volt), nyolc nyitott, oszlopos bejárati lépcsőfeljárót, egy nagy, fallal körülkerített kertet, virágágyakkal és kerti házikóval. A királyság minden nyilvános és magántermészetű külsősége megtalálható volt itt: ünnepi fogadótermek, tanácstermek, magánlakosztályok és szentélyek az uralkodó számára, aki nemcsak legfőbb bíró, a közigazgatás feje és hadvezér, hanem főpap is volt. Levéltárait körültekintően helyezték el. A vidéki területek adóügyeivel foglalkozó részlege a nyugati főbejárat melletti lakosztályokat foglalta el, míg a város és a palota különböző osztályokba sorolt lakosainak adóival kapcsolatos levelezés a keleti levéltárba került, közel a város felőli bejárathoz. A központi levéltár kezelte az olyan jogi ügyekkel kapcsolatos iratokat, amelyekben a király közvetlenül volt érdekelve, például a birtokátruházás, a királyi adományok és a vazallusi birtokba való beiktatások iratai. A déli irattár volt a külügyminisztérium: ez foglalkozott a város hettita uralkodójára, annak karkemisi alkirályára (Karkemis a várostól keletre az Eufrátesz mentén feküdt) és a szíriai kisebb, helyi uralkodókra vonatkozó ügyekkel. A kereskedelmi kérdéseket egy kisebb, déli irányban fekvő palotaszárnyban intézték. A központi palotában, az ilyen hatalmas udvartartásban szokásos háztartási szolgáltatásokon kívül műhelyek is voltak, ahol a palota bútorzatának és berendezésének előállítását és javítását végezték, főként azokét a tárgyakét, amelyeket faragott elefántcsonttal díszítettek. Volt még ezenkívül egy királyi temetkezési kamra is a föld alatt, három szép, gyámkövekkel alátámasztott sírbolttal.

Közvetlenül a palota mellett, délre és keletre, álltak az arisztokrácia és a magas rangú állami tisztviselők kényelmes villái; ezek mind a királyi rezidencia stílusát utánozták. Mindegyikben bonyolult építészeti megoldásokat alkalmaztak, csatornarendszerrel és gazdagon felszerelt boltozatos sírboltokkal; néhánynak még saját könyvtára és levéltára is volt. A szegényebbek házai északon és északnyugaton szűk utcákban zsúfolódtak össze. Ezektől kissé távolabb, déli irányban, egy tér körül épült az iparosnegyed. A tér egyik oldalán hatalmas épületben helyezték el a babilóni asztrológiai és irodalmi művek könyvtárát. Az egész várost vastag kőfal vette körül, rajta jellegzetesen hettita stílusú hátsó

70 / Égetett agyagból készült koporsó (restaurált), Bét-Seánból (i. e. 12. század). Olyan egyiptomi stílusjegyeket mutat, amelyeket a „tengeri népek"-kel szoktak kapcsolatba hozni.

kapu. A kikötőben, lenn a tenger mellett, a gazdagabb kereskedők szépen kiképzett házai álltak, sírboltokkal, valamint raktárakkal és irodahelyiségekkel.

Ugarit, amely egy hosszan elnyúló, termékeny partszakaszon épült, gazdagságát és befolyását annak köszönhette, hogy itt találkoztak azok a rendkívül fontos szárazföldi és tengeri utak, amelyek az Égei-tenger vidékét összekötötték a távolabb fekvő keleti országokkal. A hajók innen könnyen elérhették Ciprust vagy Törökországot, onnan pedig Krétát, dél felé Palesztinát és Egyiptomot. A szárazföldön karavánok szállították nyugat felé a Kelet termékeit. A város külkereskedelmének túlnyomó része mezőgazdasági terményekből, gabonából, olívaolajból, borból és fából állt, de akadt köztük Ugaritban készült pompás fém- és elefántcsonttárgy és helyben készült textília is, amelyet gyakran élénk bíborvörösre festettek. A király is erősen érdekelt volt a kereskedelemben, saját karavánjai révén. Ezüstben fizetendő adót róttak ki mind az ingatlanra, mind a tranzitárukra. A város és a kikötő lakossága ugyanolyan nemzetközi volt, akár a kereskedelme és diplomáciája. Az agyagtáblák – a legmegbízhatóbb források – elárulják, hogy a városban jelentős számú, hurri anyanyelvű kisebbség élt, ciprusiak, hettiták és egyiptomiak, büblosziak és türosziak, mezopotámiaiak és palesztinaiak. Bizonyos, hogy a lakosok között idetelepült mükénéi (görög) és krétai kereskedők is szép számmal akadtak: jellegzetes cserépedényeik gazdag gyűjteményeiből erre lehet következtetni. A szótártáblák az ugariti szavakon kívül hurri, sumér és akkád szókészletet is kínálnak.

A helyi lakosság társadalmi viszonyai túlnyomórészt a földtulajdonon alapuló hierarchikus rendszert tükrözték. A király alattvalóinak szolgálataikért földet és bizonyos kiváltságokat adományozott. E kiváltságok a földhöz kötődtek, és nem ahhoz a személyhez, akinek a föld a tulajdonában volt. A hurriak korábbi katonai arisztokráciájából ekkorra földbirtokos előkelők lettek. A legtöbben a parasztok voltak: saját földjükön dolgoztak vagy az arisztokratákén szabad emberekként, de az uralkodónak bizonyos kötelezettségekkel tartoztak, és sokféle természetbeni adót kellett beszolgáltatniuk. Ők adták a katonákat a hadseregnek, amelyet zsoldosokból álló segédcsapatok egészítettek ki. A társadalmi piramis csúcsán a király állott és az előkelők tanácsa.

Az i. e. 16. század végétől kezdve Ugarit, akárcsak Palesztina tengerparti városai, többnyire egyiptomi befolyás alatt állt. A várost az „amárnai levelek" is említik, Ehnaton uralkodása alatt valami nagy szerencsétlenség érhette – a régészek szerint valószínűleg földrengés –, s ekkor a palota és a város egy része elpusztult. Röviddel ezután Ugarit a hettiták érdekszférájába került, de nincs ok feltételezni, hogy emiatt Egyiptommal folytatott kereskedelmi kapcsolatai megszakadtak volna, ellenkezőleg, ez a kapcsolat hozzájárult valamelyest a két nagyhatalom közötti viszony megszilárdulásához.

Az Ugaritból származó politikai tartalmú szövegek sok mindent elárulnak a szíriai hettita kormányzásról. E kezdetben politikai jellegű viszony, amely általában igazságos és méltányos volt, maradandó kulturális hatást gyakorolt Szíriára, ahol az úgynevezett „új-hettita" civilizáció elemei hosszú ideig fennmaradtak az i. e. 1. évezred során, a hettita birodalom bukása után is.

Az ugariti vallásos szövegek máig egyedülállók. A Bibliától eltekintve, ezek a legjobb forrásai egy olyan nagyváros vallási kultuszainak és kultikus szokásainak, amely a szó szoros értelmében nem kanaáni ugyan, de nagyon hasonlít hozzá. Az Ószövetség, nyilvánvaló okokból, alig beszél a kanaáni vallásról, mégpedig egy vallás megismerésében a feltárt templomi ásatások és az istenszobrok nem pótolhatják az írott szöveget. Nem szabad azonban elhallgatni azt sem, hogy ezeknek az ugariti szövegeknek is számos, igen különböző értelmezése lehetséges, és a vallási tanítások, amelyeket leírnak, sosem voltak általánosan elterjedtek nagyobb területen. Palesztinában és Szíriában minden tájnak és nagyobb városnak megvoltak a maguk kedvelt istenei és istennői, és ezek mindegyikének megvoltak a saját rítusai és szent történetei. Az ugariti szövegek csupán az egyik ilyen nagyváros főbb isteneiről, rítusairól és áldozati szertartásairól nyújtanak igen érzékletes képet.

A legtöbb nagy mitológiai szövegű tábla, érthető módon, a város két fő temploma, a Baál- és a Dagantemplom között, a *tell* legmagasabb részén lévő főpapi rezidenciából került elő. A templomok szilárd, négyszögletes épületek voltak. Mindegyikben volt egy legbelső helyiség, a szentek szentje az istenszobrok számára, egy belső terem vagy udvar és egy nyitott udvar, nagy oltárral, ahol a nép vagy legalábbis a kiváltságosak közülük, részt vehettek a vallásos ünnepségeken. Valószínűleg tornya is volt mindkét templomnak, ezeken mutatták be az áldozatot. A főpapi palota pompás épület volt; az egyik terem padlója alatt nagy halom bronz szerszámot és fegyvert találtak: ezeket egy ötvös ajándékozta a főpapnak.

Ugaritban igen sok istent és istennőt tiszteltek, mindegyiket emberi formában és emberi szenvedélyekkel

71 / Siló, amilyennek a mai látogató látja; a két befejezetlenül maradt templom építését az 1930-as években kezdték meg, két bizánci templom romjának a helyén. Kanaán elfoglalása után ez volt az izráeliek első nagyobb vallási központja.

képzelték el. Az istenek születtek, meghaltak és újjászülettek, házasodtak és gyermekeket nemzettek. A főisten Él volt (a szó „isten”-t jelent), ő teremtette az embereket, és ő volt az istenek atyja. Felesége, Aséra (Asirat) a tenger istennője. A fennmaradt szövegekben ennek a legfőbb istenpárnak a jelentőségét elhalványítja egy viharosabb természetű kettős: Baál és húga, a szűz Anat, a szerelem és a háború istennője, aki időnként rendkívül vadul viselkedett. Baál nemcsak Él fiaként szerepel, hanem gyermeki kapcsolat fűzi Daganhoz (Hadad), a nagy sémi viharistenhez is, aki az esőt és termékenységet adja; ez a hadisten néhány városban, például az Eufrátesz menti Máriban különösen nagy tiszteletnek örvendett. A kisebb istenségek közül a legismertebb Astarte, Anat egy kevésbé jelentős változata. A mitológia erős városi torzulásokat mutat: az istenek a királyi cím birtoklásáért és egy palota megszerzéséért harcolnak egymással. A mitológia alaptémái között szerepel egy teremtésmítosz az őskáosz elleni küzdelemről, amelynek során Baál legyőzi Jammot, Él kedvencét, a tenger és a termékenység megszemélyesítőjét. A termékenység és a terméketlenség évszakonkénti váltakozását a mítosz azzal magyarázza, hogy a termékeny időszakokban a jótékony Baál a földön tartózkodik, a terméketlenben pedig a holtak birodalmában; vagy Mót, Baál ellensége, az aszály és a halál istene fenyegetőzik azzal, hogy hétévenként elapasztja a bőséget, amelyet Baál hozott létre.

Bár nincs még egy késő bronzkori település Palesztinában, amelynek érdekessége akárcsak megközelítené Rász-Samráét, de azért máshonnan származó, szétszórt leletek is sokat segítettek benne, hogy az ottani vallást és kultúrát egyre jobban megismerjük. Egy egyszerű kis szentélyből, amelyet három egymást követő időszakban használtak, s amely egy kis árokban épült, Tell-ed-Duweirben (az ókori Lákisban) a középső bronzkori nagy töltés tövében, előkerült egy korsó, amelyre kanaáni írással rávésték, hogy Elatnak („istennő”) ajánlották szentély gyanánt. Az egyik legérdekesebb késő bronzkori szentélyt Hácórban tulajdonképpen a középső bronzkori földsáncba vájták. Bármilyen kicsi volt is, a fennmaradt felszerelési tárgyak rendkívül érdekessé teszik. Egy kelyhet tartó, ülő férfit ábrázoló bazaltszobrot egy tíz darabból álló sztélésor mellett helyeztek el, a sztélék magassága 22 centimétertől 65 centiméterig terjed. Csak az egyikbe véstek domborművet: két magasba emelt kart, a kezek egy korong és egy félhold felé nyúlnak ki – ezek talán a holdistent és hitvesét jelképezik. Ugyancsak ezzel a szentéllyel kapcsolatos egy ezüsttel borított bronzjelvény és egy apró, égetett agyagból készült, férfiarcot ábrázoló maszk, nyitott szemgödörrel, a száj és az orrlyuk helyén azonban nincs nyílás. Az emblémán, amelyet valaha feltehetőleg egy kőszobor tartott a kezében, félhold és stilizált kígyó látható egy nőalak felett, aki felemelt kezében kígyókat tart.

Hogy Palesztina – vagy legalábbis nagyobb városai – gazdagon berendezkedett, palotaszerű lakóházakban is bővelkedett, az kiderül azokból a különféle elefántcsont-töredékekből, amelyeket egy ilyen épület kincstárában találtak Megiddóban: az épület az i. e. 12. század második felében pusztult el. Csak egyetlen olyan tárgyat találtak itt, amelynek pontos keletkezési ideje ismeretes: egy tolltartó makettjét, rajta III. Ramszesz egyiptomi fáraó neve, néhány más, ebben a rétegben talált tárgy viszont legalább egy századdal régebben készült. Egy gondosan megmunkált lapnak mind a tárgya, mind a stílusa jellegzetesen hettita; néhány töredékes növényi díszítmény, két szépen faragott, griffeket ábrázoló lap és egy fésű, amelyre egy kecskét megtámadó oroszlánt faragtak – mindezek bizonyosan mükénéi műhelyekből valók, Ciprusról vagy valahonnan az Égei-tenger vidékéről. Sok más darab, például azok, amelyek Bész és Anubisz isteneket vagy az emberfejű szfinxet ábrázolják, bár feltehetően helyben készültek, határozott egyiptomi hatást mutatnak. A harci szekereket, lakomákat, az ellenség foglyul ejtését és hadizsákmányszerzést ábrázoló jelenetek egyiptomi mintákat használtak fel, de helyi, „kanaáni” modorban.

A KANAÁNI CIVILIZÁCIÓ ALKONYA / Az i. e. 13. század végén és a 12. század elején Szíriát és Palesztinát nyugat felől az úgynevezett „tengeri népek”, kelet felől pedig az izráeliek és az arámiak árasztották el, szétzúzták a kanaániak uralmát a térségben, és ezzel kezdetét vette az a hosszú időszak, amelyet a régészek korai vaskornak neveznek, s amely egészen az Akhaimenidák nagy perzsa birodalmának megalapításáig tartott.

Uralkodásának ötödik évében, kb. i. e. 1220-ban Merneptah, II. Ramszesz fia és örököse, visszaverte a libüaiakat, akik bizonyos „idegenek”-kel vagy „tengeri népek”-kel – a kawasa, tursa, lukku, serden és sekles nevű népcsoportokkal – szövetkezve megtámadták. A támadókról megtudjuk, hogy családjukkal és házi isteneikkel együtt érkeztek. E népek közül néhánynak a neve korábbi szövegekben is előfordul. Az „amárnai levelek”, feltéve, hogy helyesen értelmezték őket, utalnak a lukku kalózokra és a serdenek felbukkanására Bübloszban és környékén; beszélnek egy másik, hasonló népcsoportról, a danunákról is, akik Türosszal álltak valamiféle kapcsolatban. A kádesi csatában II. Ramszeszt a serdenek, a hettitákat a lukkuk támogatták. Eredetük mindazonáltal homályos, bár általános vélemény, hogy voltak köztük az Égei-tenger vidékéről származó csoportok is, talán annak következményeként, hogy a trójai háború után a nagy mükénéi birodalom felbomlott. A fennmaradt csekély számú feljegyésből mindössze annyi derül ki, hogy különböző népekhez tartozó emberekből álló csoportok több hullámban, hosszú időn át feldúlták Törökország lakott területeit és a Földközi-tenger keleti medencéjét.

A lukkuk talán a későbbi Lükia provinciával (ma Törökországhoz tartozik) hozhatók kapcsolatba, a danunák Kilikiával és a szíriai Amúq-síksággal, az akawasák pedig talán a mükénéi görögökkel, vagyis az „akhájok"-kal. Az viszont máig eldöntetlen kérdés, mi az igazság azokban az elméletekben, amelyek a serdeneket Szardíniával, a sekleseket Szicíliával hozzák kapcsolatba. Két másik nép, a tjekkerek és a filiszteusok (peleset) nem fordulnak elő az egyiptomi feljegyzésekben, egészen a „tengeri népek" III. Ramszesz uralkodása alatt következett második nagy támadásáig. Még vitatott, hogy a csata a szíriai tengerparton játszódott-e le, vagy a Delta-vidéken és Dél-Palesztinában. A csata után a pelesetek letelepedtek Palesztinában a tengerparton.

Győzelme után mindkét fáraó zsoldosként alkalmazta a „tengeri népek" egységeit Palesztina helyőrségi városaiban. A régészek a különféle égetett agyagból készült, múmia formájú koporsókat már régen ezekkel a helyőrségi csapatokkal hozták kapcsolatba. A koporsók formája és a fedelükön látható jellegzetességek egyértelműen egyiptomi hatásra utalnak. A bennük eltemetett személyeket régebben kizárólag „filiszteusoknak" tartották, de ma már biztos, hogy bármelyik tengeri néphez tartozhattak, sőt akár bennszülött egyiptomiak is lehettek. A gázai (filiszteus) övezetben lévő Deir-el-Bale egyik i. e. 13. századi temetőjében a sírmellékletek kifejezetten egyiptomi jellegűek, míg a későbbi, Bét-Seán-i leletek között nyomuk sincs a jellegzetesen díszített „filiszteus" agyagedényeknek az ilyen koporsók környékén.

Bár az Ószövetségen kívül semmi bizonyíték nincs az izráeliek egyiptomi tartózkodására vagy a kivonulásukra (az exodusra), az elbeszélések szövegében lévő utalások elégségesek hozzá, hogy mindkettőt meglehetős biztonsággal beleillesszük az ismert történelmi események keretébe. II. Ramszesz fáraó uralkodásának korai szakaszában valóban széles körű helyreállítási és újjáépítési munkálatokba kezdett Pitómban és Ramszeszben, két Delta-vidéki városban, ahol a fogoly izráelieket dolgoztatták (2 Móz. 1:11.). Egy sztélén, amelyet Merneptah fáraó állított uralkodásának ötödik évében győzelmei emlékére, először olvasható Izráel neve Biblián kívüli szövegben. Igen fontos, hogy az „izráel" név mellett a feliraton nem országot, hanem népet jelentő determinatívum látható. Ez azt mutatja, hogy ebben az időben az izráeliek már Kanaán földjén tartózkodtak, de még nem telepedtek ott le. Így az Egyiptomból való kivonulás és a pusztai vándorlás hozzávetőleges időpontja kb. i. e. 1250 és 1225 közé tehető. A régészeti kutatások és az ásatások szintén azt bizonyították, hogy ennek az évszázadnak az elején, hosszabb szünet után, Edóm, Moáb és Ammón területén kezdett ismét kialakulni valamiféle városi életforma. Mivel e királyságok a bibliai elbeszélésben is szerepelnek, ez megerősíti a kormeghatározás helyességét. Sokkal későbbi időpont jelenlegi ismereteink szerint nem valószínű.

AZ IZRÁELIEK HÓDÍTÁSA / Két tényező még mindig rendkívül bonyolulttá teszi összefüggő történelmi beszámoló készítését arról, hogyan hódították meg az izráeliek Kanaán földjét. A Bibliában olvasható történet mozaikokból áll, amelyeket a legkülönbözőbb forrásokból gyűjtöttek és állítottak össze, jóval az események után. Ezek a mondák és legendák, amelyek vagy egy város nevének eredetét, vagy bizonyos vallási gyakorlatok keletkezését kívánják megmagyarázni, egybeolvadtak olyan történetekkel, amelyekből az ókori és hiteles történelmi hagyományokat gondos szövegkritika segítségével kell kiszűrni. A régészetnek nem áll módjában helyrehozni a történetírásnak ezt a fogyatékosságát, mivel az izráeliek legfontosabb ismertetőjegye, a vallásuk, a régészet számára láthatatlan. Mi több, mindeddig nem sikerült egyetlen olyan jellegzetes tárgyi leletet nekik tulajdonítani, amelynek segítségével a hódítás pontos lefolyását meg lehetne határozni. Azzal a kevés régészeti lelettel, ami mégis rendelkezésre áll, óvatosan kell bánni, mivel a régészeti bizonyítékok hiánya még nem elégséges ok az írott hagyomány hitelességének kétségbe vonására. Sok, a Bibliában Józsua hadjárataival kapcsolatban megemlített településen találtak elpusztított szinteket, de egyetlen esetben sem sikerült a pusztítást egyértelműen az izráelieknek tulajdonítani.

Tell-ed-Duweirben például az elpusztított szinten találtak egy törött agyagtálat, amelynek belső felületére egy egyiptomi adószedő tintával feljegyezte, milyen gabonaszállítmányok érkeztek a helyi gazdaságokból valamelyik fáraó uralkodásának negyedik évében (a fáraó neve nem derül ki). A felirattani jellegzetességek alapján a fáraó legvalószínűbben Merneptah lehetett. De még ha el tudnánk is dönteni, hogy a pusztítás az egyiptomi hadsereg, a tengeri népek vagy az izráeliek műve volt-e, még akkor is maradna megoldatlan kérdés, mert ugyanezen a szinten egy későbbi fáraó, III. Ramszesz szkarabeuszát is megtalálták. Ami pedig Józsua leglátványosabb győzelmét, Jerihó bevételét illeti, a régészet erre eddig semmiféle bizonyítékot nem talált. Minthogy azonban a *tell*-nek azok a felső rétegei, amelyek ezt a nagyon régi várost borítják, rendkívül erodáltak, könnyen lehet, hogy a 13. századi település nyomai már jóval korábban eltűntek, mint ahogy a régészek ott munkába kezdtek.

Ami pedig Ajt illeti (Józs. 8:1–29.), itt az ásatások nem tártak fel olyan várost, amelyről elképzelhető lenne, hogy az izráeliek elfoglalták. Az i. e. 12. században mindössze egy falu állt itt, egy hektárnyi területen, amelyet még fal sem vett körül. Olyan magyarázat is született, hogy a bibliai történet az Ajban látható, de nyilvánvalóan régebbi romokról kitalált későbbi magyarázat, vagy más nevű, közeli településre vonatkozó események áthelyezése. Hácórban a régészeti bizonyítékok sokkal egyértelműbbnek és erőteljesebbnek látszanak. Ez a város akkor pusztult el, amikor a jellegzetesen

mükénéi görög agyagedények még közhasználatúak voltak, vagyis az i. e. 13. század végén. Az ezt követő lakott időszakból, a 12. századból fennmaradt leletek igen kezdetlegesek a nagy kanaáni városéval összehasonlítva. A gabonatárolók, a tűzhelyek, a sátrak és a kunyhók alapzata mind azt bizonyítja, hogy lakói félnomádok voltak, akik igen egyszerű agyagedényeket használtak, amilyeneket találtak Galileában is: ez a vidék már valóban „izráeli" terület lehetett.

Mindezeket a megfontolásokat szem előtt tartva, a hódításról legfeljebb az események rövid összefoglalásával lehet képet adni. Az izráeliek Kanaánba érkezésükkor eleinte részben lassan beszivárogtak a gyérebben lakott területekre, részben alkalmazkodtak az ott élő, területenként különböző népcsoportok szokásaihoz, éspedig minden izráeli törzs a maga módján. Ha elfogadjuk a bibliai történetet, és ha kb. i. e. 1250-re tesszük az Egyiptomból való kivonulást, amit egy emberöltőn át tartó vándorlás követett, akkor Józsua körülbelül a század utolsó évtizedében kelhetett át a Jordánon és lépett Kanaán földjére. Ezután a hódítás minden egyes lépését szórványos harcok kísérték, ezeknek csak egy részéről maradtak fenn hivatalos feljegyzések. A legkorábbi szakaszban a Móré tölgyfáinál, Sekem közelében létesített izráeli szentély volt a meghódított dombvidékre érkező törzsek legfontosabb központja. Hadjáratokat folytattak észak felé, egy kanaáni szövetség ellen, amelyet „Jábin, Kanaán királya" vezetett, „aki Hácórban uralkodott".

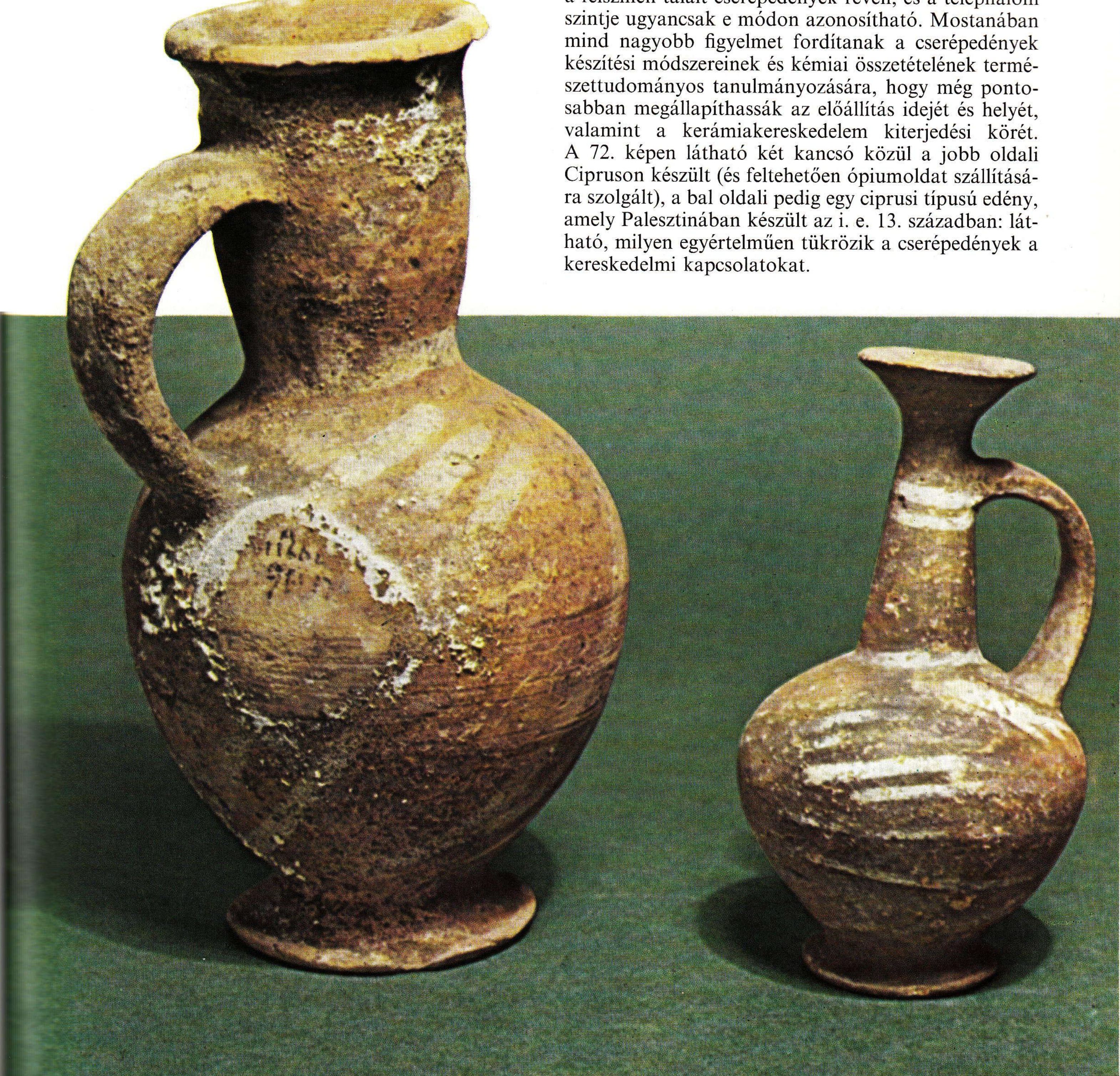
Az i. e. 12. század közepén valamiféle egyensúlyi helyzet alakult ki. Az izráeliek megvetették a lábukat a dombvidéken és Transzjordániában, de nem tudtak elfoglalni néhány jól megerősített kanaáni várost, például Bét-Seánt, Taanákot és Megiddót. Ezek csak akkor estek el, amikor az egyiptomi fennhatóság végképp megszűnt ezen a területen, vagyis az i. e. 12. század vége felé. Az izráeliek számára ekkor visszafogottabb időszak következett. A harcok az országon belül folytak, vagy a sivatagi területekről behatoló támadók ellen – „Mert valahányszor Izráel vetett, Midján, Amálék és más keleti törzsek rájuk törtek." (Bír. 6:3.) Törzsi társadalomban éltek. Sem fővárosuk, sem központi kormányzatuk nem volt. A 12 törzs szövetségét a Jahvéval kötött szerződéshez, az ő törvényeihez és rítusaihoz való ragaszkodás tartotta össze, a kultusz a Sílóban őrzött szövetségláda (frigyláda) körül összpontosult, bár más kultikus központok is működtek. Válsághelyzetekben vezéreket választottak: ezeket *bírák*nak nevezték. A *bírák* vezették háborúba a maguk törzsét. A harcokra térben és időben szétszórtan került sor, kisebb csapatok vettek bennük részt, amelyeknek győzelme az egyes vezetők vállalkozó kedvétől függött.

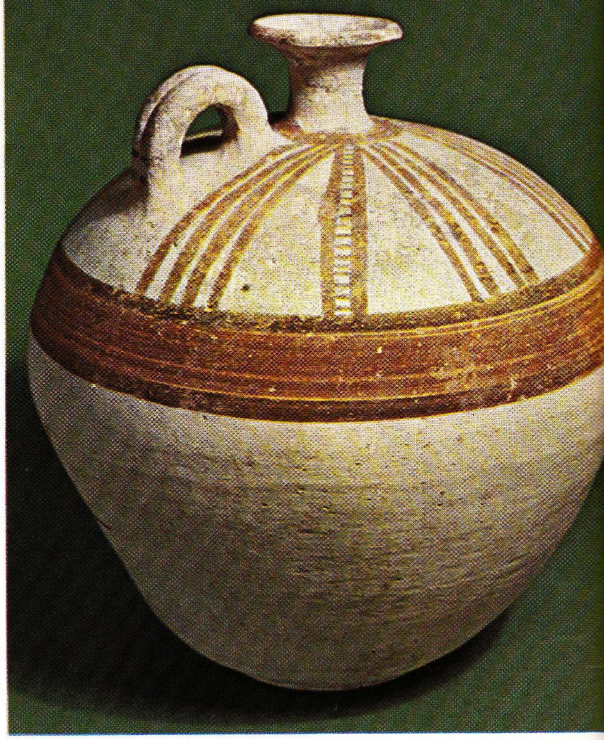
A későbbiek szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb volt, hogy az igen sajátságos zsidó vallás is ebben az időszakban fejlődött ki. Itt ismét gondosan meg kellett rostálni az Ószövetségből nyert ismereteinket, hogy elkülöníthessük azt az anyagot, amely valóban a vallás kialakulásának idejéből származik. Ez az anyag majdnem teljesen egyértelműen azt bizonyítja, hogy a *bírák* idejére a zsidó teológia legfontosabb tanai már megszilárdultak. E kultusz számos szembeszökő különbséget mutat az ókori Közel-Kelet többi vallásával összehasonlítva. Először és elsősorban, nem teológiai absztrakciókon alapul, hanem egy nagy fontosságú történelmi eseményre való visszaemlékezésen: amikor Jahve saját népének választotta a zsidókat, kihozta az egyiptomi fogságból és szolgaságból, majd a Színai-félszigeten át az ígéret földjére vezette őket. A zsidók rítusai mind erre a Jahvéval kötött szövetségre vagy szerződésre emlékeztetnek, ezt ünneplik és ennek megerősítésére szolgálnak. Tehát éles ellentétben valamenynyi szomszédjukkal, egy istent imádtak, és elutasították az összes többi istent. Kultikus szertartásaik nagy súlyt helyeztek a személyes megtisztulásra és vezeklésre, így az egyén mélységesen tudatában volt, hogy isten szemében bűnös. S erről a láthatatlan istenről nem lehetett semmiféle ábrázolást készíteni; ez megint szöges ellentétben állt a többi korabeli vallással, akárcsak az, hogy semmiféle szoros kapcsolat nem volt az isten és a természeti jelenségek között. Ebben az időben a legtöbb istent a természet valamilyen jelenségével azonosították, s az egyértelmű morális jellegek hiányoztak belőlük. Jahve viszont, noha a természetnek is mindenható ura volt, ugyanakkor messze fölötte állt és túl is emelkedett rajta, ő gyakorolta a legfőbb erkölcsi hatalmat. Hogy mindez mennyire új, az világosan kitűnik, ha összevetjük a kanaáni vallással, amelyet korábban már röviden ismertettünk.

Eközben Szíriában egyre jobban megvetette a lábát egy másik hódító nép, amely a későbbiekben fontos szerepet játszott Izráel történetében. Mint sokan mások, akik az Arab-sivatagból érkeztek Szíriába és Mezopotámiába, hogy ott letelepedjenek, az arámiak ismeretlenül léptek a történelem színpadára. Asszíriát I. Tukulti-apil-Ésarra király uralkodásának (kb. i. e. 1116–1078 között) vége felé érte el az arámi támadók első hulláma, és ugyanebben az időben megtámadták Babilónt is. A Bibliában több különböző elemből összetevődő hagyomány, amely talán egy későbbi helyzetet vetít vissza a pátriárkák idejébe, arra utal, hogy szoros kapcsolat volt az arámiak és Izráel ősei között: „Bolyongó arámi volt az ősöm" (5 Móz. 26:5.). Lehetséges, hogy az arámiak, akik kezdetben nagyon közel éltek az amoriták vagy egy velük közeli rokonságban álló csoport lakóhelyéhez, ezek leszármazottai voltak. Amikor Dávid uralkodása idején az ismeretlenségből a bibliai történetek fényébe emelkedtek, már félelmetes hatalomnak számítottak Szíriában és Transzjordániában: az ő ellenőrzésük alatt állt a legfontosabb nemzetközi kereskedelmi útvonalak egész hálózata, központjában Damaszkusszal. Fel kell tételeznünk, hogy valamikor az i. e. 12. század során vetették meg a lábukat Közép-Szíriában, kihasználva a politikai űrt, amely a hettita és az egyiptomi birodalom hanyatlása után keletkezett.

AGYAGEDÉNYEK – A MÚLT KULCSA

A palesztinai települések történetének főbb korszakait kb. i. e. 7000-től kezdve az agyagedények alakja és díszítése alapján lehet meghatározni. A régészek olyan hatalmas tudásanyagot halmoztak fel e változó formákról és díszítményekről, hogy az újonnan felfedezett települések korát csaknem azonnal meg lehet állapítani a felszínen talált cserépedények révén, és a telephalom szintje ugyancsak e módon azonosítható. Mostanában mind nagyobb figyelmet fordítanak a cserépedények készítési módszereinek és kémiai összetételének természettudományos tanulmányozására, hogy még pontosabban megállapíthassák az előállítás idejét és helyét, valamint a kerámiakereskedelem kiterjedési körét. A 72. képen látható két kancsó közül a jobb oldali Cipruson készült (és feltehetően ópiumoldat szállítására szolgált), a bal oldali pedig egy ciprusi típusú edény, amely Palesztinában készült az i. e. 13. században: látható, milyen egyértelműen tükrözik a cserépedények a kereskedelmi kapcsolatokat.

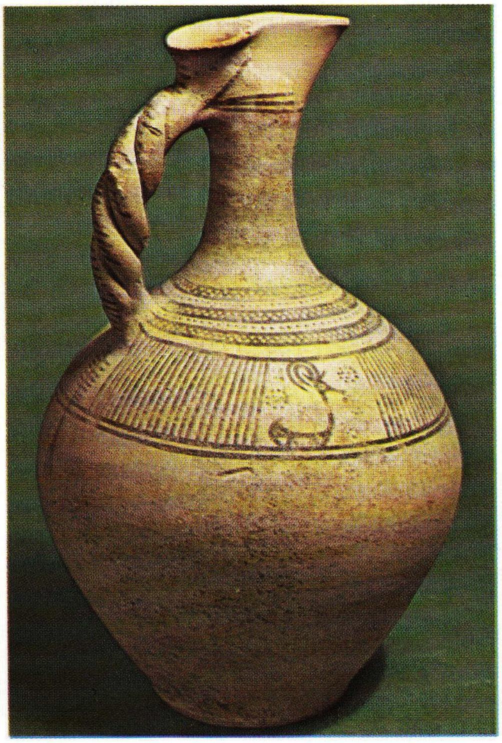

73. kép: Nagy festett korsó egy Rász-Samra-i (Ugarit) sírból, kb. i. e. 1650 és 1550 közötti időből. A festett díszítmény hasonló egy Palesztinában talált, kb. i. e. 1550 és 1470 között készült kétszínű festett fajanszedényéhez. Az edények közül néhány talán Cipruson készült. Igen gyakoriak azokon a településeken, amelyek a késő bronzkor elejére keltezhetők, azután, hogy a hükszószok kiűzése Egyiptomból nagy változásokat okozott a palesztinai társadalomban.

74. kép: Szép, sárgásfehér agyagból készült, festett fajanszkancsó Szíria északnyugati részéről, kb. i. e. 2000 és 1900 közötti időből. A tengerparti kereskedelmi utakon ezek a cserépedények délre, Libanonba és Észak-Palesztinába is eljutottak. Itt utánozták őket, de kevésbé finom kidolgozású és kevésbé leleményesen díszített formában.

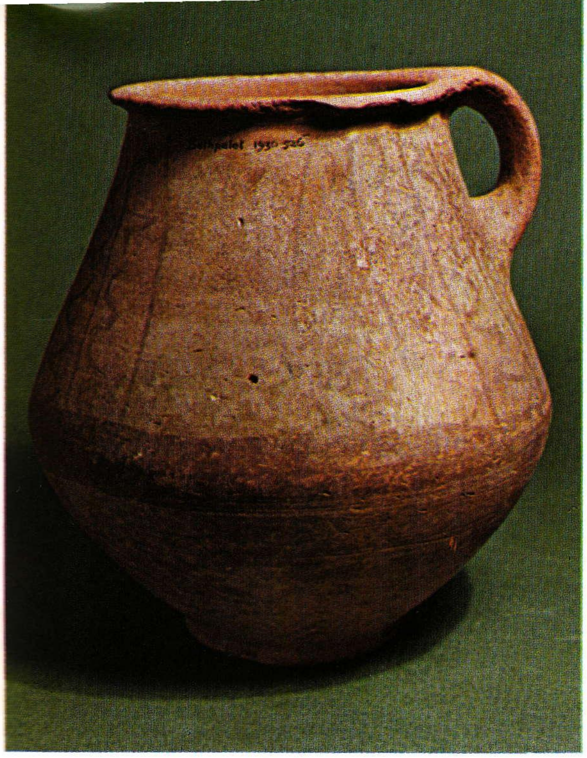
75. kép: Barnássárga agyagból készült kocsimodell, a szíriai Hammámból, kb. i. e. 2200-ból. Ha nem került volna elő néhány ilyen ritka modell, talán nem is tudnánk ezeknek a járműveknek a létezéséről. Valódi, fából készült szekerekből ugyanis csak néhány példány maradt fenn, kivételes körülmények között: jégbe fagyva vagy elmocsarasodott vidéken. A fedett szekereket az alalahi Idrimi király i. e. 15. században keletkezett önéletrajza is említi; lehet, hogy a pátriárkák is ilyen szekereken utaztak.

76. kép: Két korsó a nomád amoriták jellegzetes cserépedényei közül. Az amoriták kb. i. e. 2200 és 2000 között törtek be Palesztinába. Az edények egy jerihói sírból származnak. Bár formájuk szép, anyaguk gyakran törékeny és nincsenek elég jól kiégetve. Az edények testét kézzel formázták, majd lassú korongon alakították a szájperemet. Mind formájuk, mind díszítésük erősen eltér azokétól az agyagedényekétől, amelyek korábban és későbben készültek Palesztina városaiban.

77. kép: Kettős kúp alakú kancsó, meglehetősen kezdetleges, vörös színnel festett díszítménnyel. Ezt a kancsót Tell-el-Fárában (Dél) találták, és kb. az i. e. 1400–1350 közötti időszakra keltezhető. Alakja és a díszítés stílusa egyaránt meglehetősen elterjedt az „amárnai levéltár" korában Palesztinában használt agyagedények között.

78. kép: Talpas váza, csúcstalpú korsó és tál egy jerihói sírból, kb. i. e. 1750–1700-ból. A váza jól szemlélteti, milyen elegáns formája volt a legjobb minőségű cserépedényeknek Palesztina történetének egyik legvirágzóbb időszakában. A korsó a „Tell-el-Jahudíje"-i olajtároló edényekkel áll rokonságban; ezek az edények a kereskedelem révén igen széles körben elterjedtek. Ebben az időszakban a fazekaskorong használata egyre ismertebbé vált Palesztinában.

79. kép: Nagy tál, három visszahajtott lábbal; egy jerihói sírból került elő, és kb. az i. e. 1850–1800 közötti időszakból származik. Az oldalív éles szöge, valamint a lábak alakja arra utal, hogy egy eredetileg réz- vagy bronzlemezből készült tál másolata, mint az ebben az időszakban készült edények jó része. A vörös és kék díszítményt durván vitték fel az érdes felületet borító vastag fehér agyag mázára.

80. kép: Bika alakú ciprusi edény, Idriminek a szíriai Tell Açanában (az ókori Alalahban) az i. e. 15. században épült palotájából. Királyi palotába illő fényűzési cikk; bizonyítja, milyen kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Ciprus ebben az időben. Finomított olajat vagy szépítőszert tarthattak benne.

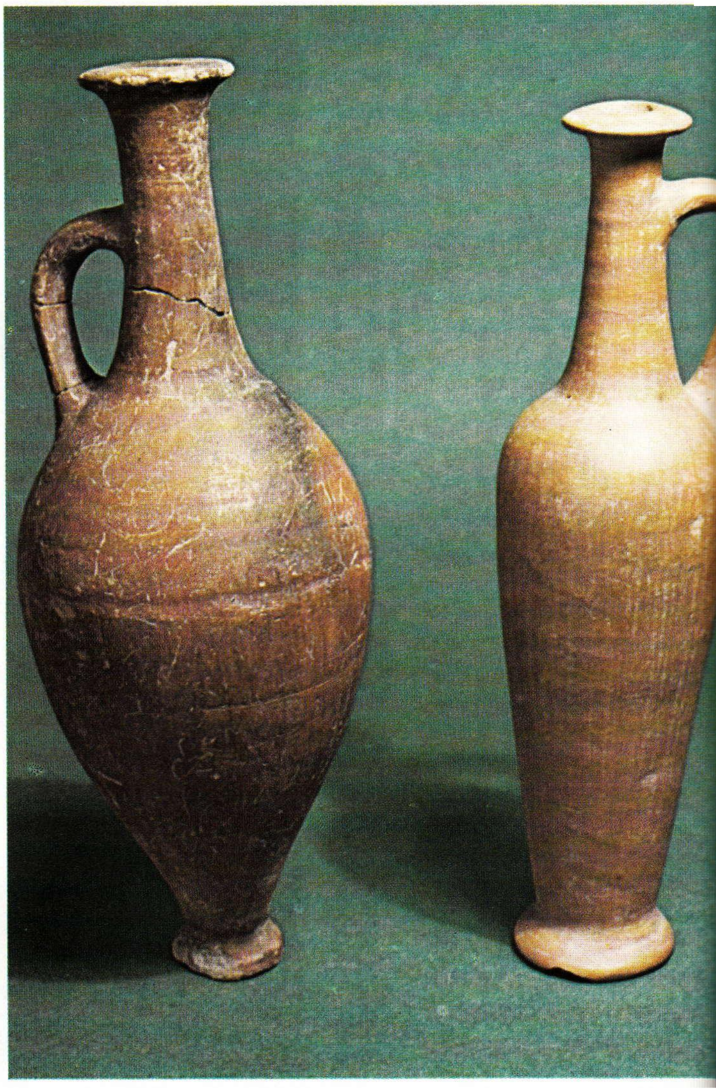
81. kép: Lapos tál Tell-ed-Duweirből (az ókori Lákisból), egyiptomi hieratikus írású felirattal. A búzatermeléssel kapcsolatos feljegyzés egy bizonyos fáraó uralkodásának negyedik évében készült, a fáraó neve azonban hiányzik (valószínűleg Merneptah, kb. i. e. 1230). A szint, ahol megtalálták, pusztítás nyomait őrzi, a tál segít a réteg keltezésében, de nem árul el semmit sem arról, kik lehettek a hódítók.

82. kép: Utazó korsók abból a típusból, amelyet kb. i. e. 1450–1350 között készítettek görög területen, majd Palesztinába importáltak és ott másolatok készültek róla. A jobb oldali edény a másolat; mindkettő Tell-el-Adzsulból került elő.

83. kép: Két orsó alakú, fényes vörös fajansz palack Tell Açanából, az i. e. 1500–1450 közötti időből. Ezekből a jellegzetes alakú edényekből mindenfelé találtak példányokat Levantéban és Egyiptomban, ami azt mutatja, hogy igen népszerű lehetett az az ismeretlen áru, amelyet ezekben szállítottak.

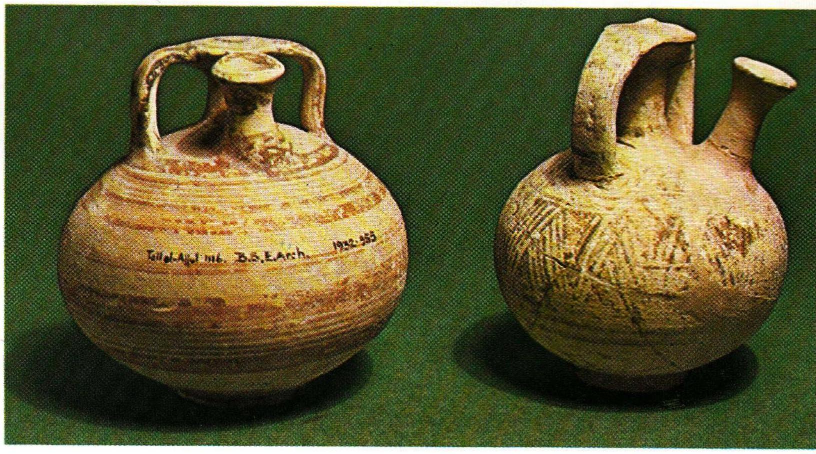

84. kép: Kancsó, bögre és tál egy Tell-ed-Duweir-i sírból, kb. az i. e. 900 és 750 közötti időszakból. Jellegzetes példái az egyszerű júdai háztartásokban a kettős királyság korában használt agyagedényeknek. A bögre alakú edény újdonság Palesztinában, állítólag a filiszteusoktól vették át, akik kedvelték a sört.

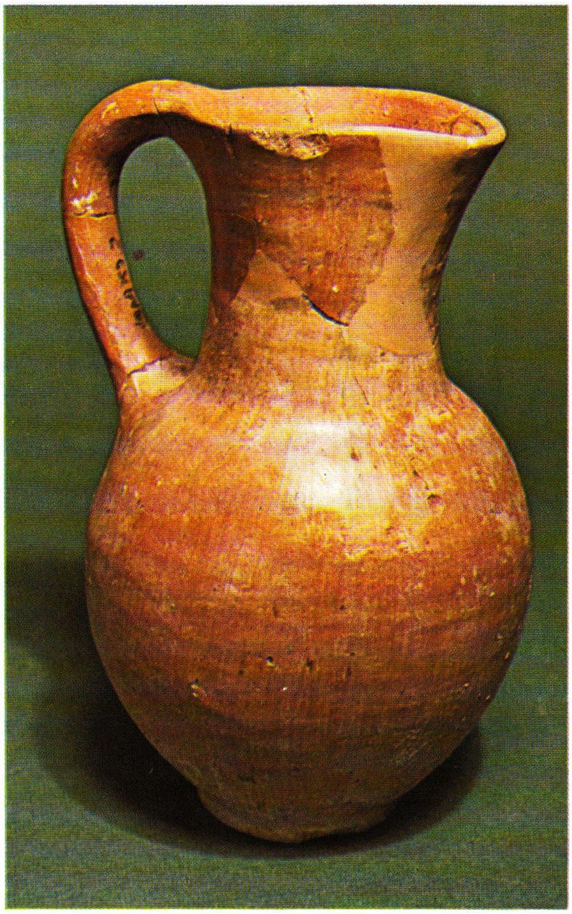

85. kép: Kancsó, korsók és festett serleg egy Tell-el-Fára-i (Dél) sírból, kb. i. e. 950–800-ból. A serleg egyike a kevés számban fennmaradt, közönséges vaskori agyagedényeknek, amelyeket festett díszítéssel láttak el. Néha egész felületüket beborította a finoman kidolgozott növényi vagy geometrikus díszítmény, különösen Dél-Palesztinában. Többnyire azonban az e periódusból származó edényekre a szépen fényezett vörös vagy fekete felület a jellemző.

86. kép: Görög területről származó, Tell-el-Adzsulban talált kengyeles korsó, és ugyanennek az edénytípusnak filiszteus változata, kb. i. e. 1150-ből. A forma ugyanaz, de a díszítmény egészen más típusú.

87. kép: Gránátalma alakú, szépen simított felületű korsó Jeruzsálemből, kb. i. e. 700-ból. Az ilyen finoman kidolgozott edények meglehetősen ritkák, valószínűleg drága kenőcsöket tarthattak bennük, és külön megrendelésre szentélyeknek és gazdag családoknak készültek.
88. kép: Két simított agyagtál Jeruzsálemből, kb. i. e. 700-ból. Először egy szentélyben használták, majd egy barlangban rejtették el őket, nehogy valaki később világi célokra használja, s ezzel megszentségtelenítse a szertartási edényeket. Jól megfigyelhető rajtuk a vaskori palesztinai agyagtálakra oly igen jellemző körkörös vonalkázás. Ebben az esetben fazekaskorongon dolgoztak, hogy a szabályos vonalakat kialakítsák.
89. kép: Korsó Jeruzsálemből, az i. e. 700 körüli időből. Láthatjuk, milyen tetszetős edényeket tudtak simítás segítségével készíteni. Az edény felületét mázzal vonták be (ebben az időszakban általában vörös színűvel), és amikor az agyag már megkeményedett, sima csiszolókővel vagy csonttal fényes felületet adtak neki.

4. A FÖNÍCIAIAK

FÖNÍCIA VÁROSÁLLAMAI I. E. 1200–330 KÖZÖTT / Az i. e. 12. században a „tengeri népek" nyugatról, az izráeliek és az arámiak keletről törtek be Kanaán földjére. A nyugtalan időszak után a kanaáni kulturális és politikai hagyományok egyetlen keskeny földsávon maradtak fenn együttesen, a mai Libanon térségében. Mivel országuk területét súlyosan megcsonkították, az itt lakók egyre inkább a tenger felé fordultak, és bekerültek minden idők legnagyobb tengerészeinek és kereskedőinek a sorába.

Bár ma a „kanaániak" görög fordítását átvéve „föníciaiak"-nak nevezik őket, kortársaik egységesen a „szidóniak" elnevezést használták. Az i. e. 5. században Hérodotosz, a nagy görög történetíró *Történeti Könyvei* lapjain több dicsérő észrevételt tett a föníciaiakra: nagyszerűek a hajóik; képzettek a bányászatban; ügyesen ástak csatornát Xerxész számára az észak-görögországi Athosz-félszigeten; vállalkozó szelleműek a hajózásban: még Afrikát is körülhajózták; gyarmatosították Görögország egy részét, és eközben megismertették a betűírást az ottlakókkal. Egy ötszáz évvel később élt spanyol szerző, Pomponius Mela sem kevesebb elismeréssel beszélt róluk:

„A föníciaiak talpraesettek voltak, hasznot húztak a békéből éppúgy, mint a háborúból. Jeleskedtek az írás és az irodalom terén, de más művészetekben is, valamint a hajózásban, a tengeri hadviselésben és a birodalom kormányzásában."

Sajnálatos módon az ókori szerzők elismerő szavait még nem sikerült régészeti leletekkel is alátámasztani. A legígéretesebb helyeken, például Türoszban és Szidónban, az anyavárosokban vagy legnagyobb telepesvárosukban, Karthágóban, a kutatást vagy a későbbi korszakokból származó, és egészen a modern időkig egyre csak gyűlő törmelék hátráltatta erősen, vagy a római korban épült nagyvárosok romjai akadályozták. Egy pap Libanonról írva élénk színekkel ábrázolja 1870-ben, milyen következményekkel járt, hogy e területek oly tartósan lakottak, és az építők egymást követő nemzedékeinek szükségletei kifogyhatatlanok voltak:

„Szidón, Türosz és Szarepta köveit a közelmúltban óriási mennyiségben szállították csónakon Akrébа, Bejrútba és Joppába, és miután újra faragták őket, és nagyságuk lényegesen csökkent, olyan épületekbe építik be, amelyek újabb száz év múlva maguk is ledőlnek, és ez a folyamat addig ismétlődik, míg végül egyáltalán nem lehet rájuk akadni többé."

Egy évszázad többször félbehagyott ásatásai, közülük sok nem volt egyéb kincskeresésnél, különösen Szidónban, feltártak valamit a nagyobb városokból, a perzsa birodalom korából, de ennél régebbi időből gyakorlatilag semmit. Még Bübloszban sem, ahol pedig a bronzkori városnak egész kerületeit ásták ki, a föníciai város azonban a modern falu alatt fekszik. Egyedül Szareptában kezdhettek hozzá a munkához modern módszerek alkalmazása mellett.

Nem javítanak a helyzeten a fennmaradt ókori föníciai írásos dokumentumok sem. Rövid, viszonylag érdektelen temetkezési vagy valamelyik istennek szóló felajánlást tartalmazó, monumentális feliratoktól eltekintve, semmi sem maradt fenn. Az eredeti föníciai történelmi művek még Josephus Flavius révén közelíthetők meg a legjobban: ez az i. sz. 1. századi zsidó történetíró röviden idéz belőlük. Körülbelül ugyanebben az időben a bübloszi Philón (kb. i. sz. 64–141) *Föníciai történet* című művében, amelyet állítása szerint egy bübloszi születésű pap, bizonyos Szanhunjathón kb. az i. e. 6. században, vagy még korábban készült munkája alapján írt, beszámol a föníciai vallásról. Állításában mindaddig kételkedtek, amíg elő nem kerültek a Rász-Samra-i szövegek; de e régebbi bizonyítékok felbukkanása óta általában elfogadják Szanhunjathón létezését. Philón műve azonban csak kivonatosan maradt fenn, ezeket Euszebiosz, a palesztinai Caesarea püspöke (kb. i. sz. 260–339) gyűjtötte össze. A föníciai történelmet tehát az Ószövetség elszórt utalásaiból, az asszír királyi levéltár okmányaiból és az ókori szerzők írásaiból kell rekonstruálni. Az eredmény így szükségszerűen nagyon egyenetlen, aránytalanul nagy szerephez jutnak benne a föníciai városok külföldi kapcsolatai, belső történetükről viszont igen keveset tudunk meg. A sors iróniája, hogy éppen az a nép hagyott maga után ilyen szegényes írott örökséget, amelyik megtanította a nyugati világot a betűírásra.

A föníciai tengerparti városok, attól az időtől kezdve, hogy történetükről egyáltalán tudunk valamit, mindig is függetlenek és önállóak voltak. Az i. e. 14. században keletkezett „amárnai levelek" már megbízhatóan dokumentálják tevékeny városállamok, például Türosz, Szidón vagy Büblosz létezését. E városok mindegyikének megvoltak a saját uralkodói és politikai törekvései, Arvad még saját flottával is rendelkezett. Egy egyiptomi iskolai dolgozat szövege a 13. század végéről, az úgynevezett „Papyrus Anastasi I.", szintén megnevezi a nagy kereskedővárosokat, és mellesleg azt is elárulja, hogy Egyiptomot erős érdekeltség fűzte hozzájuk. Az ide vonatkozó rész a következőképpen hangzik:

„Nos, beszélj nekem Bejrútról, Szidónról és Szareptáról. Hol folyik a Lítáni? Milyen Uzu [Türosz parti része]? Mondják, van még egy város a tengeren, amelyet Türosz-kikötőnek neveznek. Csónakon viszik [oda] az ivóvizet, és több ott a hal, mint sivatagban a homok."

A *Keret Király legendájá*-ban az elkeseredett király Türosz és Szidón szentélyeiben tesz esküt.

Nem sokat tudunk róla, mi lett a föníciai városok sorsa a „tengeri népek" inváziója idején. Bizonyos ókori források arra utalnak, hogy Türoszt lerombolták, és később Szidónból alapították újra. De ha kárt is szenvedtek a 12. század elején, ez csak átmeneti hanyatlás

90 / Égetett agyagból készült, terhes nőt ábrázoló szobrocska az izráeli Ahziv föníciai temetőjéből (i. e. 500 és 300 között).

91 / Légi felvétel a libanoni Türosz-szigeten fekvő városrészről. A szigetet ma földnyelv köti össze a szárazfölddel, ez abból a hatalmas kikötőgátból keletkezett, amelyet Nagy Sándor mérnökei építettek, amikor a nagy hadvezér hét hónapig ostromolta a várost.

volt. Folyamatos aktivitásukat és függetlenségüket az i. e. 1100 körüli időkben legvilágosabban egy bizonyos Wenamon beszámolója bizonyítja, aki az egyiptomi Karnak Ámon-templomának hivatalnoka volt; azért küldték Bübloszba, hogy faanyagot vásároljon az isten díszbárkája számára. A föníciaiak azonban már korántsem fogadták azzal a tisztelettel, amelyre még alig egy évszázaddal korábban egy ilyen hivatalos személy egészen biztosan számíthatott. Talán a pénze volt kevés, talán a megbízólevelei nem voltak egészen megfelelőek, a föníciaiak mindenesetre durván bántak vele, és fűhöz-fához küldözgették. Egyszer például Zakar-Baál, Büblosz fejedelme, így dorgálta:

„Vagy nem áll-e húsz hajó a kikötőmben, amelyekkel rendszeresen kereskedem Neszubanebezseddel [az egyiptomi Delta-vidék uralkodója]? Ami pedig Szidónt illeti, a másik várost, ahová ellátogattál, nincsen-e ott még ötven hajó, amelyek Werket-Éllel kereskednek?" Ez utóbbi feltehetőleg egy Egyiptomban lakó ázsiai kereskedő lehetett, aki Szidónnal állt kereskedelmi kapcsolatban.

Wenamon beszámolójával körülbelül egyidőben a föníciai városoknak rá kellett ébredniük, hogy gazdagságuk kísértésbe hozta a hatalmas keleti rablónépek fejedelmeit. Egy alapkő letételéről megemlékező táblán, amely az assuri Anu-Adad-templom újjáépítésének emlékére készült, I. Tukulti-apil-Ésarra asszír király így tudósít:

„Libanonba mentem, [ott] cédrusfát vágattam Anunak és Adadnak, e nagy isteneknek, uraimnak templomához és elvittem [a fát Assurba]. Arvadból való hajókkal keltem át a vízen, a tengerparti Arvadból pedig Szamuri városába, amely Ammurúban [fekszik], 3 kettősmérföldnyi [távolságra] a szárazföldön." Az a tény,

92 / Ezüstpénz (sekel) Szidónból; föníciai gályát ábrázol.

hogy Türosz nem szerepel a listán, alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy elpusztították.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a filiszteusok ellen folytatott hadjáratai során Dávid szövetséget kötött Abi-Baállal, később pedig ennek fiával, Híram türoszi királlyal. A föníciaiaknak is előnyös volt, hogy Dávid korlátozta a filiszteusok tengeri tevékenységét. Az i. e. 10. század közepén Híram a városban hatalmas építkezésbe kezdett, kibővítette a szigeten álló erődöt és kikötőit. Josephus szerint:

„Földsáncot emelt, amelyet a 'széles vár'-nak neveztek, és istennek ajánlotta fel azt az aranyoszlopot, amely Zeus [azaz Baál-samen] templomában áll. Épületfát is vágattatott a *Libanosz* nevezetű hegységben a templom mennyezete számára, és amikor leromboltatta a régi templomokat, megépíttette Héraklész [azaz Melquart] és Astarte templomát."

Hírámnak Salamonnal kötött szövetségéről majd másutt lesz szó, Josephus azonban két meglehetősen ellentmondó beszámolót jegyzett fel Salamon legendás bölcsességéről; már csak azért is érdemes idézni őket, mert megmutatják, hogy minden éremnek két oldala van. Az egyik változatban Salamonnak soha nem lehetett túljárni az eszén, de a másikban, a föníciai eredetű elbeszélésben már más a helyzet:

„Beszélik, hogy Salamon találós kérdéseket küldött Híramnak, és kérte, hogy cserébe ő is adjon fel neki rejtvényeket, megállapodtak abban, hogy aki nem tudja megfejteni őket, az bizonyos pénzösszeget fizet annak, aki megoldja. Híram beleegyezett, és mert nem tudta megoldani a rejtvényeket, vagyonának nagy részét kellett kifizetni büntetésül. Később azonban egy bizonyos türoszi Abdemon megoldotta a rejtvényeket, és újabbakat adott fel Salamonnak. A király ezeket már nem tudta megoldani, és többet fizetett vissza Hírámnak, mint amennyit kapott tőle."

A diplomácia tehát az ókorban is csak olyan kiszámíthatóan működött, mint manapság.

Az i. e. 9. században Áháb, Izráel királya, feleségül vette Jezabelt, a szidóniak királyának, Etbaálnak leányát. E végzetes szövetség azután messzemenő következményekkel járt Izráel történelmére. Josephus szerint e föníciai uralkodó alapította a föníciai Botrüsz (Batrun) városát és a libüai Auzát.

VESZEDELEM KELET FELŐL / Ebben az időben azonban az asszír hódítás már lassan rávetette árnyékát Föníciára. I. e. 876-ban II. Assur-názsir-apli hadisarcot szedett Türosz, Szidón, Büblosz és Arvad királyától. Fia, III. Sulmánu-asarídu a szíriai Karkarnál, az Orontész folyó mellett megütközött Hama, Damaszkusz, Izráel és Arvad uralkodóinak egyesült seregével; ez néhány évre lefékezte az asszírok tevékenységét nyugaton. Amikor az asszír uralkodó négy évvel később viszszatért, átvonult Föníción, és délen, a Karmel-hegyen, az izráeli–föníciai határon emlékművet állított fel, és győzelmi sztélét faragtatott egy sziklára a Kutya folyó (Nahr-el-kelb) torkolatánál, Büblosz közelében. E területek alávetettségének nyomait magában Asszíriában, a királyi palotákban is tanúsítják emlékművek, például a „Fekete obeliszk" Nimrúdban és a bronzkapuk Baláwátban. Az i. e. 9. század vége felé III. Adad-narári asszír király elfoglalta Damaszkuszt, és a föníciai városok adót fizettek neki, hogy megelőzzék, ha a királynak velük szemben is valamiféle ellenséges szándéka volna. Ezután kb. fél évszázadig Asszíria kizárólag belső ügyeivel volt elfoglalva.

III. Tukulti-apil-Ésarra uralmával (kb. i. e. 745–723) olyan – több mint száz évig tartó – korszak vette kezdetét, amikor az asszírok hódító törekvései egyre szigorúbbak lettek. Először csak itt-ott, szórványosan szedtek hadisarcot, amint azt már korábban is tették, bár II. Sarrukín uralkodásának (kb. i. e. 721–705) első éveiben le kellett verniük egy lázadást Arvadban. Szín-ahhé-eriba (kb. i. e. 704–681) uralma alatt, miután i. e. 700–701-ben legyőzték a föníciai és szíriai városok szövetségét, kezdtek rendszeres, évi adót követelni. E hadjárat alatt nyilvánvalóvá vált, milyen heves viszályok dúlnak a nagyobb föníciai városok között: akadtak köztük, amelyek flottát ajánlottak fel az asszíroknak, akik öt éven át sikertelenül ostromolták Türoszt. A föníciai városok helyzete csak akkor romlott meg hirtelen, amikor Assur-ah-idinna uralkodása alatt (kb. i. e. 680–669) visszavonhatatlanul belebonyolódtak az asszírellenes politikába.

I. e. 677–676-ban Szidónt, mert szövetségben állt Törökország délkeleti részének lázadó királyaival, az asszírok kifosztották, vezetőit kivégezték, és népét Asz-

szíriába deportálták. A város birtokait asszír kormányzó irányítása alatt újjászervezték, az uralma alatt álló városok körül néhányat átadtak a türoszi királynak, aki ebben az időben hűséges volt Asszíriához. Töredékesen fennmaradt a szerződés, amelyet a türoszi király Assur-ah-idinna asszír királlyal kötött, olyan súlyos feltételeket tartalmazott, hogy nyilvánvalóan nem lehetett betartani. I. e. 671-ben, az egyiptomi Taharka fáraót támogatva, Türosz fellázadt, ennek következtében az asszírok a várost blokád alá vették, és hadisarcot vetettek ki rá. Ekkor Fönícia kis asszír gyarmatok sorából állt, ezeket északon Szimürából kormányozták, délen pedig egy Szidón helyén újonnan alapított városból, Kár-Assur-ah-idinnából és Usuból, Türosz szárazföldi részéből. Csak Arvad, Büblosz és Türosz-szigeten fekvő része őrizte meg függetlensége maradványait.

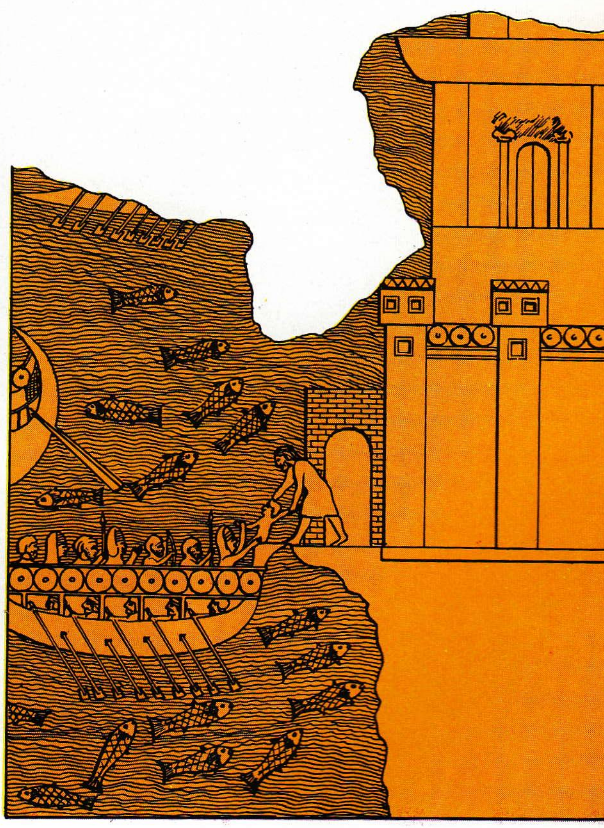
Egyiptom ellen folytatott első két hadjárata során Assur-bán-apli (kb. i. e. 668–627), úgy látszik, megtehette, hogy ne vegyen tudomást Türosz létezéséről, de harmadik hadjárata során az asszír király megostromolta a várost, és megadásra kényszerítette uralkodóját, Baalut, aki korábban Egyiptomot támogatta.

„Harmadik hadjáratomban Baalu, a tenger közepén levő Türosz királya ellen mentem. Mert királyi szavamat nem vigyázta, nem hallgatott az ajkam beszédére: sáncot hányattam ellene, útjait mind a tengeren, mind a szárazon a kezemben tartottam. Életüket megszűkítvén és korlátozván, igámba kényszerítettem őt. Leányát, tulajdon gyermekét és testvéreinek lányait női palotaszolgálatra elém hozta. Jahimilki nevű fiát, aki a tengeren még sohasem kelt át, szintén idehozta szolgálatomra első ízben. Leányát és testvéreinek lányait bőséges hozományukkal együtt átvettem tőle, de kegyet gyakoroltam vele, s a fiát, tulajdon gyermekét, visszaadtam neki." (Komoróczy Géza ford.)

Arvadot is meghódították az asszírok. Arábiai hadjá-

93–94 / 19. századi rajzok egy (azóta elveszett) domborműről, amely Irakban, Szín-ahhé-eriba király ninivei palotájában állt, és Lulinak, Türosz és Szidón királyának menekülését ábrázolja a tengeren át Türoszból i. e. 701-ben, az asszír támadás után. A rajzokon jól megfigyelhetők mind az evezős és vitorla felvonására alkalmas árbocokkal ellátott hagyományos föníciai kereskedelmi hajók, mind a döfőorral ellátott hadihajók.

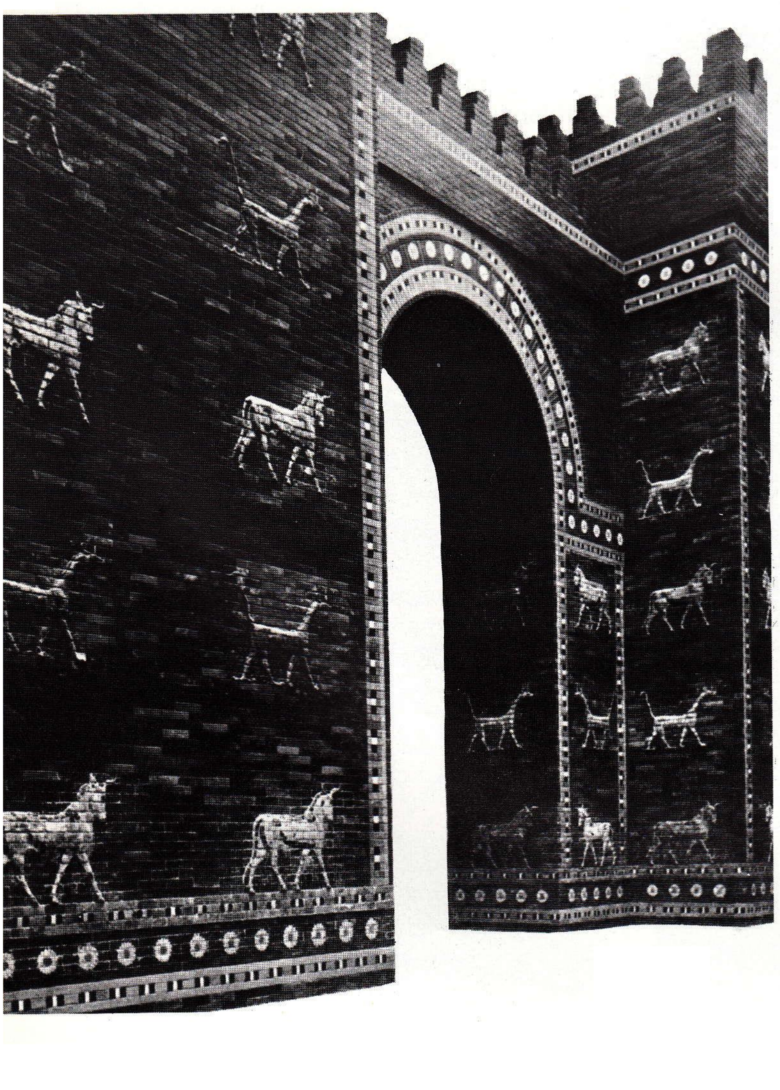

ratából visszaúton Assur-bán-apli lemészárolta Türosz szárazföldi részének lakóit (kb. i. e. 639–637), mert azok elmulasztották megfizetni évi adójukat.

Ezzel azonban véget is ért a szigorú asszír uralom, mivel a birodalom lassan kezdett felbomlani. A következő időszakban, a Mezopotámiából érkező új hódítók megérkezéséig, a föníciai városok, különösen Türosz, olyan virágzásnak indultak, hogy Ezékiel próféta (27: 1–9.) meg is átkozta őket. A próféta látomásában Türoszt hatalmas hajó jelképezi – kereskedelemmel szerzett gazdagságának jelképeként. A próféta beszél a város kiterjedt kereskedelmi kapcsolatairól és a föníciai városok között elfoglalt kiemelkedő politikai szerepéről:

„. . . Tirusz [Türosz], te ezt mondtad: Tökéletes szépségű [hajó] vagyok. A tenger közepén terül el birodalmad, tökéletesen szépnek építettek. Szenír [a Hermon-hegy] ciprusaiból készítették összes oldaldeszkádat, libanoni cédrust hoztak, abból csinálták árbocodat, básáni tölgyfából készítették evezőidet, elefántcsonttal díszített fedélzetedet ciprusfából készítették, mely a kittiek [ti. az egész Levante] szigeteiről való. Egyiptomi tarka vászonból volt a vitorlád, az volt a zászlód. Ponyvának Elisá szigeteiről [a Földközi-tenger keleti medencéje] való kék és piros bíbort használtál. Szidón és Arvad lakói voltak evezőseid, Tirusz legügyesebb emberei voltak matrózaid. A legtapasztaltabb és legügyesebb gebáli [Büblosz] emberek javítgatták sérüléseidet." (Ez. 27: 3–9.)

95 / A babilóni Istár-kapu, sokszínű mázas téglából, „szent állatokkal". Rekonstrukciója a Pergamon Múzeumban látható. (Elő-ázsiai Múzeum, Berlin, NDK)

I. e. 612-ben elesett Ninive, az asszír főváros, és i. e. 605-ben Karkemisnél vereséget szenvedett az egyiptomi hadsereg; Szíria és Fönícia védtelenül ki volt szolgáltatva az asszírok helyébe lépő babilóniaknak. II. Nabú-kudurri-uszur azonban mindaddig nem lépett fel ellenük, amíg lázadást nem szerveztek Egyiptom támogatására. Türosz városa, amelynek módjában állt a tenger felől pótolni készleteit, 13 éven keresztül (kb. i. e. 585 és 572 között) sikeresen szállt szembe a babilóni ostrommal. Ezékiel erről is igen érzékletesen számol be: „Emberfia! Nebukadneccer [Nabú-kudurri-uszur], Babilónia királya nehéz munkát végeztetett haderejével Tirusszal szemben. Mindenkinek belekopaszult a feje és feltört a válla [oly soká kellett sisakot viselniök és fegyvert hordaniok], mégsem lett jutalma sem neki, sem haderejének azért a munkáért, amelyet Tirusszal szemben végeztek." (Ez. 29: 18.) Bár Ezékielnek ebben kétségkívül igaza volt, Babilónban találtak olyan agyagtáblákat, amelyekre feljegyezték, milyen élelmiszer-fejadagot kaptak a hadifoglyok, s ebből kiderül, hogy bár Nabú-kudurri-uszur nem rohamozta meg a szigetvárost, uralma névleges elismerésére végül mégiscsak rábírta őket, ha királyi és más előkelő hadifoglyokat küldhetett haza, Babilónba.

Fönícia, akárcsak a babilóni birodalom nagy része, i. e. 538-ban Kürosz alatt békés úton perzsa uralom alá került. Bár városait besorolták az ötödik szatrapiába (tartományba), továbbra is saját uralkodói igazgatták, de a birodalmi tisztviselők ellenőrzése alatt álltak. Így – mivel jól bántak velük, s ha rendszeresen fizették az adót, módjukban állt kiterjeszteniük kereskedelmi kapcsolataikat – a föníciai városok sokáig hűségesek maradtak Perzsiához. Flottájuk nélkülözhetetlen támogatást jelentett a perzsák számára görögországi hadjárataik során. A Szidónban talált épületek – a kikötői építmények, egy perzsa király vagy szatrapa perszepoliszi stílusú palotája, Esmun újjáépített temploma, amely egy dombon állt a városon kívül, és az erődítmények mindenfelé a tengerparton – mind arra mutatnak, hogy Fönícia ez idő tájt páratlan anyagi bőségnek örvendett. Diodórosz az i. e. 4. század közepén feljegyezte, hogy 100 hajót látott Szidón kikötőjében horgonyozni. Türosz uralma alatt tartotta a tengerpartot Szareptától a Karmel-hegyig és Askalónig; Arvad befelé, a szárazföld felé terjeszkedett; Szidón kb. i. e. 450-ben elfoglalta délen Dórt és Joppát; Türosz, Szidón és Arvad közösen megalapították Tripoliszt.

Az i. e. 4. században, amikor a perzsa birodalom központi államapparátusa már gyengülni kezdett, a föníciai városok átpártoltak a görögök táborához. I. e. 392-ben meghódoltak Euagorasznak, Szalamisz királyának (Szalamisz az egyik legnagyobb görög nyelvű állam volt Cipruson). I. e. 362-ben Szidón királya, aki híres volt görögbarát érzelmeiről, szívesen fogadta a II. Artaxerxész ellen fellázadt egyiptomi hadsereget. Amikor a szatrapák lázadása összeomlott, a föníciai városok egy időre visszatértek a perzsa birodalom kebelébe, de i. e. 347 és 345 között Tennész, Szidón királya föllázadt. Akkor azonban a birodalom ura már a könyörtelen és tetterős III. Artaxerxész volt, aki fölégette Szidónt és több mint 40 000 embert lemészárolt. Tennész úgy próbált megmenekülni a király bosszújától, hogy az utolsó pillanatban áruló módon átadta a várost Artaxerxésznek; ennek ellenére őt is kivégeztette. Ez a kegyetlen megtorlás elejét vette a további lázadásoknak. Szidónt újjáépítették ugyan, de a kereskedelmi és politikai vezető szerepet Türosz vette át.

Türosz elsősége azonban rövid életűnek bizonyult. Nagy Sándor, miután i. e. 33-ban, az isszoszi csatában legyőzte a perzsákat, úgy döntött, feltétlenül szükséges, hogy a föníciai kikötővárosokat és flottáikat uralma alá vonja, nehogy, mialatt mind mélyebbre hatol Ázsiába a visszavonuló perzsa király után, hátbatámadhassák. Szidón és Büblosz megadással fogadták Sándort, Türosz habozott, azután nem volt hajlandó átadni a szigeten épült városrészt. De Nagy Sándort, hogyha elhatározott valamit, nem lehetett eltéríteni a szándékától: kezdetét vette tehát a történelem egyik leghíresebb ostroma, amely véglegesen megváltoztatta a város topográfiáját. A hét hónapig tartó blokád idején Nagy Sándor építészei hatalmas kikötőgátat emeltek a szárazföldtől a szigetig; ennek felhasználásával azután, miközben hajói a tenger felől ravasz elterelő hadműveletbe kezdtek, hadserege végül rohammal bevette a szigeten épült városrészt.

Quintus Curtius, aki az i. sz. 2. évszázadban írta meg Nagy Sándor történetét, az ostromról szóló beszámolóját Türosz történetének rövid összefoglalásával egészítette ki, s ez előszóként szolgálhat a föníciai kultúra és más területeken elért eredményeik tárgyalásához:

„Türoszt, ezt az ősi eredete és változatos sorsa miatt az utókor emlékezetére méltó várost az ostrom kezdetétől számított hetedik hónapban bevették. Agenór alapította, és hosszú időn át uralkodott nemcsak a közeli tengereken, hanem mindenütt, ahová hajóhadai eljutottak: s ha hihető a szóbeszéd, a türoszi nép tanította vagy tanulta meg elsőnek a betűvetést. Mindenesetre szerte a világon voltak gyarmatvárosai: Afrikában Karthágó, Boióthiában Thébai, az Óceánnál Gades [Cadíz]." (Kárpáty Csilla ford.)

Sem a föníciai államhatalomról, sem a városok belpolitikájáról nem tudunk sokat. Annyi már történetüknek eddigi rövid áttekintéséből is nyilvánvaló, hogy

96 / Aranylemezből készült apró függődísz, imádkozó alakot ábrázol, valószínűleg Ciprusról. A függőnek hátul két akasztókarikája van. Föníciai stílusban készült (i. e. 6. század). Lehet, hogy a szobrocska belül – mint általában a hasonló amulettek – varázsszöveget tartalmaz, amelyet kicsiny arany- vagy ezüstlemezre írtak.

ezek a városok makacsul ragaszkodtak függetlenségükhöz, és csak ritkán mutatkoztak hajlandónak bármiféle együttműködésre. Mindegyiknek királyság volt az államformája és amennyire meg tudjuk állapítani, a királyi hatalom öröklődött. A király és a királynő egyszersmind a főpap és a főpapnő szerepét is betöltötték. „Becsületes és igazságos király, Büblosz szent istenei érdekében" – írja önmagáról a bübloszi Jehómilk. Minden király mellett ott volt a vének tanácsa. Ezékiel is utal rájuk Büblosszal kapcsolatban, Assur-ah-iddina pedig Türoszban említi „a véneket országotok tanácsában". Türoszban a király távollétében döntéseket is hozhattak; Szidónban pedig, ahol úgy látszik, száztagú volt ez a tanács, a királlyal szemben is felléphetett, ha úgy tartotta helyesnek. Rövid ideig az asszír kormányzók alatt minden helyi hatalom alá volt rendelve a tanácsoknak. Assur-ah-iddina például utasította Türosz királyát: „Ha levelet küldök neked, azt nem bonthatod fel a kormányzó nélkül. Ha a kormányzó nincs jelen, meg kell várnod, amíg visszatér, s csak akkor bonthatod fel." De legkésőbb a perzsa uralom időszakára a főként kereskedőkből álló öregek tanácsa kezdett nagyobb hatalomra szert tenni, és az esetek egy részében elfoglalta az uralkodók helyét. Türoszban, a babilóni uralom időszakától kettős magisztrátus (bírák) gyakorolta a széles körű végrehajtó hatalmat.

SZERTARTÁSOK ÉS SZERTARTÁSI SZOKÁSOK / Az i. e. 1. évezredben a föníciaiak vallási tanai és szokásai egyenesen a kanaániaktól származtak. Ezt Rász-Samra-i szövegek igen szemléletesen – bár csupán részlegesen – érzékeltetik. Mivel a kultuszra és kultikus szokásokra vonatkozó, magukból a városokból származó régészeti leletek a Nagy Sándor hódításai előtti időkből igen ritkák, ezért a föníciai vallással foglalkozó mai kutatók kénytelenek csaknem kizárólag az ókori szerzők műveiben fellelhető utalásokra, a főként Észak-Afrikából származó, szórványosan előforduló monumentális feliratokra és

98 / Baál-jaton türoszi főpap kőből készült temetési sztéléje (i. e. 3. vagy 2. század).

97 / A szidóni II. Esmunázár számára készült egyiptomi stílusú fekete bazaltkoporsó föníciai nyelvű felirattal (i. e. 5. század).

99 / Többszínű üvegből készült illatszeres kancsók; föníciai hatásra széles körben gyártották és árusították őket i. e. 500 és 300 között.

ezeknek a régebbi ugariti szövegekkel való összehasonlítására támaszkodni. E módszernek megvannak a maga veszélyei. Mivel a görögök és a rómaiak jóval később írták műveiket, természetesen saját fogalmaik szerint értelmezték is, amit láttak – és amit láttak, az többnyire a karthágói telep volt és nem a valódi Fönícia. A felajánlási feliratok és a szent szövegek rövidek és rejtélyesek; ha a Földközi-tenger nyugati medencéjéből származnak, könnyen lehetséges, hogy az eredeti föníciai városokétól teljesen különböző állapotokat tükröznek. Föníciában minden városnak megvolt a saját pantheonja, de ez sosem volt változatlan: új istenek kaptak benne helyet, a régiek friss személyiségjegyeket vettek fel, vagy új szerepet kaptak. Hiába ismerjük ugariti mintapéldáikat, ezek az adott helyzetben igen megbízhatatlan támpontot jelentenek, hiszen legkevesebb fél évezreddel régebbiek.

Az i. e. 7. század elejének türoszi pantheonját a szokásos esküformulák között megőrizte az a szerződés, amelyet a város uralkodója és Assur-ah-iddina asszír király kötött. A sor élén három Baál állt: Baál-samém, „az ég ura"; Baál-malage, „a halászat ura" és Baál-szapon, „a vihar ura". Őket követte Melquart, Türosz és Karthágó főistene, a szidóni Esmun és Astarte. Melquartot a görögök Héraklésszal azonosították: napisten volt, bizonyos tengeristen-tulajdonságokkal. Esmun, aki Karthágóban végül Melquart helyébe lépett, földisten volt, az egészség és a gyógyítás istene. Astarte, akárcsak Ugaritban, itt is sokoldalú istennő volt, elsősorban a termékenység és az anyaság istensége. A sok más isten közül, akiken a föníciai városok osztoztak, de akikről e szerződés nem tesz említést, néhány a Rász-Samra-i szövegekből ismert: ilyen például Resef, a villámlás és a tűz, valamint Dagan, a termékenység istene; bizonyos tulajdonságok megszemélyesítői, mint például Szuduk (az igazságosság) és Miszor (a becsületesség); vagy a különféle jártasságok megszemélyesítői, mint például Huszor, a kézművesség patrónusa.

100 / Elefántcsonttábla, amelyet intarziadíszként használtak. Az iraki Nimrúdban találták az egyik asszír palotában (i. e. 8. század). Az egyiptomi díszítőelemeket a föníciai művészet is átvette. Bár az *urensz-kígyók* sora, a szárnyas korong és a kétoldalt álló emberalakok jellegzetesen egyiptomiak, az a korsó, amelyet a bal oldalon álló férfi tart, tipikus föníciai edény.

101 / Elefántcsont-berakás eleme az iraki Nimrúdból (i. e. 8. század). Hárfán játszó leányt ábrázol, akinek a ruhája és hajának (vagy parókájának) bodorítása az egyiptomi divatot követi, az elefántcsont megmunkálásának módja azonban arra vall, hogy valahol Szíriában, nem pedig Föníciában készülhetett.

Bármilyen rugalmas és változékony volt is ez a rendszer, az a körülmény, hogy három isten minden városban előfordult, azt látszik bizonyítani, hogy a görögöknek, amikor a föníciai vallást saját isteneikből – Kronoszból, Aphroditéból és Adóniszból – kiindulva értelmezték, lényegében igazuk volt. Az első és legfontosabb a férfi főisten volt, a város védelmezője, feleségével vagy társnőjével, aki a termékenységet jelképezte. Utánuk következett egy fiatal férfiisten, aki többnyire az istennő fia és a természet évi körforgásának jelképe volt. Úgy hitték, hogy tél kezdetén a természettel együtt meghal, és tavasszal újra feltámad.

Minden városban hatalmas szentélyeket emeltek a főisteneknek; voltak ezenkívül szentélyek a városon kívül, a dombok között is, víz vagy szentnek tartott fák és sziklák közelében. Ezek közé tartoztak a jól ismert „magas helyek", szabadtéri, nyitott szentélyek, oltárokkal és jelképes oszlopokkal vagy kúp alakú kövekkel *(betyl)*. A Bibliából egyértelműen kitűnik, hogy Salamon temploma közeli rokonságban állt ezekkel a föníciai szentélyekkel. Föníciában ezeknek a templomoknak csak későbbi változatait sikerült feltárni. Közülük a hellénisztikus szidóni Esmun-templom és az Umm-el-Amedben, Türosztól 20 kilométernyire délre feltárt templom a legfontosabbak. A főtemplom falain belül sok kis kápolna volt, mindegyiknek saját oltárai és kultikus szobrai; ezeket gyakran magánszemélyek ajánlották fel az isteneknek. Minden templom személyzete nagyszámú papból, hivatalnokból és szolgából állt. A legfontosabb ünnepséget a fiatal Adónisz isten tiszteletére rendezték, akinek temetését áldozati ajándékokkal és ünnepi lakomákkal újra és újra eljátszották.

Számos fogadalmi szobrocska készült az istenekről agyagból, kőből vagy fémből. Egy az i. e. 5. századból vagy a 4. század elejéről származó, a közelmúltban felfedezett hajóroncs, amelyet Izráelben, Akrétől északra, a parttól körülbelül 800 méter távolságban találtak meg, agyagedényeket és mintából öntött égetett agyagfigurákat szállított; ezek némelyike delfinnel, felemelt jobb karral vagy Tanit istennő szimbólumával volt megjelölve. Hogy az efféle szobrocskák külkereskedelmi forgalomba kerültek, legalább annyira meglepő, mint az, hogy Fönícia területén, az anyaországban Tanit istennő szobrával találkozunk, holott sokáig azt hitték, hogy ezt a termékenységistennőt kizárólag Karthágóban és a nyugati gyarmatokon tisztelték.

1862 óta, amikor Gustav Flaubert *Szalambó* című regényének *Moloch* című, drámai fejezetében felhívta a figyelmet arra, hogy a karthágóiak gyermekeket áldoztak fel, a föníciai vallásnak ez a legismertebb eleme. Flaubert leírása

102 / Aranyozott föníciai ezüsttál, *trébelt* és finoman cizellált mintákkal díszítve (i. e. 7. század).

103 / Föníciai ezüsttál; itt már világosabban felismerhetők az egyiptomi stílus jegyei (i. e. 7. század).

a Szicíliai Diodórosznak i. e. 40 körül készült beszámolóján alapszik, amely Karthágó történetének egy rendkívül válságos időszakáról szól. I. e. 310-ben, amikor a várost támadás fenyegette, a lakosok megpróbáltatásaikat Kronosz isten haragjának tulajdonították, akinek a legutóbbi időkben már csak beteg vagy külön erre a célra vásárolt gyermekeket áldoztak fel. Hogy ezt jóvátegyék, ezúttal 200 előkelő családból származó gyermeket áldoztak neki. A gyermekeket Kronosz hatalmas bronzszobrának kezébe helyezték, ahonnan a lángokba gurultak. Karthágóban, Tanit szentélyében elszenesedett csontokat tartalmazó urnákat találtak: bárányok vagy kecskék, de a leggyakrabban gyermekek csontjait. A városban talált feliratokon szerepelnek a „bárányáldozat/emberáldozat" kifejezések. E szövegben a *molk* kulcsszó, nem valamely Moloh istenre, hanem egy különleges áldozati felajánlásra vonatkozik. A „Moloh" név a *mlk,* uralkodni szóból származtatható, és valószínű, hogy csak valamelyik, jól ismert föníciai istennek, például Melquartnak egyik alternatív megnevezése és nem külön, önálló isten.

A nyugati telepesvárosokban a gyermekáldozatok bemutatása kétségkívül mindennapos dolog volt, de nem biztos, hogy ugyanez az anyaországról is elmondható. Az biztos, hogy ott is előfordult, de valószínűleg csak egészen rendkívüli – személyes vagy nemzeti – válságok idején. Ami azt illeti, rövid ideig Palesztinában is meghonosodott ez a gyakorlat. Az áldozásra kijelölt területet a régészek Észak-Afrikában, Szardíniában és Szicíliában tófetnek („sütő") emlegetik, nevét arról a Jeruzsálem közelében található helyről kapta, ahol ezeket az áldozatokat bemutatták. „[Jósiás király] Azután tisztátalanná tette a tófetet a Ben-Hinnóm völgyében, hogy senki se égethesse el fiát vagy leányát áldozatul a »Molohnak.«" (2 Kir. 23:10.)

A föníciaiak többnyire úgy temetkeztek, hogy a holttestet sziklába vágott sírboltba helyezték. Az uralkodóház tagjait vagy az előkelő embereket szép kivitelű kő szarkofágokban temették el. A fedelükön rendszerint emberi arcot és múmia alakú testet ábrázoló ember alakú kőkoporsók sorában a legrégebbi és a leghíresebb két Egyiptomból importált szarkofág, amelyekre a föníciai nyelvű feliratot az i. e. 5. században vésték. A koporsókat Tabnit szidóni király, és fia, II. Esmunázár tetemének szánták. Ez a temetkezési forma hosszú időn át népszerű volt Föníciában és a nyugati telepesvárosokban. Szidónban ugyancsak egy sziklába vágott sírban négy ládaszerű, pompásan díszített, görög stílusban készült kő szarkofágot találtak.

Valószínűleg Kis-Ázsiában készültek, a késői perzsa birodalom arisztokratái számára. A halottégetés is elterjedt szokás volt Föníciában. A legtöbb sírban számos, étkezéshez és iváshoz szükséges edényt találtak, valamint a halott dísztárgyait és kozmetikai szereit.

KÉZMŰVESEK ÉS KERESKEDŐK / Bár a föníciai hátország meglehetősen kis területet foglalt el, rendkívül termékeny volt. A völgyekben és az alacsonyabb hegyek lejtőin szőlőt, olajbogyót, datolyát és fügét termesztettek, a magasabb hegyeken pedig a híres cédrus- és cipruserdők nőttek. Egyiptomból vásznat importált Fönícia, Palesztinából gabonát, mézet és balzsamot, Törökország délkeleti részéből lovakat és öszvéreket, Iránból és a távolabbi országokból, Arábián és Mezopotámián át fémeket és féldrágaköveket, Szíriából gyapjút, Arábia beduinjaitól pedig juhot. A Földközi-tenger nyugati medencéjéből, Spanyolországból és Szardíniáról ezüst, vas, ólom és ón érkezett. Az afrikai hátországból elefántcsontot, rabszolgákat, aranyat, ezüstöt, majmokat és pávákat vásároltak. Az *Odüsszeia* beszámol néhány esetről, amikor a föníciaiak kalózkodással foglalkoztak: férfiakat, nőket és gyermekeket raboltak el, hogy eladják őket rabszolgának. „Jöttek a phoinixok hozzánk, nagyhírü hajósnép, / csalfa csavargók, sok játékkal az éjszinü bárkán." (XV. 415–416.) (Devecseri Gábor ford.)

De semmi esetre se állíthatjuk, hogy a föníciaiak csupán szállítmányozók voltak, akik a mások munkájával előállított nyersanyagot vagy készterméket elvitték egyik helyről a másikra. Rendkívül ügyes kézművesek voltak, különösen a kovács- és a takácsmesterségben, a kelmefestésben, az ácsmesterségben és a bútorkészítésben, a kőbányászatban és a kőművességben tűntek ki. Érthető, hogy az időt nem álló anyagokból – például vászonból vagy fából – készült munkáikból nem sok maradt fenn, de az már valóban sajnálatos, hogy a fémek megmunkálásában tanúsított ügyességük bizonyítékai (főként díszes tálak és elefántcsont-faragványaik, legnagyobbrészt díszes táblák, amelyeket a bútorkészítésben, intarziaként alkalmaztak) kizárólag Fönícián kívüli területekről: Asszíriából, Palesztinából, Ciprusról, Görögországból és szigeteiről, valamint Itáliából kerültek elő. Az eredeti föníciai munkákat nehéz megkülönböztetni a felsorolt országokétól, mivel azoknak is voltak saját kézművesei, akik le tudták másolni vagy át tudták alakítani a divatos föníciai termékeket.

A föníciai művészet egyik legfőbb ismertetőjegyeként tartják számon – nem ok nélkül – az egyiptomi ihletéstől való függőséget a díszítés és a formák terén, vagy még inkább az egyiptomi témák és motívumok nem egyiptomi módon történő felhasználását, ami arra mutat, hogy e termékek olyan emberek kezéből kerültek ki, akik nem voltak járatosak az egyiptomi művészet elfogadott szabályaiban. Ez a jelenség aligha meglepő, ha emlékezetünkbe idézzük a kanaáni művészetet vagy azt, hogy milyen szoros kapcsolat volt Büblosz és Egyiptom között több mint 2000 éven át, még mielőtt Fönícia elérte volna virágkorát. Wenamon kb. i. e. 1100-ban keletkezett beszámolójában a bübloszi uralkodó meg is jegyzi:

„Lásd, Ámon hangját hallatja az égben [amikor Baálnak adta a királyságot]. Mert hát Ámon teremtette az összes országokat, ő teremtette őket, és ő teremtette azt az Egyiptomot, ahonnan jössz, elsőnek. A műveltség pedig onnan jött, hogy eljusson oda, ahol én vagyok, a bölcsesség pedig onnan jött, hogy eljusson oda, ahol én vagyok." (Dobrovits Aladár ford.)

Az elefántcsont szerepel az adótételek között, ame-

104 / Légi felvétel 1974-ből, a ciprusi Kitionban a közelmúltban feltárt föníciai templomról.

105 / I. e. 7. századi fülbevalók Libanonból. Az effajta ékszereket Föníciában készítették, de széles körben árusították és másolták a Földközi-tenger térségében.

lyeket az asszír királyok Szíriából és Föníciából kaptak. Apró tárgyak készítésére, de leggyakrabban dísztáblák berakására vagy borítására használták fából készült ágyakon, heverőkön, ülőkéken stb. Néhány, az iraki Nimrúdban az ásatások során napvilágra került darab hátlapjára föníciai betűket karcoltak, hogy az asztalos ezek segítségével összeállíthassa a kész tárgyat. Ur városából, Dél-Irakból származik az az egyszerű, négyszögletes, elefántcsontból készült szépítőszeres dobozfedél, amelyre föníciai feliratot véstek: „Ezt a dobozt Amat-Baál, Patiszi leánya, rabszolgaleány . . . ajánlja fel Astarténak." Az efféle közvetett bizonyítékok alapján és mivel ezeknek a tárgyaknak a formájában gyakran találkozunk egyiptomi motívumokkal, a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a szíriai Arszlan-Tas palotáiban, a palesztinai Szamariában és az iraki Nimrúdban talált faragott elefántcsonttáblákat eredeti környezetükből messzire került, sajátosan „föníciai"-ként azonosítsák. Sok közülük eredetileg berakott színes üveggel, üvegpasztával, féldrágakövekkel vagy éppen aranylemezzel volt díszítve.

E leletek közül egyik sem szolgál olyan bizonyítékokkal, amelyek alapján meg lehetne írni a föníciai elefántcsontfaragás történetét, mivel valamennyit elpusztított szint törmelékei között találták, és így legfeljebb azt állapíthatták meg, melyik az az időpont, amelynél későbbben semmiképpen sem készülhettek. Egy részük az i. e. 9. századból származik, mások az i. e. 8. századból. Nemcsak a stílus, hanem a motívumok megválasztása is meglepően erős egyiptomi hatásra vall: látható rajtuk a gyermek Hórusz a lótuszvirágon, emberfejű, szárnyas szfinxek, virágminták, köztük lótusz- és papiruszvirág, hieroglif feliratok utánzatai, emberi alakok egyiptomi stílusú parókában és öltözékben, kezükben egyiptomi uralkodói jogarral. Hogy ezek a témák meghatározott föníciai mítoszokat ábrázolnak egyiptomi köntösbe öltöztetve, az még bizonyításra vár. Mivel ezek a tárgyak azokon a területeken túl is rendkívül népszerűek voltak, ahol az egyiptomi hatás jelentékeny lehetett, vonzerejüket jórészt nyilvánvalóan gazdag díszítésüknek és ügyes megmunkálásuknak köszönhették.

Még szélesebb körben terjedtek el azok a meglehetősen lapos, ezüstből, aranyozott ezüstből és bronzból készült tálak, amelyek belső felületét koncentrikus bordák között elhelyezett domborított vagy vésett mintákkal díszítették. Az *Íliász* is említ egy ilyen ezüst tálat – „. . . sokkal gyönyörűbb, mint bármely edény a világon, / mert a szidónok [= szidóniak] ezermester keze készítette, / Phoinikié-beliek [föníciaiak] hordták a közös vizen által / ezt kikötőbe . . ." (Devecseri Gábor ford.) Az *Odüsszeia* is beszél egy aranyszegélyű ezüsttálról, amelyet Szidón királya adott ajándékba. Layard a bronzedényekből nagyobb mennyiséget talált Irakban, a nimrúdi királyi palotában, de ismerünk ciprusi, krétai, hellászi és etruriai példányokat is. Stílusuk és előállításuk technikája egyáltalán nem olyan egységes, mint az elefántcsonttárgyaké. Bár az egyiptomi hatás itt is erős, gyakran kifejezetten asszír vagy szíriai motívumokkal vegyül, sőt olykor ezek kerülnek túlsúlyba. A díszítmények rendkívül vegyes témákat ábrázolnak: némelyik teljesen dekoratív jellegű, mások mintha a motívumok egymás mellé helyezésével egy történetet kívánnának elmondani. Az egyik szélsőséget az a finom művű ezüsttál jelenti, amelyet az itáliai Praenesteben egy sírban találtak: nagyrészt egyiptomi jellegű, de föníciai nyelven vésték bele a tulajdonos nevét. Cipruson valamivel későbbi időpontból származó példányok kerültek elő, amelyeken a helybeli görög hatás rendkívül szembetűnő. E tálak közül néhány a Cipruson működő „föníciai" műhelyekben készülhetett. Cipruson egyébként a 7. századi szalamiszi királyi temetőben olyan díszes, fémből készült kocsialkatrészeket és lószerszámokat találtak, amelyek az „egiptizáló" stílus jegyeit mutatják.

A föníciai fémmegmunkálás termékei sokkal változatosabbak voltak, mint ahogy azt a fennmaradt tárgyak jelzik. Az erre vonatkozó legfontosabb útmutatás a Királyok könyvében, Salamon templomának leírásában olvasható: „Ezután Salamon király elhozatta Tiruszból [Türoszból] Híramot. Ez egy Naftáli törzséből származó özvegyasszony fia volt, az apja azonban tiruszi [türoszi] rézműves volt. Ő teljes bölcsességgel, értelemmel és tudással el tudott készíteni bármilyen rézeszközt . . . Formált két rézoszlopot . . . Azután készített egy öntött tengert . . . Készített rézből tíz mosdóállványt is . . . Azután készített tíz réz mosdómedencét . . . Készített azután Híram üstöket, lapátokat és hintőedényeket . . . A Jordán környékén öntette ezeket a király

földbe vájt formákban Szukkót és Cáretán között" (1 Kir. 7: 13–46.). Mind az anyaországban, mind a gyarmatokon sok föníciai városban készültek pompás arany és ezüst ékszerek, igen szép pontozott vagy domborított díszítéssel. A minták szintén gyakran vallanak egyiptomi hatásra.

A föníciaiak valószínűleg fontos szerepet játszottak az üvegkészítésben is. Bár Plinius minden bizonnyal tévedett, amikor az üveg feltalálását nekik tulajdonította, de az üvegtárgyak elterjesztése terén igen sokat tettek. Az i. e. 9. és 8. században reneszánszát élte az üveggyártás, miután előzőleg egy időre lehanyatlott. Két nagy központja volt: az egyik Irakban, a másik Föníciában. Ebben az időszakban, egészen az i. e. 1. századig, amikor az üvegfúvást feltalálták, nagy mennyiségű sokszínű kis üvegedényt készítettek úgy, hogy megolvasztott üvegszálakat egy szalmából és valamilyen kötőanyagból kialakított és az elkészíteni kívánt edény alakjára megformázott mag köré csavarták (ez volt az úgynevezett homokmag-módszer). Az edények alakja időszakonként változott, rendszerint a kőből vagy agyagból készült kis kenőcsös és illatszeres palackokat utánozta. Ilyen edényeket mindenütt találtak a Földközi-tenger medencéjében, sőt még a Fekete-tenger partvidékén is. Nem valószínű, hogy valamennyit föníciai műhelyekben állították elő: alighanem Cipruson, Rhodoszon és másutt is voltak leányvállalatok.

Fönícia híres volt ugyan finom textiláruiról, de még ennél is ismertebb volt az a bíborfesték, amellyel megfestették őket. A libanoni tengerpart bizonyos részein még ma is megtalálhatók a *murex brandaris,* a *murex trunculus* és a *cardium* (szívkagyló) – az utóbbit eredetileg csaléteknek használták – összetört csigaházainak nagy halmai. Plinius *Historiae naturalis* (Természetrajz) című munkájában tömör leírást ad arról az eljárásról, amely a föníciaiaknak oly nagy gazdagságot és hírnevet szerzett. Egyebek közt így szól:

„Eltávolítják . . . [a hal torkában lévő] eret, sót adnak hozzá, körülbelül fél litert minden 25 kilóhoz. Három napig kell áztatni . . . és ólomedényben melegíteni. 25 kiló festéket adva minden 25 liter vízhez, amelyet állandóan azonos, alacsony hőfokon tartanak, a meleget cső segítségével egy kemencéből vezetik oda valamiképpen . . . körülbelül kilenc nap múlva az üstöt leszűrik, és próbaképpen tisztára mosott gyapjút mártanak bele, majd a folyadékot addig hevítik, amíg nem lesz teljesen megfelelő. A vöröses szín nem olyan jó, mint a feketés árnyalat. A gyapjút öt órára beáztatják, és miután átfésülték, újra bemártják, amíg fel nem szívja az egész folyadékot. A kürtcsiga *[bucinum = Purpura haemastoma]* nem megfelelő önmagában, mert nem lehet belőle színtartó festéket készíteni, kis mennyiségben tengeri bíbort *[murexet]* is kevernek hozzá, ez adja meg rendkívül sötét árnyalatát, azt az erős és ragyogó skarlátszínt, amelyre szükség van; amikor tehát e kétféle festéket összekeverik, egyik a másikát élénkíti vagy tompítja, amire éppen szükség van. 450 kiló gyapjúhoz 90 kiló kürtcsiga és 50 kiló tengeri bíbor szükséges; így állítják elő tehát azt a feltűnő ametiszt színt. A türoszi bíborhoz a gyapjút először tengeri bíborba áztatják, hogy egy előzetes halvány árnyalatot kapjon, aztán kürtcsiga-festékkel tökéletesen átalakítják. A legnagyobb érdeme a festéknek az alvadtvér-szín: ez első pillanatban feketének tűnik, de ha a fény felé tartják, ragyogni kezd." Természetes, hogy az ilyen vállalkozó szellem a föníciai kézműveseket és kereskedőket mind távolabbra vezette nyugat felé.

FÖNÍCIAIAK A TENGEREN TÚL / Évszázadokkal a „tengeri népek" támadása előtt, az i. e. 13. század végén, Szíria és Libanon parti városai élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Ciprussal és még távolibb területekkel. Hogy laktak-e Cipruson ázsiai kereskedők – ami több mint valószínű –, azt még nem sikerült egyértelműen bizonyítani. Az i. e. 10. századra, ha ugyan nem korábban, a föníciaiak letelepedtek Kitionban, s ez is maradt azután a legfontosabb telepvárosuk Cipruson. Ebben az időben (Josephus Flavius egyik talányos megjegyzésének értelmezése szerint) Híram, Türosz királya, büntetőexpedíciót vezetett a kitioni telepesek ellen, mert nem fizettek adót. Talán Kitionból származik egy i. e. 9. századi temetkezési felirat is – ez a legkorábbi, eddig felfedezett föníciai felirat Ciprusból. A második türoszi Híram idejében, a 8. század vége felé, „Kart-Hadast" (valószínűleg Kition) uralkodója néhány bronztálat ajánlott fel „a libanoni Baálnak". I. e. 800-ra a föníciaiak szép templomot építettek Kitionban régebbi szentélyek helyén: a templom négyszög alakú volt, belül pedig hét oszlopból álló, négy párhuzamos oszlopsor tagolta. Ezen a helyen rengeteg agyagedényt és más apró tárgyat hoztak felszínre, amelyek erősen különböznek a Földközi-tenger medencéjében lévő többi föníciai településen találtaktól.

Ma sem tudjuk még bizonyosan, hogy a föníciai betelepülés, az intenzív kereskedelmi kapcsolatoktól eltekintve, milyen messzire jutott el Kitionon túl ebben az időben. A feliratos anyag mindent összevéve arra utal, hogy a föníciai politikai hatalom, amelyet kezdetben szárazföldi anyavárosok szigorúan a kezükben tartottak, csak szórványosan terjedt távolabbra. A legtöbbször csupán föníciai kereskedők spontán keveredéséről volt szó a görög nyelvű lakossággal, ami nagy mértékben elősegítette részvételüket a Földközi-tenger keleti medencéjében folytatott kereskedelemben. Bár igen sok bizonyítékunk van Ciprusról arra, hogy mind a művészetben, mind a vallásban erős volt a föníciai befolyás, ez azonban nem feltétlenül bizonyítja a kiterjedt gyarmatosítást. A 6. század végétől kezdve, perzsa uralom alatt, a föníciaiak hatalma Cipruson kétségkívül nagy területekre terjedt ki, mivel a perzsák őket támogatták a helyi görög királyságokkal szemben. A jellegzetesen föníciai nevű kitioni királyok uralmukat

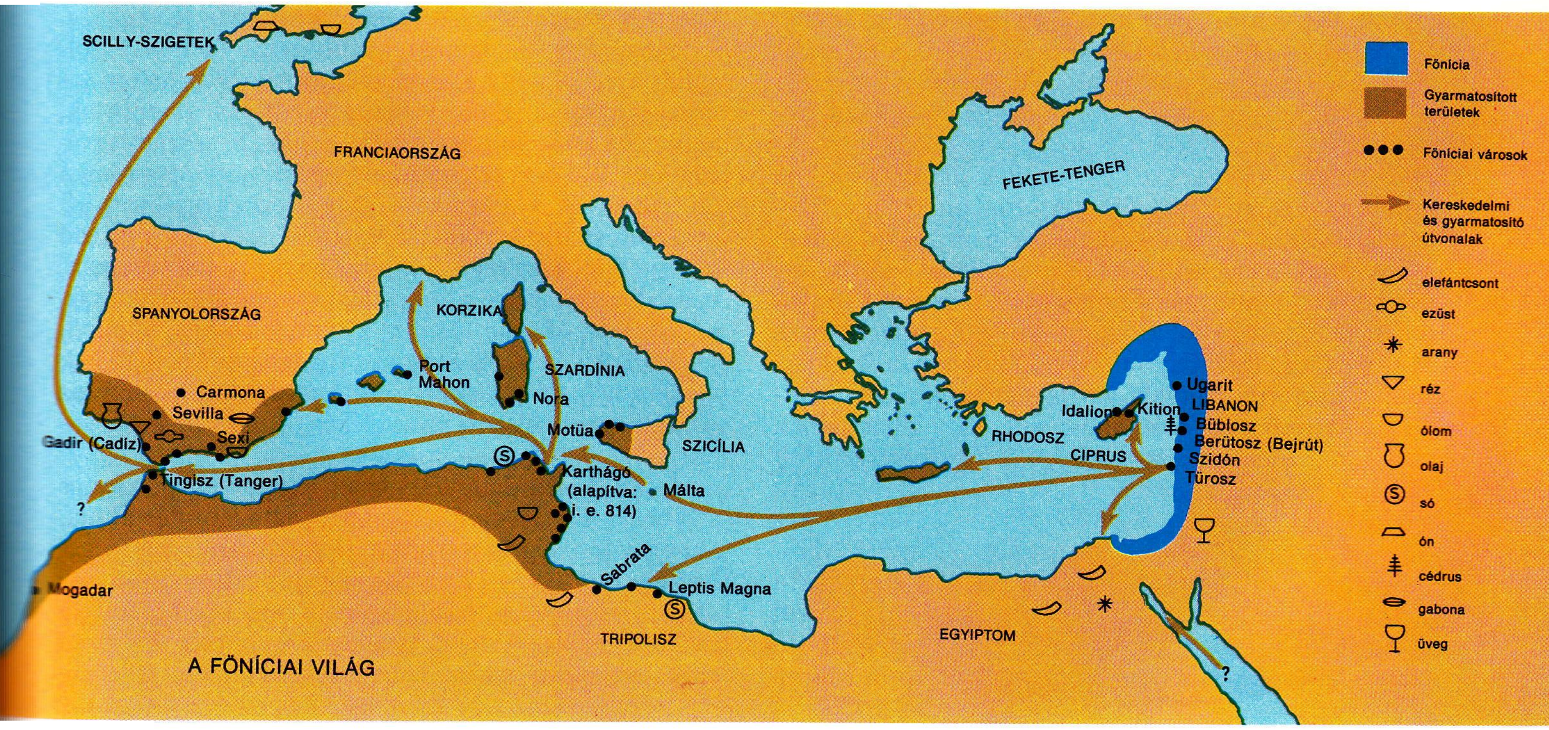
ekkor más városokra, például Idalionra és Tamasszoszra is kiterjesztették. Lapithoszban olyan pénzt vertek, amelyen az uralkodó neve föníciai betűkkel olvasható, számos ebből az időszakból származó felirat szintén a föníciaiak fokozódó tevékenységét tükrözi.

Még nehezebb régészeti eszközökkel bizonyítani a föníciaiak behatolását az Égei-vidékre és görög területekre, bár az ókori szerzők nagy fontosságot tulajdonítottak ennek. Hérodotosz szerint településeket hoztak létre Thérában, Kütherában, Thaszoszban és Boiótiában. Ezt mindmáig nem sikerült régészeti leletekkel alátámasztani. Rhodosz szigetén az irodalmi hagyomány és a régészeti leletek már szerencsésebben egészítik ki egymást. Itt leletek bizonyítják, hogy az i. e. 8. század vége felé a föníciaiak letelepedtek, s kenőcsök és kenőcstartó tégelyek előállításával és eladásával foglalkoztak. Legismertebb termékeik agyagból és üvegpasztából készült, állat- vagy emberalakot utánzó apró, csinos edénykék, „egyptizáló" stílusú amulettek és szkarabeusz-pecsétek. Akárcsak a betűírás elterjesztéséről, ezekről a keleten készült tárgyakról sem lehet megmondani, hogy amikor az i. e. 8. század végén és a 7. században nyugatra, Görögországba kerültek, vajon görög vagy föníciai kereskedelmi hajókon tették-e meg ezt az utat vagy e két nép kereskedőinek baráti társulása révén.

A görög és római történetírók abban is biztosak voltak, hogy a föníciai telepesek a Földközi-tenger nyugati medencéjében is tevékenykedtek az i. e. 12. század végétől kezdve, jóval azelőtt, hogy a görögök betörtek oda. A hagyomány szerint a spanyolországi Cadízt i. e. 1110-ben, a Karthágótól északra fekvő afrikai Uticát i. e. 1101-ben alapították, bár néhány szerző úgy tudja, hogy a föníciaiak észak-afrikai gyarmatai még ennél is korábban jöttek létre. Eddig még nem találtak olyan régészeti adatot, amely egyértelműen e terület bármely településén a föníciaiak tartós jelenlétéről tanúskodna az i. e. 8. század előtt. Ez az ellentmondás azonban, amely annyi élénk és hosszan tartó vitának adott tápot, inkább csak látszólagos. Végtére is miért ne hajózhattak volna át a föníciaiak rendszeresen a Földközi-tenger nyugati részére, hogy ott időnként és ideiglenesen kikössenek, ahogy éppen a körülmények megkívánták, vagy miért ne alkothattak volna parányi kisebbségi csoportot a helyi tengerparti településeken, már jóval előbb, mint amikor jellegzetes épületeik és termékeik hirdetni kezdték jelenlétüket. Például, ha a régészek nem találtak volna rengeteg feliratos agyagtáblát, sosem tudták volna meg, hogy Törökország délkeleti részén, Kültepében az i. e. 2. évezred elején híres asszír kolónia volt. A telepesek anyagi kultúrája ugyanis pontosan olyan volt, mint házigazdáiké.

A föníciaiak valószínűleg úgy kezdtek el hajózni a libüai és tuniszi partok mentén, hogy rendszertelen látogatásokat tettek védett kikötőkben, ezt ideiglenes kereskedelmi állomások követték az i. e. 8. században egyes településeken, például Leptis Magnában, Oeában és Sabrathában, majd a következő évszázadban a végleges letelepedés. A hagyomány szerint a leghíresebb föníciai kolóniát, Karthágót, i. e. 814-ben alapították. Ennek ellenére a legkorábbi erről a településről származó, görög rokonságot mutató, keltezhető agyagedényeket Tanit istennő szent körzetében találták – valószínű-

106 / A föníciai hajósok és felfedezők révén a föníciai befolyás kiterjedt a Földközi-tenger térségének egészére.

107 / Nyakláncokon viselt színes üvegamulettek, föníciai hatásra széles körben készítették és árusították őket az i. e. 5. és 4. században.

leg ő volt a legkorábbi telepesek lakóhelyének védelmezője –, de nincs köztük olyan, amely kb. i. e. 730-nál régebbi. Egy apró, kör alakú aranyfüggő „Tadamil sírjá"-ból, a rajta lévő felajánlás az Afrikában talált legkorábbi föníciai nyelvű felirat, nagyjából szintén ebből az időből való. Bár a görög történetíró, Thuküdidész, erről másképp vélekedik, a görögök Szicíliába az első föníciai telepesekkel egyidejűleg hatoltak be, ha ugyan nem előzték meg őket. Motüában kb. i. e. 720-ban létesítettek föníciai kolóniát, és nem sokkal ezután a föníciaiak megjelentek Máltán is. E két vállalkozás feltehetően inkább már Karthágóból, semmint az anyaországbeli városokból indult ki. Mivel Karthágóban és Motüában szilárd bázisuk volt, ahonnan a keskeny szicíliai csatorna mindkét partját uralmuk alatt tartották, a föníciaiaknak módjukban állt, hogy kihasználják azokat az előnyöket, amelyeket korábbi kereskedelmi vállalkozásaikkal szereztek a Földközi-tenger nyugati medencéjében.

A szardíniai Norából származó i. e. 9. századi föníciai felirat legújabb fordításából tudomást szerzünk a föníciai hadseregnek a helybeli törzsek fölött aratott győzelméről Tarsís, a fémolvasztással foglalkozó szardíniai város mellett, sőt talán magát Norát is uralma alá hajtotta Pummaj, türoszi király uralkodása idején (kb. i. e. 821–785). Lehetséges, hogy ez a hadjárat kifejezetten azért indult, hogy megvédje a föníciaiak bányászati érdekeltségeit. Pummaj azonos a görög mítosz Pügmalionjával. Ez a tény érdekes új lehetőségeket vet fel: nemcsak azt támasztja alá, hogy Türosz milyen kiterjedt érdekeltségekkel rendelkezett nyugaton az i. e. 9. század vége felé, hanem további bizonyítékokat szolgáltat arra is, hogy Karthágót valóban Pügmalion király uralkodásának 7. évében, i. e. 814-ben alapították, amint azt a hagyomány tartja. Az i. e. 8. század legvégén legalább egy áldozati hely (tófet) volt a szardíniai Sulcisban, és a következő évtizedekben széles körű gyarmatosításra került sor. Valamikor az i. e. 7. század közepe felé Karthágó kolóniát hozott létre Ibizában, bár valószínű, hogy a föníciaiak már korábban is használták Port Mahon (Mago) kitűnő kikötőjét Minorea szigetén. Az i. e. 7. és 6. század folyamán a karthágóiak megkezdték településeik létrehozását Marokkónak az Atlanti-óceán felé eső partvidékén, Tangeren át Mogadorig.

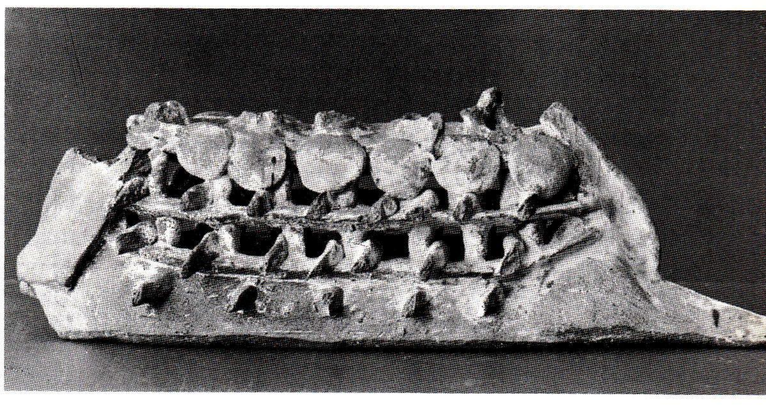
Ha Spanyolország délnyugati része valóban azonos a bibliai „Tarsis"-szal, amint azt számos tudós állítja, akkor a föníciai kereskedelmi kapcsolatok ezen a helyen egészen az i. e. 12. század végéig, Cadíz hagyomány szerinti alapításáig, ha ugyan nem még régebbi időkig nyúlnak vissza. Az i. e. 8. század végén és a 7. század elején a föníciai kolonizációs tevékenységet az jellemzi,

hogy kereskedelmi állomások egész sorát hozták létre Spanyolország déli partján, Villaricostól Cadízig, csaknem mindenütt, ahol megfelelő kikötési lehetőség kínálkozott. Almunecar (az ókori Sexi) környékén feltárt gazdag temetőben föníciai és görög típusú kerámián kívül nagy hamvvedrekként használt egyiptomi alabástromvázákat is találtak, rajtuk II. Sesonk (kb. i. e. 890), II. Oszorkon (kb. i. e. 874–850), valamint II. Takelóthisz (kb. i. e. 850–825) fáraók feliratai. A velük együtt talált görög agyagedények világosan jelzik, hogy a sírok az i. e. 7. század elejéről és nem a 9. századból származnak. Hasonló korsókat találtak az iraki Assurban, II. Assur-nászir-apli palotájának romjai között: az egyik korsó helyben készült felirata közli, hogy az edény része annak a hadizsákmánynak, amelyet Assurah-idinna király a szidóni Abdimilkutti király ellen, i. e. 677-ben viselt hadjárata során szerzett. Nagy a kísértés, hogy ezeknek a korsóknak a spanyolországi felbukkanását az asszír támadás elől menekülő föníciaiakkal hozzák kapcsolatba. S valóban felmerült az az elgondolás, mely szerint a föníciaiak gyarmatosító tevékenysége a Földközi-tenger nyugati medencéjében azért élénkült fel, mivel az i. e. 7. század elején és közepén az asszírok az anyaországi föníciai társadalom egész gazdasági alapját veszélyeztették.

Cadíztól nyugatra a föníciaiak behajóztak az ország belsejébe a mély és széles Guadalquivir folyón, és erőteljesen befolyásolták a helyi települések, például Sevilla és Carmona anyagi kultúráját. De a föníciaiak érdeklődésének középpontjában a nyugatabbra fekvő gazdag bányavidék állt, a Rio Tinto (Vörös folyó) mentén, Huelvától a szárazföld belseje felé. Itt, a Salamon hegyénél, ahol a folyó ered, még ma is láthatók az ókori salakhalmok, tanúsítva, hogy a helyi érclelőhelyeket, különösen az ezüstöt, milyen hosszú időn át aknázták ki. Az újabb kutatások olyan épületeket fedeztek fel, amelyekben fémmegmunkálás maradványai voltak láthatók, az i. e. 8–7. századból származó cserépedényekkel együtt. Az edények jobban hasonlítanak a föníciai-palesztinai típusra, mint a Karthágóban és Uticában talált legkorábbi kerámia.

KIKÖTŐK, HAJÓZÁS ÉS FELFEDEZÉSEK / Az utóbbi években a víz alatti régészet fejlődése nagymértékben elősegítette a föníciaiak tengerhajózási tevékenységével foglalkozó kutatásokat. Bár már régen tudták, hogy a föníciai tengerészek a Földközi-tenger medencéjében bizonyos könnyen felismerhető hazai és külföldi kikötőhelyeket különösen kedveltek, azt azonban gyakran rendkívül nehéz – ha ugyan nem lehetetlen – volt megállapítani, pontosan mikor is használták őket. A hajókról sem tudtak semmit, eltekintve néhány ábrázolásuktól, ezek azonban kevés pontos részlettel szolgáltak. Ez a helyzet azonban kezd lassan megváltozni. A kikötőket gondosan áttanulmányozták, és új adatok bukkantak fel az időpontokra vonatkozólag. 1960-ban egy valószínűleg kanaáni eredetű hajót ástak ki. I. e. 1200 körül szenvedett hajótörést a dél-törökországi Gelidonya-foknál: rakománya fémrudakból és fémhulladékból állt. Azt a föníciai hajót, amely Akréből elindulva szenvedett hajótörést, már említettük; annak a Szicíliában, Motüa környékén talált hajónak a roncsát pedig, amelyről feltételezik, hogy karthágói hadihajó volt, most vizsgálják.

A legrégebbi kikötői létesítményeket Fönícia védtelen partján nem építették, hanem kiugró sziklákba vagy a parttól távoli, azzal párhuzamos sziklaszirtekbe vagy szigetekbe vágták, amint azt Szidón, Türosz és Arvad kikötői különféleképpen szemléltetik. Csak amikor sikerült a víz alatti felépítés technikáját tökéletesíteniük – talán csak az i. e. 1. évezred közepén –, akkor vált lehetővé, hogy kiépített kikötőket létesítsenek, mint például Szidónban, az i. e. 5. században. Kezdetben nagy mennyiségű sziklát vágtak ki, hogy a védett part felőli oldalon rakpartot hozzanak létre, a hullámoknak, szélnek kitett oldalon viszont meghagyták a sziklafalat, sőt szükség esetén magasabbra építették. A legfontosabb berendezéseket – a zsilipeket, raktárakat, kikötőbakokat és más berendezéseket – szintén a sziklába vágták. Valamennyi nagyobb kikötőt olyan szigeten hozták létre, amely elég nagy volt települések számára is, például Türoszon és Arvadon. Másutt a testes teher-

108 / Föníciai hadihajó modellje (i. e. 5. vagy 4. század) az egyiptomi Armantból. A hajón három evezősor és egy döfőorr található.

109 / Föníciai kereskedelmi hajó modellje a ciprusi Amathusból, kivehetők rajta az evezőpadok és kabinok.

110 / Szidóni kettős ezüstsekel, az egyik oldalán egy hadihajó látható orrszoborral, a másikon a perzsa király (vagy Baál) harci szekéren (i. e. 350 körül).

szállító hajók a parttól távol horgonyoztak le, és kisebb hajók segítségével végezték el a ki- és berakodást. Ehhez arra volt szükség, hogy a parttól távolabbi sziklazátonyokon kisegítő kikötőket hozzanak létre, mint például Szidónban vagy Mahrudban, három kilométerre délre az Arvad-szigettől, épp szemközt Tabbat-el-Hammám 9. századi településével, Szíria legforgalmasabb partvidékén. Az ókori hajók valószínűleg nem tudtak széllel szemben haladni, ezért a hajósok alighanem gyakran kényszerültek rá, hogy a parttól távoli zátonyokon kössenek ki, néha még veszélyes sziklákon is. Ezek ma már feledésbe merültek volna, ha a réges-régen elsüllyedt súlyos kőhorgonyok nyomai nem őriznék e sziklákon a hajdani kikötések emlékét.

Az ókori görögök készségesen elismerték a föníciaiak fölényét a hajózás és navigálás művészetében. Főképpen az északi irány meghatározásának a korábbinál megbízhatóbb módját tanulták el tőlük a Kismedve segítségével, a Nagymedve vagy más néven a Göncölszekér helyett. A föníciai hajósokban több volt a vállalkozó szellem, mint amennyit némelyik modern leírás nekik tulajdonít. Csaknem bizonyos, hogy nemcsak nappal hajóztak, és nem maradtak mindig partközelben. A Földközi-tengeren hajózóknak manapság is útra kell kelniük éjszaka a föníciaiakéhoz hasonló vízi járműveken, és úgy változtatják útvonalukat, ahogy azt a körülmények megkövetelik.

A föníciaiak – akárcsak az összes többi nagy tengerésznép – mesterei voltak a hajóépítésnek: igen sokoldalúak a típusokat illetően, építettek hadihajókat, kereskedelmi hajókat, halászbárkákat és más, kisebb vízi járműveket. Egy Bübloszból származó égetett agyag hajómodell kb. az i. e. 1500 és 1200 közötti időből kerekded testű, tökéletesen szimmetrikus teherhajót ábrázol, a gerinc az orrnál és a farnál előrenyúlik. A hajó mindkét végén van egy kis korláttal körülvett fedélzet. Ilyenek voltak a „tengeri népek" hajói az egyiptomi domborműveken, bár azoknak az orrára és tatjára állat- vagy madárfejet faragtak. E mellett a kezdetben kialakított szokásuk mellett aztán mindvégig kitartottak. Ilyen hajókat ábrázol Szín-ahhé-eriba királynak az iraki Ninivében lévő palotájából származó egyik dombormű Lulinak, Türosz és Szidón királyának flottájából, kb. i. e. 701-ből. A domborművön látható hajók két különféle – heterogén – csoportra oszthatók. Mindegyiket fel lehetett szerelni vitorlákkal, és árbocukat le lehetett hajtani, ha szükséges volt; mindkét típusnak volt felső fedélzete, amelyet gyámfák (támoszlopok) tartottak és pajzsok sorai védtek, s mindkét típust két sor evező hajtotta mindkét oldalon. De az egyik fajta kerekded kereskedelmi hajó volt, a másik döfőorral ellátott hadihajó. A következő két évszázadból nem maradt fenn képes ábrázolás, de amikor az i. e. 4. században a föníciai városokban rendszeressé vált a pénzverés, az arvadi, bübloszi és szidóni érméken a gálya kedvelt motívum lett, és Nagy Sándor uralkodását követően ezt a többi városok is átvették.

E városok közül Szidónból került elő a legváltozatosabb és legtanulságosabb sorozat: háromevezősoros görög gályát (triremes) ábrázolnak, a kor jellegzetes hajótípusát. Föníciában ez a típus közvetlenül a Luli királyéhoz hasonló hajókból alakult ki, s csak abban különbözött tőlük, hogy eggyel több evezősorral rendelkezett, és hogy egy szem alakú felépítmény egészítette ki. A föníciai gályáknak elég széles törzsük volt ahhoz, hogy elférjen rajta a harmadik evezősor anélkül, hogy az egyik sor számára külvillát kellett volna alkalmazniuk, ahogy arra keskenyebb görög gályáknál szükség volt. Az érméken látható ábrák és az egyiptomi Armantból származó szép terrakotta modell után ítélve, az evezősök ferde sorokban hármasával ültek, mindegyik egy kicsit magasabban, mint a másik, a hajó oldalától befelé számítva. Bizonyos becslések szerint ezek a föníciai gályák kb. 37 méter hosszúak voltak, 174 evezőssel, három, egyenként 29 evezősből álló sor dolgozott mindkét oldalon. Plutarkhosz, a szalamiszi csatáról szóló beszámolójában igen érzékletesen írja le e hajókat, „égnek meredő tatjukat és magas fedélzetüket", amelyek annyira kiszolgáltatták őket a feltámadó szélnek és a tenger hullámainak, amit Themisztoklész olyan ravaszul ki is használt, saját, kevésbé érzékeny, kisebb háromevezősoros hajói számára kialakított stratégiájában. A föníciai háromevezősoros hajók összefüggő felső fedélzete Hérodotosz szerint lehetővé tette, hogy szokásos legénységükön kívül még 30 perzsa, méd és egyéb katonát is szállítsanak.

A föníciai gályákat vallási és nem esztétikai okokból díszítették fel a hajótat közelében elhelyezett rúddal, rajta az Astartét jelképező gömbbel és félholddal, a hajótatot borító drapériákkal és szoborfejekkel. Hérodotosz ír orrszobrokról, amelyeket *pataikosz*-nak hívtak. Ezek állatfejű törpét ábrázoltak, tollkoronával, karikalábbal és felemelt karral, ahogyan az egyik rendkívül népszerű egyiptomi istent, Bészt szokták. A szobor néha sisakot és fegyvert viselt. Népszerűek voltak

111 / Föníciai sírfelirat (i. e. 4. század vége). Pococke fedezte fel 1738-ban a ciprusi Larnakában.

a hagyományosabb orrszobrok is: oroszlánok, lovak és egyéb állatok.

A gyarmatosításról és a kereskedelemről szólva már említettük a föníciaiak nyugati útjait a Földközi-tengeren, de nem ez volt az egyetlen térség, ahol föníciai hajók közlekedtek. Híram, türoszi király „elküldte. . . a hajókon Salamon szolgáival együtt a maga szolgáit, akik hajósok voltak, és ismerték a tengert. Eljutottak Ofirba; hoztak onnan négyszázhúsz talentum aranyat és Salamon királynak vitték." (1 Kir. 9:27–28.) Ofir pontos helye nem ismeretes, de valószínűleg Nyugat-Arábiában, az Indiába vezető tengeri út mentén feküdt, nem pedig Indiában. Egy cserépdarabon, amelyet a Tel Aviv közelében lévő Tell-Kaszíléban a föld felszínén találtak, és amely valószínűleg az i. e. 8. századból származik, a következő felirat olvasható (a 30-as számot föníciai módon írták): „Ofir[i] [a]rany. Bét-horon [tulajdona]. 30 s[ekel]." A Vörös-tengerről indult el és dél felé vitorlázott az a föníciai hajósokból álló expedíció is, amelyet kb. i. e. 600-ban, az egyiptomi Nekó fáraó küldött ki, hogy hajózzák körül Afrikát. Hérodotosz erről így számol be *A görög–perzsa háború* című munkájában:

„Ősz beálltával kikötöttek, és bevetették Líbiának [Libüának] azt a darabját, ahová történetesen eljutottak, és ott bevárták az aratás idejét. A termés betakarítása után aztán tovább hajóztak. Így telt el két év, és a harmadikban megkerülve Héraklész oszlopait, megérkeztek Egyiptomba. Ezek a hajósok azt állították (higgye, aki akarja, mert én nem hiszem) [valóban elhiszik, és elfogadják bizonyítéknak arra, hogy a föníciaiak csakugyan megtették ezt az utat], hogy Líbia körülhajó-

112 / A bübloszi Ahiram feliratos mészkőkoporsója (i. e. 1250 és 1000 között). A késői kanaáni művészet egyik fontos emléke.

zása közben jobb kéz felől látták a napot." (Terényi István ford.)

A föníciaiaknak tulajdonított leghíresebb tengeri utazások közül kettő Karthágóból indult ki. Mindkettőre az i. e. 5. század végén került sor. Himilco, akinek utazása csak egy római földrajzi tankönyvből ismert, a Vizcayai-öblön át Britanniába és Cornwallba hajózott az ott bányászott ón kedvéért. Hanno útjáról beszámolót készített a karthágói Baál-Hammón-templomban, amely azonban csak pontatlan és gyakran ellentmondásos görög fordításban maradt fenn. Hanno Afrika nyugati partja mentén vitorlázott legalább Sierra Leonéig, és valószínűleg mélyen behajózott a Guineai-öbölbe is.

A FÖNÍCIAIAK LEGÉRTÉKESEBB ÖRÖKSÉGE: A BETŰÍRÁS / A betűírás Kanaánban, az i. e. 2. évezredben alakult ki, de azt a formáját, amelyet ma „föníciai"-ként ismerünk, az i. e. 11. században nyerte el. Erre az időre a lineáris betűformák teljességgel kiszorították a piktografikus jeleket; a jelek száma állandósult: 22-t használtak és állandósult az írás iránya is, a sorokat jobbról balra írták. Csak a mássalhangzókat jelölték, mint ez a sémi nyelvekben szokásos, a magánhangzókat az olvasó tette hozzá a mássalhangzókhoz. Az egyik legrégebbi lineáris – nem piktografikus – föníciai felirat mindössze egyetlen rövid kifejezés egy Bübloszból származó bronz simítólapáton, amelyet jelenleg az i. e. 11. századra datálunk. Ennél sokkal fontosabb az a két sorból álló, valószínűleg i. e. 1100 körülről származó szöveg, amelyet egy már korábban kifaragott kő szarkofágra véstek rá. A szarkofágot a fenti időpontban újra felhasználták Ahiram bübloszi király temetésekor; a felirat az akkoriban szokásos módon átkot mond mindazokra, akik a halott nyugalmát háborgatják. Ezután feliratok hosszú sora következik egészen a görögországi Pireusból származó i. e. 96-ban kelt szidóni feliratig. Gyakorlatilag valamennyi temetési vagy felajánlási szöveg, és alig közöl többet, mint istenek és emberek nevét.

Van azonban egy meglepő kivétel. A legérdekesebb föníciai szöveget Karatepében találták meg, ebben a viszonylag távoli és elhagyatott völgyben a Taurushegységben, a törökországi Maraştól délnyugatra. Itt egy kis erődben a helybéli uralkodó, Azitawadda, minden valószínűség szerint az i. e. 8. század végén egy szobrot, a folyosókon pedig egy sor díszes kőtáblát állíttatott fel, és egy, a helyi hieroglif írással lejegyzett önéletrajzi felirat is készült. Meglepő módon a szöveg föníciai írással is szerepelt rajta, ami – akárcsak Szidón szövetsége a vidék uraival i. e. 677–676-ban – megmutatja a föníciai behatolás erősségét ezen a területen. Világos tehát, hogy az ott élő föníciai kereskedők elég fontos szerepet játszottak a helyi közösségben ahhoz, hogy kiérdemeljék az ő nyelvükön írott feliratokat.

Máig vitatott, mikor és hol vették át a görögök a betűírást, abban azonban senki sem kételkedik, hogy igaz az az ősi hagyomány, amely szerint Fönícia volt a közvetlen forrásuk. Néhány kutató úgy véli, hogy a föníciai kereskedők nem sokkal i. e. 1100 után eljuttatták a betűírást az olyan távoli görög szigetekre is, mint Kréta és Théra. A tudósok többsége azonban óvatosabb. Számukra az a tény, hogy az i. e. 8. század második felétől fokozatosan nő a betűírással készült görög feliratok száma, ennél korábbról viszont egyetlenegy sem került elő, azt bizonyítja, hogy az ábécé átvételének időpontja i. e. 750 körül lehetett. Ez összhangban van azzal a nézettel, mely szerint a 9. századi hivatalos szövegek föníciai írása emlékeztet leginkább a legkorábbi görög betűkre. Nem véletlen, hogy ebben az időben Türosz királya az a Pummaj volt, aki Pügmalión-ként sokkal nagyobb hatást tett a görög mondavilágra, mint bármely más föníciai király.

A legkorábbi ismert görög betűírásos feliratok – amelyek feltehetőleg i. e. 720 körül keletkeztek – a kor legtávolabbi görög településéről, Pithekusszaiból, a Nápoly közelében fekvő Ischia szigetéről származnak. A tudósok véleménye megoszlik abban a kérdésben, milyen útvonalon jutott el az ábécé a görög világba, és hol gyökeresedett meg először. Néhányan úgy vélik, a föníciaiaké volt a kezdeményező szerep és Krétáé az elsőbbség; emlékeztetnek rá, hogy például föníciai legénysége volt annak a hajónak, amelyen Odüsszeusz elhagyta Kréta szigetét. Mások arra hivatkoznak, hogy Euboeából és máshonnét elszármazott görögök laktak például Mina és Tell-Szukasz kikötővárosokban a szíriai tengerparton legkésőbb i. e. 800-tól kezdve; tehát a görög kereskedők voltak a kezdeményezők, akik a kereskedelemben igen hasznos újonnan szerzett ismeretüket, az írást sebesen elterjesztették a nyugatabbra eső területeken, mint Ischia. Bárhogy alakult is későbbi története, a föníciaiak az írásbeliség későbbi fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen és rendkívül hatékony munkaeszközt adtak a görögöknek és mindazoknak, akik a görög kultúra örököseivé váltak.

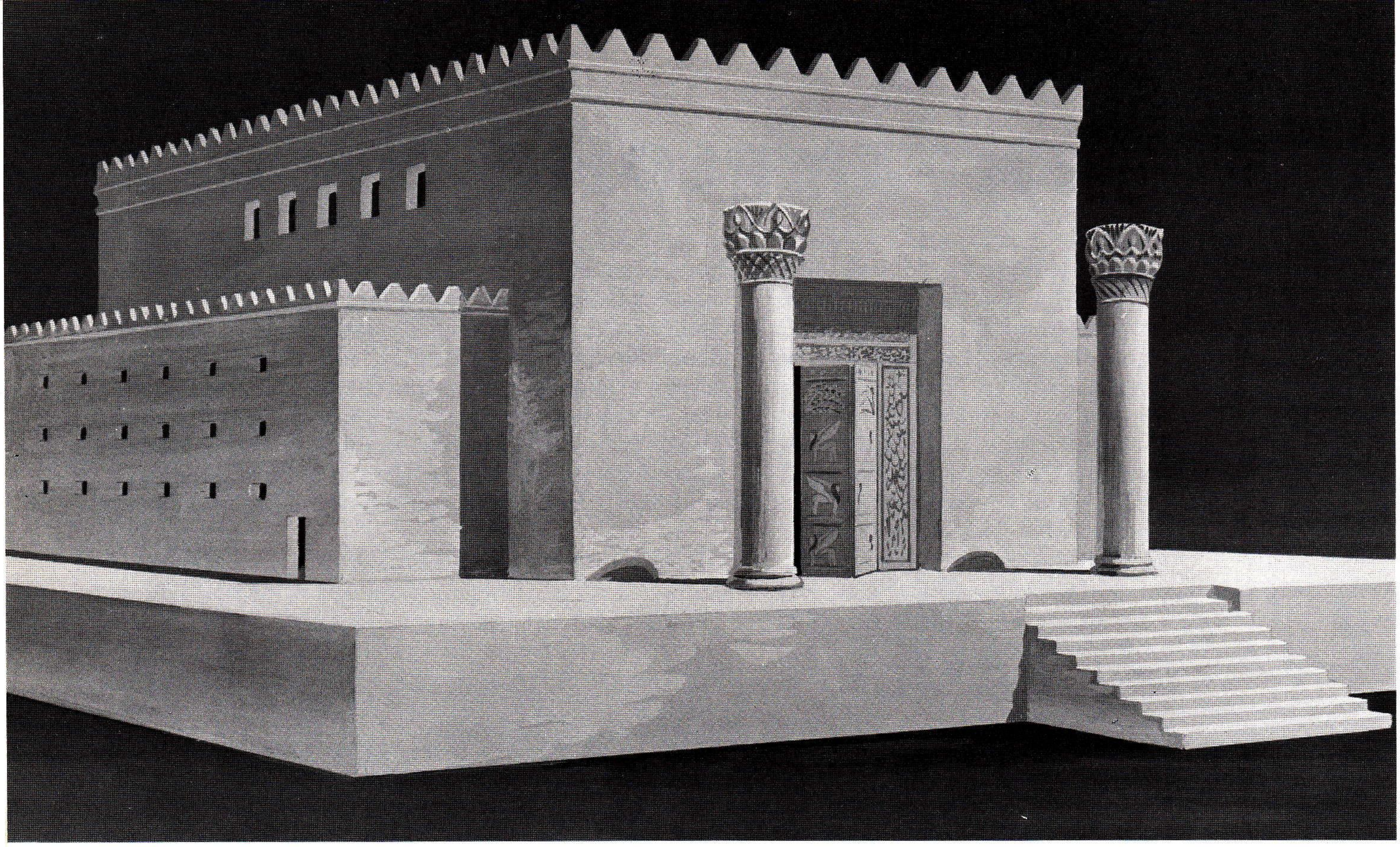
Mivel az íráshoz íróanyagra is szükség van, nem véletlen, hogy a görög „könyv" (*büblosz* = papirusz, *biblion* = könyv) szó valószínűleg a föníciai város, Büblosz nevéből ered. Ebből a kikötőből óriási mennyiségű papiruszt szállítottak mindenfelé, s a papirusztekercsek játszották hosszú évszázadokon keresztül a mai értelemben vett könyv szerepét. Wenamon jelentése beszámol róla, hogy „500 [tekercs] elkészített papirusz" is szerepelt az árucikkek között, amelyeket Egyiptomból küldtek Büblosz fejedelmének épületfáért cserébe.

Palesztina története, amelyhez most visszatérünk, számos ponton kapcsolódik Föníciáéhoz, nem utolsósorban a kanaáni hagyományon keresztül. Sok esetben, amikor bizonyos politikai megfontolások közelebb hozták egymáshoz e két területet, a még Palesztinában élő kanaáni kisebbség, valamint a föníciaiakkal való érintkezés, sok mindennel hozzájárult Izráel és Júda művészi, sőt vallási életének átalakulásához és fejlődéséhez.

SALAMON TEMPLOMA

A piramisokat nem számítva, nincs az ókori világnak még egy annyira ismert épülete, mint Salamon temploma Jeruzsálemben, bár eddig még egyetlen kődarabot sem sikerült megtalálni belőle. Nagy Heródes oly annyira újraépíttette a templomot, hogy abban az óriási kőalapzatban, amelyet kőművesei raktak, aligha maradt meg az eredetiből bármi is. Az építkezés Salamon uralkodásának 4. évében kezdődött és a 11.-ben fejeződött be. A templomot föníciai kőművesek tervezték és építették. Jórészt Dávid elképzelései szerint, ő vitette a szövetségládát Jeruzsálembe, és ő szerezte meg azt az Ófeltől északra fekvő területet, amelyre a láda őrzésére alkalmas templomot lehetett építeni. A bibliai leírást (1 Kir. 6.) összevetve azoknak az ásatásoknak az eredményeivel, amelyeket számos közel-keleti országban folytattak, ma sokkal pontosabban tudjuk rekonstruálni, milyen lehetett Salamon temploma és a hozzá csatlakozó királyi palota, mint ötven évvel ezelőtt.

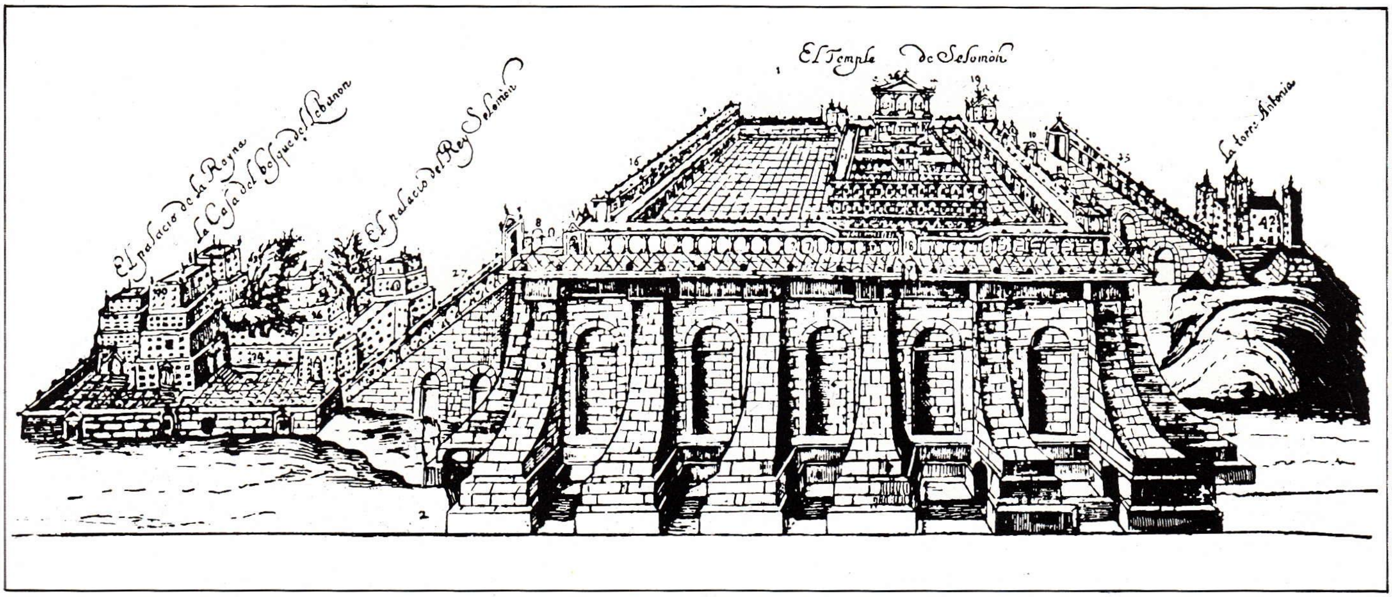

114. kép: Ez a modern rajz azt szemlélteti az újabb kutatások alapján, milyen lehetett Salamon temploma – sokkal kisebb, egyszerűbb és szerényebb épület, mint amilyennek a hagyományos rekonstrukciók feltüntették. Szigorúan követi a régebbi kanaáni templomok formáját, amilyen például a hácóri is volt. A bejáratnál lévő két szabadon álló bronzoszlopot Jákínnak és Boáznak nevezték, Híram föníciai kovács készítette őket a Jordán völgyében. Hasonló oszlopok láthatók a Ciprusból származó terrakotta szentélymodelleken is. A falak építésénél egyenesen a kőfejtőből érkező megmunkált köveket használták.

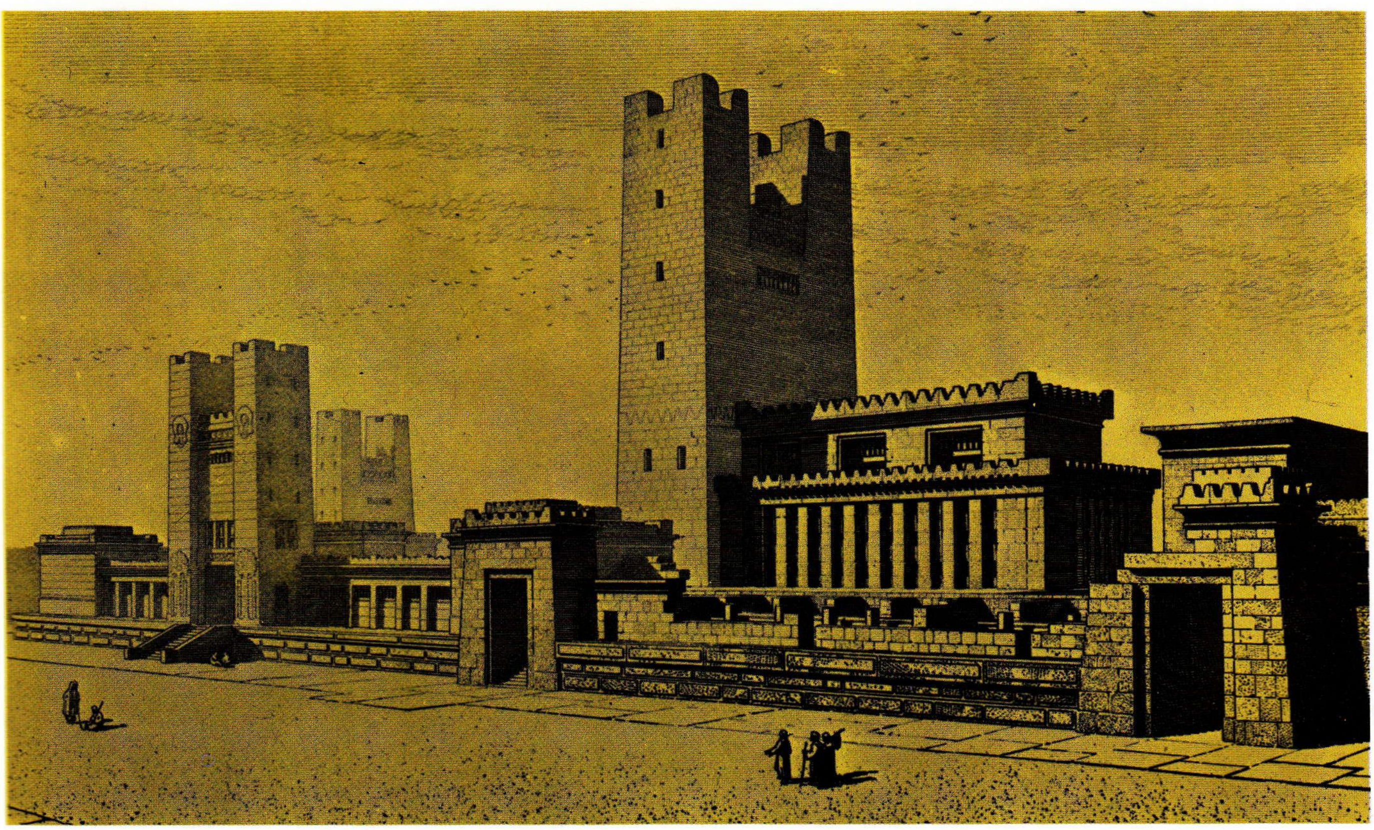
115. kép: A templom belső falai dúsan faragott és aranyozott cédrusfával voltak burkolva. A szentek szentjében és másutt is, egyéb motívumok között „kerub"-nak nevezett rejtélyes lényeket ábrázoltak. Mivel, mint az Ószövetségből kiderül, az itt dolgozó mesteremberek föníciaiak voltak, így újabban felteszik, hogy a templom belső díszítésével azonos (bár sokkal kisebb méretű) ékítmények láthatók azokon a föníciai faragott elefántcsont dísztáblákon, amelyekből jó néhányat találtak az iraki Nimrúd asszír palotáiban. Közöttük vannak olyan szörnyalakok is, amelyeknek oroszlántestük és emberfejük van (arcuk gyakran, mint képünkön a néző felé fordul), és egyiptomi stílusú parókát viselnek. Az eddig találtak közül talán ez a szobrocska hasonlít leginkább a „kerub"-okhoz.

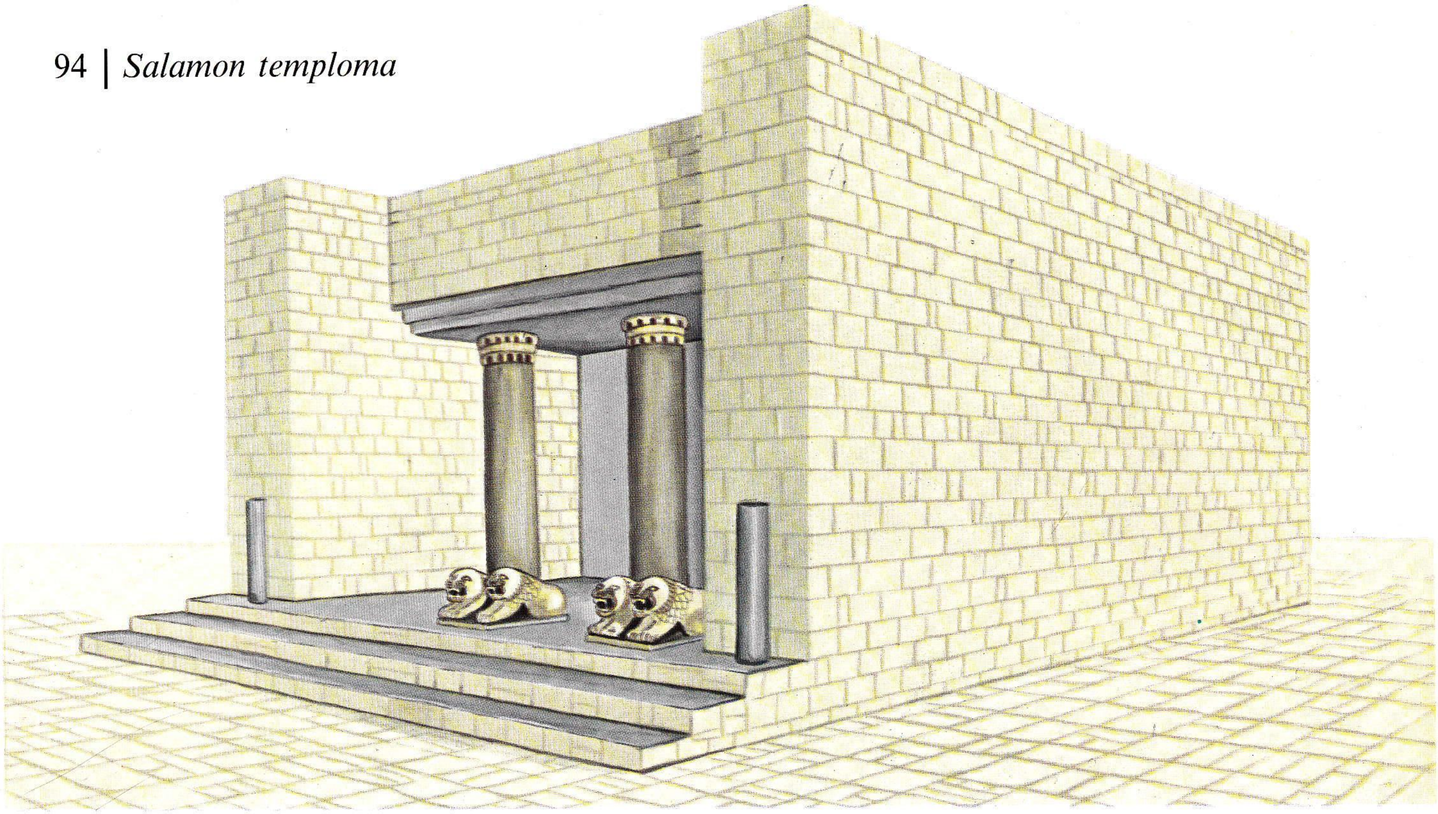

116. kép: Salamon templomának korai rekonstrukciói még akkor készültek, amikor nem kezdődött meg a komolyabb régészeti kutatás; így a rajzolók kizárólag az ószövetségi leírást értelmezhették és egészíthették ki képzeletük segítségével, többnyire természetesen felhasználták saját koruk divatos építészeti stíluselemeit is. Ez az 1641-ből való kísérlet a római stílust használja fel, és – ellentétben több, még fantasztikusabb változattal – figyelmet érdemel viszonylag pontos topográfiája miatt, bár a mai szakértők a kép bal oldalán látható palotát valószínűleg inkább a templomtól északra eső fennsíkra helyeznék el.

117. kép: Ez a 19. századi rekonstrukció, két francia tudós, Perrot és Chipiez munkája, későbbi szakaszt tükröz a templom kutatásának történetében. Egyike az első komoly kísérleteknek arra, hogy a régészeti leletek tanúságát felhasználják a rekonstrukcióhoz. Az építészeti stílus és a kőművesmunka részleteinek gondos kidolgozása sokat köszönhet azoknak a kutatásoknak, amelyeket a francia tudós, Renan, Libanonban folytatott. Bár merészebb, mint a legtöbb modern kísérlet, talán jobban érzékelteti az épület hangulatát, mint a későbbiek, még ha emezek bizonyos részleteikben pontosabbak is.

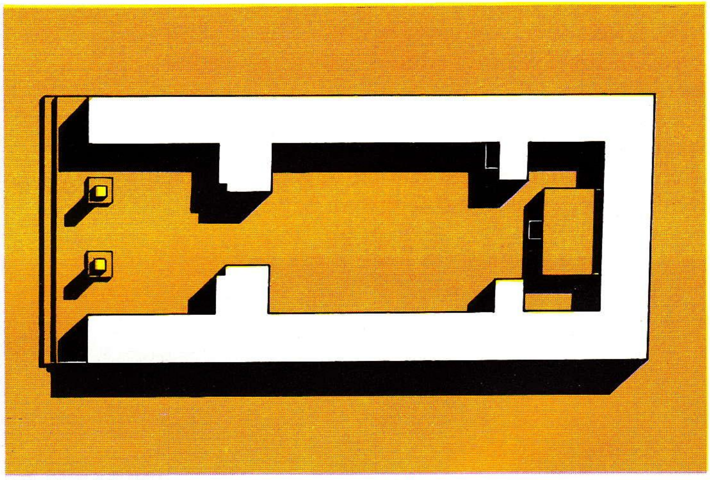

118. kép: Ez az építmény közelíti meg régészetileg talán a legjobban Salamon temploma alaprajzát, és hogy milyen lehetett a kapcsolat a palota és a templom között. Csaknem egyidőben keletkezett építmény romjai a szíriai Tell-Tajínátban kerültek elő.

119. kép: Az Ószövetség világosan leírja Salamon templomának alaprajzát. Ez rendkívül hasonlít azokhoz a korábbi, kanaáni templomokhoz, amelyeket Palesztinában és Szíriában tártak fel a régészek.

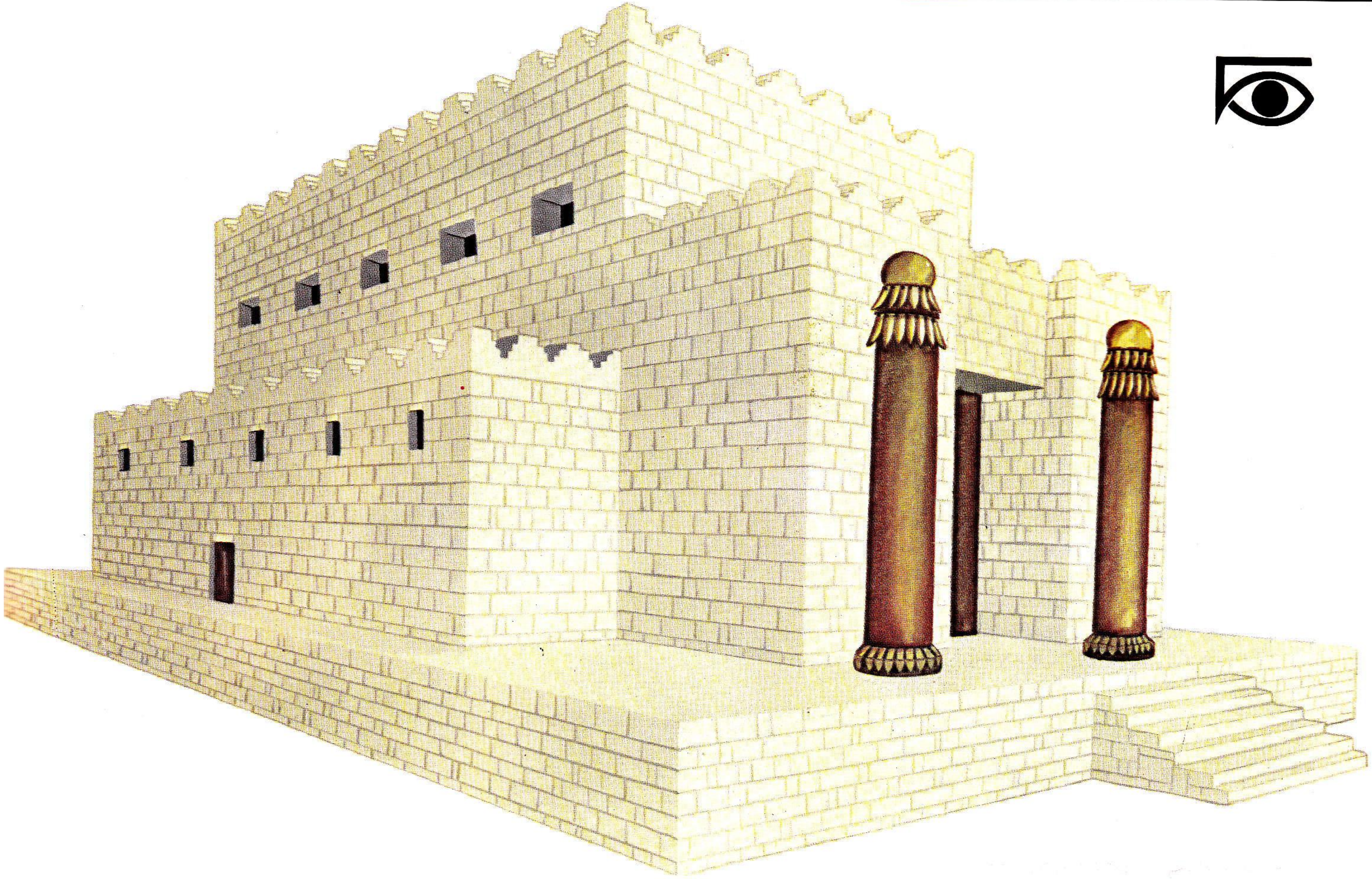
120. kép: A feltárt szentélyek közül Salamon templomához térben és időben az izráeli Aradban kiásott áll a legközelebb. Udvarán ezt az égőáldozatok számára készült oltárt találták.

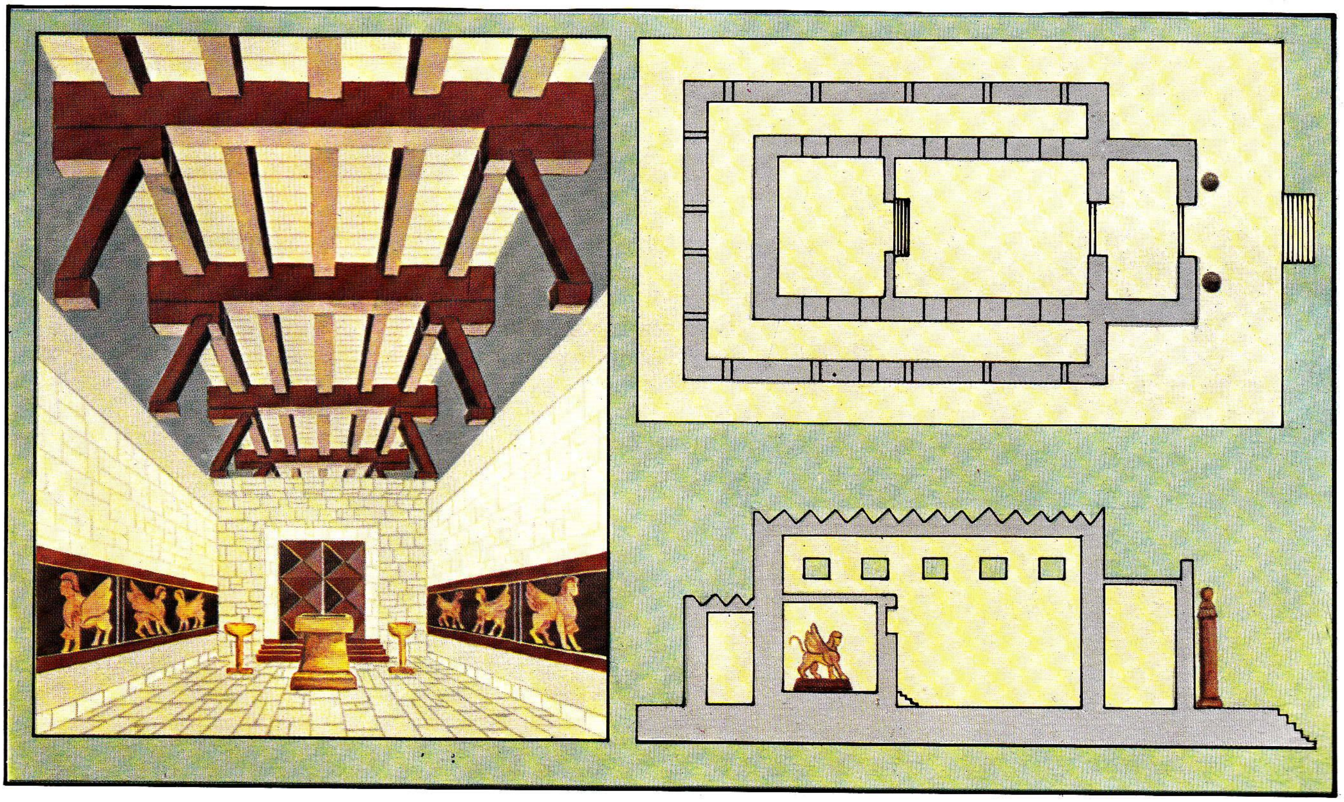
121. kép: Arad templomában a szentélyek szentélye kisebb, mint a főtemplomé, de berendezéséből sok minden fennmaradt.

122–123. kép: Minden kísérlet, hogy építészeti ábrák sorozatával szemléltessék, milyen lehetett Salamon templomának alaprajza és külső képe, kizárólag arra a részletes, bár nem mindenben világos leírásra támaszkodhat, amelyet az épületről a Biblia (1 Kir. 6.) ad. E leírás jól tájékozott szerző munkája, de természetesen nem tekinthető építészeti tervrajznak. Az épület belső, hármas felosztását és annak lényeges méreteit közli ugyan könyökben (1 könyök = kb. 45 cm), csakúgy, mint a belső berendezés és díszítés számos részletét. De még ha feltártak volna is egy pontosan ilyen épületet (mint ahogy ez nem történt meg), akkor is nehéz volna megállapítani, milyen volt belőle bármi, ami az alapozás szintje fölött helyezkedett el. Busink fenti rekonstrukcióit fogadhatjuk el jelenleg, anélkül, hogy alaptalan feltevésekbe bonyolódnánk.

124. kép: Ma már csak néhány cédrusfa látható azok közül, amelyek a Libanon-hegység lejtőit az ókorban oly híressé tették. Amint azt Híram, Türosz királya mondta Salamonnak: „. . . Teljesítem minden kívánságodat, mind a cédrusfákra, mind a ciprusfákra nézve. Szolgáim leszállítják a Libanonról a tengerre, én pedig tutajokká kapcsoltatom össze azokat, és levitetem a tengeren arra a helyre, amelyet megüzensz nekem . . ." (Kir. 5:22–23.)

125–126. kép: Elefántcsontból készült dísztáblák. A Királyok könyve elmondja, hogy „Belülről az egész templom cédrusfából volt, gömb alakú díszeket faragtak rá, és virágfüzéreket" (1 Kir. 6:18.). Akárcsak a kerubok, ezek a faragott virágdíszek is bizonyosan hasonlítottak azokhoz, amelyeket a föníciai mesteremberek a fabútorok berakásánál használt elefántcsont-táblákra faragtak. A képeken az iraki Nimrúdban lévő asszír palotákból származó két tipikus példájuk látható.

127. kép: Salamon, a jeruzsálemi templomhoz csatlakozó palotaépületek részeként megépítette a „Libanon-erdő palotát". (1 Kir. 7:2). Mint azt neve is jelzi, cédrusfaoszlopsorok jelképezték az erdőt, mindegyik sorban tizenöt oszlop állt, a tetőgerendák szintén cédrusból készültek. Az építmény némileg hasonlíthatott a Perszepoliszban később oly gyakori oszlopcsarnokokra (lásd az utolsó „Történet képekben" fejezetet).

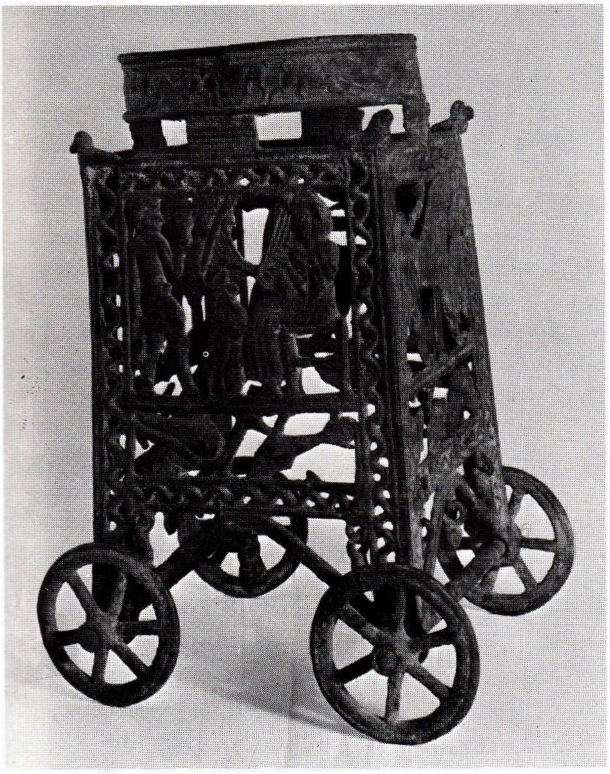

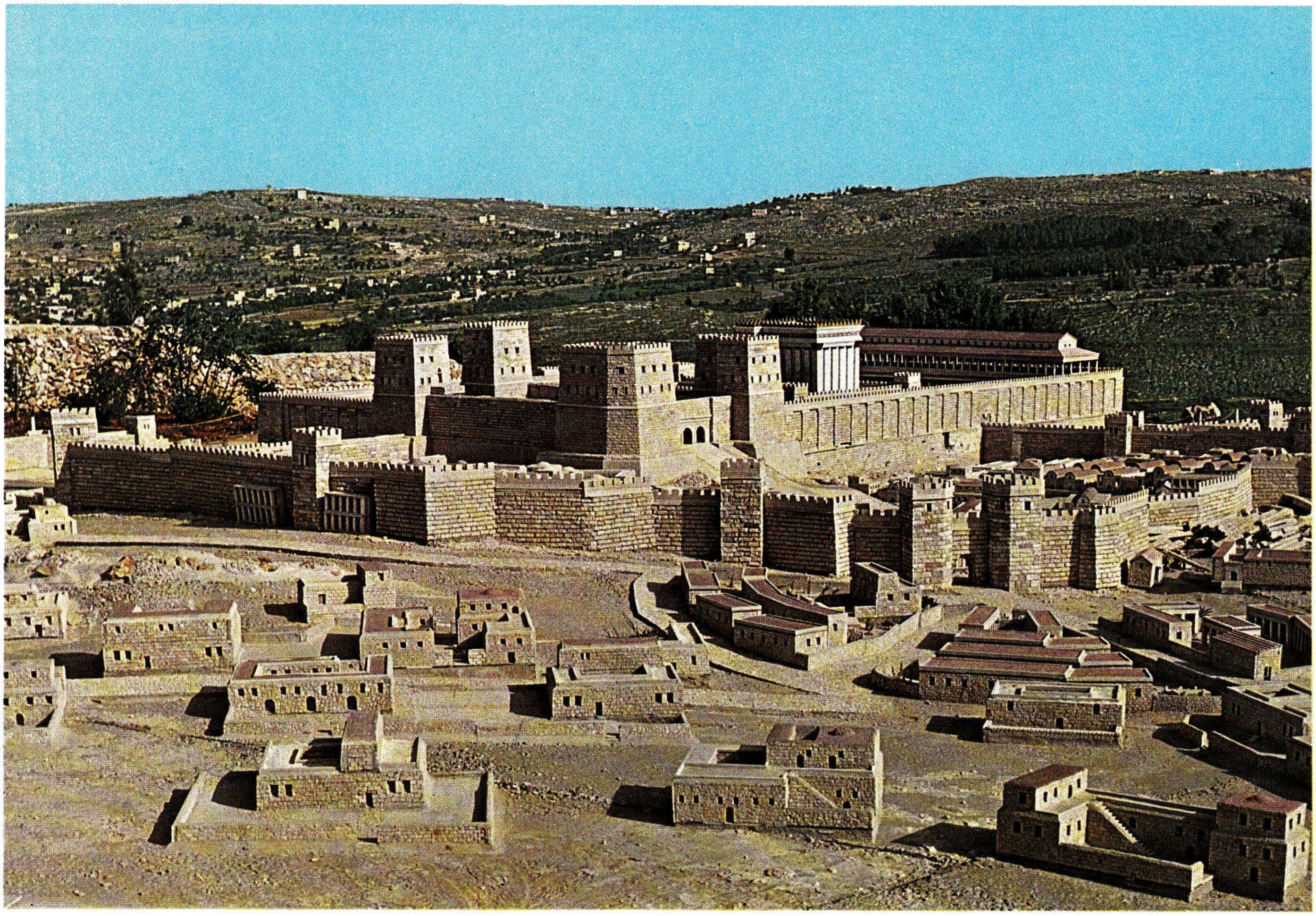
128. kép: Azoknak a bronztargoncáknak, amelyeket a föníciai kovács, Híram öntött Salamon temploma számára, kicsinyített változatait két-három évszázaddal korábbról, Ciprusról ismerjük. Az itt bemutatott példány csaknem teljesen azonos Híraméval: „A foglalatok között levő oldallapokon oroszlánok, bikák és kerubok voltak, ugyanígy a foglalatokon is. Négy rézkereke volt mindegyik állványnak, réztengelyekkel." (1 Kir. 7:29–30.)

129. kép: E kis kőoltár Megiddóból – tetején levő üregének mind a négy sarkán szarvakkal (az üregben tömjént égettek) – tipikus példája a vaskorban használt palesztinai házioltároknak. A Salamon templomában felállított oltárok formája kétségkívül hasonló volt ehhez, méretük azonban nagyobb, és fényűzőbb anyagokból készültek.

130. kép: Heródes templomának napjainkban készült makettje. Sok viszontagság után Salamon templomát végül is a babilóniak kifosztották és kincseit elvitték Babilónba. Kb. i. e. 515-ben helyreállították, majd később Nagy Heródes az i. e. 1. században teljesen újjáépítette, az általa annyira kedvelt görög-római stílusban. A korábbi épületekből kevés maradt meg, mivel Heródes tervei oly nagyszabásúak voltak, hogy az új templom számára nagymértékben kibővített talapzat elnyelte mindazt, ami véletlenül nem pusztult még el a korábbi épületből. Ezt a templomot azután a rómaiak fosztották ki i. sz. 70-ben.

131. kép: Kőoltár a szíriai Palmürából (a bibliai Tadmor). Feliratának egy része így szól: „A 396. esztendő (i. sz. 85) szeptember havában készült ez a *hamman* és ez az oltár, és akkor ajánlották fel . . ." E szöveg kulcsot ad a bibliai *hamman* szó helyes fordításához és értelmezéséhez (2 Krón. 34:4); tömjénáldozat bemutatására szolgáló oltárt jelent, amint a domborművön, a két férfialak között látható. Ilyen tárgyak a jeruzsálemi templomba is bekerültek, amikor a kettős királyság idején a zsidók visszatértek a bálványimádáshoz.

5. IZRÁEL ÉS JÚDA

A FILISZTEUSOK / A filiszteusok, a számos „tengeri nép" egyik csoportja, a Gáza déli részétől Joppa déli részéig terjedő palesztinai parti síkságon laktak az i. e. 12. század elején, kezdetben mint Egyiptom alattvalói. Öt legnagyobb városuk közül pedig Gáza, Askalón és Asdód helyét sikerült pontosan azonosítani, de hogy hol feküdt voltaképpen Gát és Ekrón, azt még nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. E települések környékén a kutatók jellegzetes típusú festett agyagedényeket találtak: különféle árnyalatú, fehér színű agyagmasszával vannak bevonva, és egy- vagy kétszínű minták díszítik. Mind alakjuk, mind díszítésük olyan kulturális hatásokat tükröz – mükénéi görögöt, egyiptomit és ciprusit –, amilyenekkel a filiszteusok akkor kerültek érintkezésbe, amikor az i. e. 13. században valahonnan az Égei-tenger vidékéről vagy Törökország nyugati részéről elindultak kelet felé. Ilyen edények az i. e. 11. század után nem készültek többé, bár utánzataik később is forgalomban voltak. Palesztinában a filiszteusok vezették be a vas rendszeres felhasználását a szerszám- és fegyverkészítésnél, s amikor az izráeliek a filiszteusok uralma alatt álltak, az ő monopóliumuk volt a fémművesség (1. Sám. 13:19–22).

A filiszteusok nyelvéről és irodalmáról semmit sem tudunk. Vallásuk szintén ismeretlen, mivel a Bibliában nekik tulajdonított isteneknek sémi nevük van. Izráelben arról voltak közismertek, hogy jövendőmondással foglalkoznak. Az egyik filiszteus városban, Tell-Kaszílében a Jarkón folyó északi partján kb. másfél kilométerre felfelé, a közelmúltban egy templomot ástak ki, olyan alaprajzzal, amilyennel még sose találkoztak a régészek Palesztina területén. A templom látogatója, miután belépett egy kis előcsarnokba, amelynek fala mentén tapasztott padok álltak, jobbra fordult, és a szentély főcsarnokába jutott, ahol szintén padok szegélyezték a falat, a tetőt pedig két cédrusfaoszlop tartotta, amelyek a terem központi tengelyében kőalapzaton álltak. Egy választófallal a főcsarnok hátsó részéből apró raktárhelyiséget különítettek el. A fal mellett egy apró emelvény helyezkedett el, amelyre lépcsők vezettek: ez oltárként szolgált. Itt és a raktárhelyiségben szertartási edényeket találtak, köztük madár alakú tálat, oroszlán formájú rhütont és különféle állványokat. Az állatáldozatokat egy külső udvarban mutatták be, a már nem használt szertartási edényeknek pedig üregeket ástak, hogy elrejtsék és megvédjék őket a megszentségteleníléstől; az egyik ilyen edény egy nőt vagy istennőt ábrázolt. Egy, a felszínen talált, későbbi, feliratos osztrakonból következtetve, ezen a vidéken valószínűleg Hórón istent tisztelték.

A filiszteusok leginkább abban különböztek sémi szomszédaiktól, hogy nem voltak körülmetélve; de társadalmuk szerkezetéről és szokásaikról alig tudunk valamit. Öt legjelentősebb városukat kezdetben valószínűleg egy öttagú tanács irányította, később azonban királyságokká alakultak, a korábbi kanaáni városokéhoz hasonló társadalmi tagolódással. Ezt a társadalmi berendezkedést és szilárd függetlenségüket a filiszteus városok egészen a hellénisztikus korig megtartották, bár kb. i. e. 1000-től kezdve anyagi kultúrájuk semmiben sem különbözött Júdáétól és Izráelétől.

132 / Az 1930-as években folytatott amerikai ásatások maradványai Megiddóban.

133 / Filiszteus füleskorsó (restaurált) a déli Tell-el-Fárából, mükénéi görög stílusban (kb. i. e. 1150).

SAUL, DÁVID ÉS SALAMON / A filiszteusokkal folytatott ellenségeskedés végül is rábírta Izráelt, hogy királysággá alakuljon, s ezzel kezdetét vette Palesztina történelmének egyik legjelentősebb szakasza. Ezeket az önmagukban is jelentős eseményeket még fontosabbá tették a róluk szóló bibliai történetek. Ezúttal első ízben állnak rendelkezésünkre Palesztinából származó, egykorú vagy majdnem egykorú beszámolók. Néhány esetben ezek olyan világosak és részletesek, hogy szemtanúra vallanak (lásd 2 Sám. 9–20. vagy 1 Kir. 1–2.). Az ókori Palesztina történetének egyetlen más időszaka sem olyan ismert, és egyetlen fontos személyiségéről sem készült olyan érzékletes leírás, mint Dávidról, az emberről és az uralkodóról. Salamon uralkodásának nagy részét a Biblia úgy adja elő, mintha hivatalos dokumentumok hiteles kivonatait vagy ezek kibővített

változatait foglalná írásba. Az ebből az időből származó régészeti leletek ezzel szemben meglehetősen gyérek. Saul idejéből a Tell-el-Fúl-i erődöt (Gibea) tárták fel, Dávid korából gyakorlatilag semmit, és bármilyen buzgó építtető volt is Salamon, az ő korából sem maradt fenn sokkal több, mint néhány katonai létesítmény alapjai egy-két stratégiai fontosságú városban. Ha a korról kizárólag az anyagi kultúra maradványai alapján kellene beszámolni, igencsak unalmas történet lenne belőle.

Csupán homályos, főként mondákból táplálkozó beszámolók maradtak fenn arról, hogyan kezdődött a filiszteusok és az izráeliek között az ellenségeskedés, amely kb. i. e. 1050-ben érte el csúcspontját, amikor a filiszteusok legyőzték Izráelt és elvették tőlük a szövetségládát, amelyet az izráeliek Sílóból rendhagyó módon a csatatérre vittek. Az izráeli törzsszövetség sílói szentélyét lerombolták, Sílóban filiszteus helyőrséget hagytak, és Izráel fémiparát (tehát a fegyvergyártást is) szigorú ellenőrzés alatt tartották. A szövetségládát végül is Kirjat-Jeárimba szállították, s ott is maradt egészen addig, amíg – egy emberöltővel később – Dávid Jeruzsálembe vitte. Izráel vezetése akkor – már amennyire még vezetésről lehetett beszélni – Sámuelre maradt (ő volt az utolsó, de a leghíresebb „bíró"), aki Saul fellépése előtt megpróbálta ápolni az ősi törzsi hagyományok és törekvések maradványait. A királyság intézménye olyannyira idegen volt Izráel szellemétől, hogy a fennmaradt beszámolóból nem derül ki világosan, hogyan keletkezett voltaképpen, bár az is lehet, hogy a szövegek későbbi gondozóinak előítéletei torzították el, akiket a királyság későbbi története kiábrándított ebből az intézményből.

Az ammóniak legyőzése után Gilgálban, az ősi törzsi székhelyen a nép elismerte Sault uralkodójának – s ezt a választást Sámuel szentesítette, noha ezt később igen megbánta. A mikmasi szorosban az izráeliek nagy győzelmet arattak a filiszteusok felett, s a csatában Saul fia, Jonátán is kitűnt vitézségével. Saul ezzel megalapozta jogcímét a hadsereg tényleges vezetőjének tisztére. Sault a körülmények arra kényszerítették, hogy inkább katona legyen, mint politikai vezető vagy törvényhozó; a

134 / Sekem, fontos kanaáni város a Jeruzsálemből északra vezető főút mentén. Az izráeli uralom alatt is megtartotta különleges helyzetét.

135 / Izráel és Júda egyesült királyságok tényleges területe nem terjedt túl Palesztina határain.

terület, amelyen uralkodott, északon a Hermon-hegységig, keleten Gileádig, délen Beér-Sebáig terjedt, nyugaton viszont Filisztea és Fönícia határolta. Királyként sem élt fényűző körülmények között. Támaszpontja Gibeában volt, Jeruzsálemtől valamelyest északra, szilárdan megépített erődítményben egy falu közepén. Kb. 225 m^2 volt az alapterülete, és sarkain magasba nyúló tornyok álltak. Az építmény eredetileg legalább részben fából készült, ezt az i. e. 12. században lerombolták. A Saul idejében emelt erőd sem lehetett sokkal előkelőbb.

A Biblia igen érzékletesen festi le Sault: jó külsejű férfi, szerény, erélyes és bátor, de érzelmileg kiegyensúlyozatlan, és a ránehezedő terhek alatt egyre inkább azzá vált. Sok nézeteltérése volt Sámuellal, aki végül megpróbálta megfosztani őt a királyságtól. Dávid, aki Saul fiának, Jonátánnak kebelbarátja és leányának, Mikálnak férje volt, egyre népszerűbbé vált; ez ingerelte fel Sault végzetes kimenetelű támadására a sílói papi család ellen, akik ekkor Nóbban, Jeruzsálem közelében tartózkodtak. Lánya házasságát érvénytelenítette, és hosszas viszálykodásba kezdett Dáviddal, ami elvonta Izráel figyelmét valódi ellenségeiről, a filiszteusokról. Dávid végtére is belefáradt a számkivetettek sok kockázattal járó életébe, és Gát filiszteus király szolgálatába szegődött, aki új alattvalóját a Negevbe küldte, ahol Dávid nagy ügyességgel kettős szerepet játszott, látszólag hűséges volt új urához, ugyanakkor sikerült megtartania a saját népe szívében elnyert helyet. Végül a filiszteusok támadása és Saul felett aratott győzelmük a Gilboa-hegyen, ahol a sebesült király önkezével vetett véget életének, döntésre vitte a dolgokat.

Abnér, Saul hadvezére, elmenekült a csatatérről, és az új, Jordánon túli fővárosban, Mahanajimban királylyá koronázta Esbaált, Saul egyik életben maradt fiát. Dávidot, aki még mindig a filiszteusok pártfogása alatt állt, akárcsak korábban Sault, a nép királlyá választotta; Hebronban, Júda földjén kenték fel erre a tisztségre. Először jelentkezett ekkor az északi és déli királyságok végzetes megosztottsága, de egyelőre átmenetinek bizonyult. Dávid számára megkezdődött életének valóban hősi időszaka. Kihasználta az Esbaál és Abnér közötti viszályt, s amikor ez utóbbi átpártolt hozzá, az Izráel és Júda feletti uralmat a maga kezében összpontosította. Elfoglalta Jeruzsálemet, a jebúzi fővárost: ezzel felszámolta az északi és déli törzsek közé ékelődött idegen települést, és ráadásul kedvező földrajzi fekvésű fővárost biztosított magának semleges területen, amely a hódítás jogán királyi tulajdonba került. Az ásatások során bebizonyosodott, hogy a fallal körülvett város, amelyet Dávid elfoglalt, körülbelül 4 és fél hektárnyi területen épült, és az Ófel sziklás, hatalmas kőteraszokkal megnagyobbított gerincén helyezkedett el. Ezeket a teraszokat lépsejtszerűen képezték ki, s a lyukakat kőtörmelékkel töltötték fel – talán ez volt az Ószövetségben szereplő *Milló* („töltés"). A filiszteusok katonai

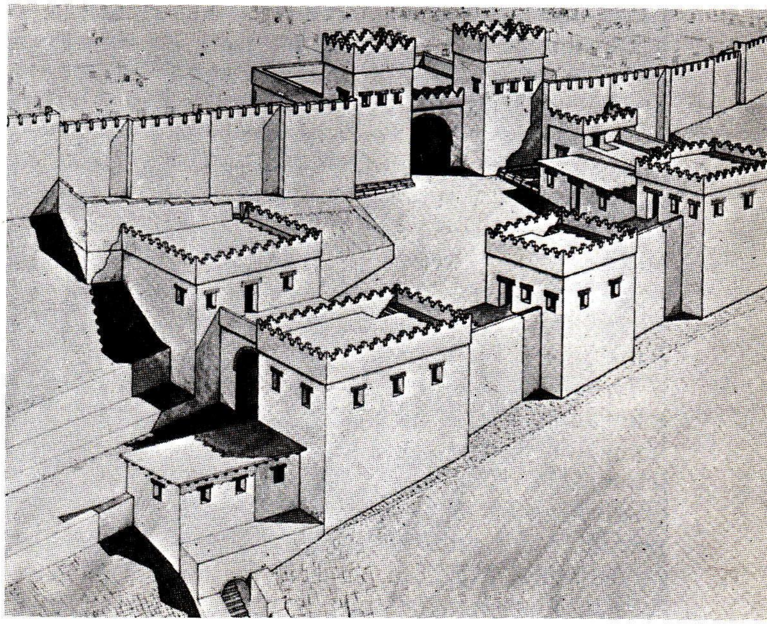
ereje jelentéktelen mértékre csökkent, határaik nem terjedtek messzebbre Gát, Ekrón és Asdód környékénél. A Sefélában, Száronban és az északi völgyekben elhelyezkedő mindeddig független kanaáni városok most elestek, és nem egy esetben királyi birtok lett belőlük. Északon legyőzték az arámiakat, és Damaszkuszban helyőrséget hagytak hátra. Délen Edómot lerohanták, és kikötőt szereztek maguknak a Vörös-tengeren. Dávid nemcsak felvitte Izráelt a hatalom csúcsára, hanem teljességgel új politikai szerephez juttatta.

Ezt az új szerepet teljes egészében ő alakította ki, merőben függetlenül attól a törzsszövetségtől, amelyet kezdetben irányított. Ez a szövetség ekkor már csupán része volt annak a birodalomnak, amely beékelődött kanaáni területeket, legyőzött és adófizető királyságokat fogott össze – egy részük élén izráeli kormányzó állt –, valamint vazallus tartományokat, amelyek különböző formában, de valamilyen módon mind elismerték Dávid fennhatóságát. Ilyen körülmények között nem volt kérdéses, hogy a hatalom az uralkodó kezében összpontosuljon-e. Dávid a közigazgatást egyiptomi mintára szervezte meg, valószínűleg másodkézből, a kanaániaktól vette át a kormányzási módszereket. Népszámlálás segítségével lerakta a rendszeres adószedés és a hadsereg újjászervezésének alapjait; az országot a kormányzók irányítása alatt álló körzetekre osztotta, és ezzel megteremtette a királyi ellenőrzést a hagyományos törzsi jogok fölött, mélységes ellenszenvet keltve a királyság iránt egyes törzsi területeken.

Dávid vallási elveit jó érzékkel és előrelátóan alakította ki. A szövetségládát Jeruzsálembe szállíttatta, és részletesen intézkedett a templom felépítéséről, amelyben majd elhelyezik, mintegy jelképeként az állam intézménye és a királyi hatalom összekapcsolódásának. Magára vállalta a templom megtervezését, és a berendezésről is ő döntött; anyagot gyűjtött az épülethez és aranyrudakat a szent bútorzat számára; összegyűjtötte a munkásokat és meghatározta a papság rangját és funkcióit. Mindenekfelett pedig kijelölte a templom helyét egy sziklás hegyen, Ófeltől északra. Ezek a tervek csak Salamon alatt váltak valóra. Mivel sokan ellenezték Dávid politikáját, és a trónutódlás kérdése is bizonytalan volt, a király utolsó éveiben egymást érték az erőszakos cselekmények és lázadások: az elsőt fia, Absálom vezette, a következőt Seba-ben-Bikri az izráeli törzsek élén, amelyek helytelenítették Dávid túlzott engedékenységét Júdával szemben. Dávidot legidősebb fiának, Adónijának meggondolatlan viselkedése végül arra kényszerítette, hogy beleegyezzék: azonnal kenjék fel a trón örökösévé kisebbik fiát, Salamont, akit mind a papság, mind a hadsereg vezetői erősen támogattak.

Salamon éppannyira különbözött apjától, mint amennyire uralkodásuk körülményei is eltérőek voltak. Az új király nem volt hadvezér sem hajlama szerint, sem külső kényszerből. Olyan vezető volt, aki nem arra volt hivatva, hogy kiterjessze, hanem hogy fenntartsa azt a birodalmat, amely már eleve túlságosan különböző elemekből állt ahhoz, hogy szilárd legyen. Salamonnak a külügyek kevés nehézséget okoztak, mivel akkoriban az asszírok nem terjeszkedtek, az egyiptomiak is hajlandónak mutatkoztak a békés együttélésre. Sziamon fáraó uralkodása idején az egyiptomi hadsereg – talán mert felbátorította őket, hogy Dávid legyőzte a filiszteusokat – megtámadott néhány várost a parti síkságon, ahol kereskedelmi törekvéseiket már régen keresztezték a Delta-vidéki városok és kikötők. Elfoglalták Gezer kanaáni várost, és Salamon, amikor feleségül vette a fáraó egyik lányát, ezt a várost kapta hozományképpen; ez önmagában is jelzi, mennyire megváltozott a kapcsolat Egyiptom és Palesztina uralkodói között. Egyiptom többé nem volt megközelíthetetlen, felsőbb hatalom. Sziamon hadseregének útvonala kikövetkeztethető az asdódi és a gezeri elpusztított szintekből, Tell-el-Fárában (Dél) pedig egy szkarabeuszpecsételőt találtak, Sziamon fáraó nevével. Egyiptomi szövetségesénél fontosabb volt Salamon számára, hogy továbbra is érvényben maradjon az a szerződés, amelyet még apja kötött Hírammal, Türosz királyával. Ennek eredményeképpen jelentékeny kereskedelmi, ipari, sőt, művészeti együttműködés jött létre.

Otthon Salamon uralma alatt véglegesen kialakult a dinasztikus állam, a városias települések megnőttek és a korábbi kanaáni városállamokéhoz hasonló társadalmi szerkezet bontakozott ki. Kanaáni minták nyomán kialakították a harciszekéregységeket, melyek döntő szerephez jutottak a hadviselésben; korábban az izráelieknek csak gyalogságuk volt. Új közigazgatási körzeteket hoztak létre, részben, hogy tovább gyengítsék a

136 / A megiddói megerődített kapu rekonstrukciója, eredetijét Salamon építtette. A városfal és kiszögellései későbbről származnak.

törzsi összetartozást, és hogy a birodalomba integrálják a kanaáni városokat, de főként azért, hogy az egyre növekvő udvartartás és az állandó hadsereg fenntartásáról és az ehhez szükséges kényszermunkáról gondoskodjanak. A királyi kereskedelmi monopóliumok nemcsak az Arábiából kiinduló, már meglévő számos karavánút hasznát sajátították ki, Sába (a modern Jemen) királynőjének látogatásáról készült beszámoló (1 Kir. 10.) nyújt erről áttekintést, de a vörös-tengeri kereskedelmet is felélénkítették a föníciai hajósok segítségével, Egyiptomból harci szekereket, a délkelet-törökországi Kilikiából pedig lovakat vásároltak.

Nem véletlen tehát, hogy a Közel-Kelet néphagyományában Salamon nem bölcsességéről nevezetes, mint Nyugaton, hanem mint pompás és hatalmas épületek létrehozója. Katonapolitikája szükségessé tette, hogy erődítményeket építtessen több városban, ilyen volt például Hácór, amely a Szíriában élő arámiakkal nézett farkasszemet, Megiddó, amely a kulcsfontosságú kelet–nyugati utat őrizte, Gezer, a síkság keleti szélén és Támár délen, Edóm közelében. Hácórban, Megiddóban és Gezerben az ásatások olyan védelmi rendszereket és várkapukat tártak fel, amelyek annyira hasonlítottak egymáshoz, hogy valószínűleg azonos terv alapján készültek (1 Kir. 9: 15.). Megiddóban két erős, vastag falú épületet tulajdonítanak Salamon építészeinek; mindkettőnek csak az alapozása maradt fenn. Az egyik, amelyet kőfal vesz körül, valószínűleg szíriai mintára épült palota volt, nyitott, oszlopos bejárati előcsarnokkal, szépen kifaragott kövekből. Közvetlenül mellette, a kőfalon kívül, nyugatra egy négyszögletű épületben, valószínűleg hivatali helyiségek kaptak helyet.

Salamon palotájáról, amely közvetlenül a jeruzsálemi templom melletti udvarban áll, a Királyok könyvének szerzője viszonylag keveset mond, és amit mégis, az sem teljesen világos. Az egyik épület, a „Libanon-erdő palota", különállt a főépülettől. Alapterülete kb. 46 × 23 méter, téglalap alakú és három vagy négy libanoni cédrusfából készült oszlopsor hajókra osztotta: egy-egy sorban 15 oszlop állt. Az ablakok és az ajtók szimmetrikusan helyezkedtek el. Aranyedényeket és pajzsokat használtak és tároltak itt, de hogy mi célból, az mindmáig rejtély. A palota a szíriai Alalahban és Ugaritban korábban épült palotákhoz vagy a Szíriában kiásott, Salamonéval csaknem egyidőben épült palotákhoz való hasonlósága révén érthető meg legjobban. Ezekben a látogató egy oszlopos bejárati vagy előcsarnokon át a hatalmas, téglalap alakú helyiségbe, az „Ítélet Csarnokába" jutott, valószínűleg a helyiség hosszabbik oldalán nyíló ajtón keresztül. Ez volt a szertartások központi színhelye, itt állt a király trónusa a rövidebbik – valószínűleg a bal oldali – fal mellett. A trón elefántcsontból készült, arannyal borított, pompás alkotás volt. Hat lépcsőfok vezetett fel hozzá, oldalról minden lépcsőfokot egyforma oroszlánszobrok szegélyezték, akárcsak a trónszék oldalát. Azok a kevésbé magasan

álló trónusok, amelyek a megiddói faragott elefántcsont tárgyakon vagy a bübloszi Ahiram szarkofágján láthatók, hasonló díszítésűek. Ezen a termen áthaladva, a másik hosszanti falba vágott ajtón át, a látogató egy belső udvarba jutott; e körül helyezkedtek el a király, a királynő és a hárem magánlakosztályai.

Bár Salamon templomának egyetlen kövét sem sikerült megtalálni, akárcsak a palotáról, a templomról is készülhet következtetésekre alapozott rekonstrukció, a Biblia részletes, ha nem is mindig egyértelmű leírását (1 Kir. 6) kiegészítve, különféle régészeti forrásanyag alapján. Az épületen Salamon uralkodásának 4. évében kezdtek dolgozni, és a 11.-ben fejezték be. Pontos helye bizonytalan, bár a szentek szentjének alapzata valószínűleg azon a sziklás kiemelkedésen lehetett, amelyen ma a Szikla-templom áll, a templom bejárata pedig feltehetően keleti irányba nézett. Az épületfa a Libanon-hegységből érkezett, a követ helyben fejtették. Az izráelieknek kötelező volt a munka, a föníciaiakat mint ügyes kézműveseket pénzért szerződtették. Feltehető tehát, hogy az épület stílusa nagyrészt föníciai volt.

Az Alalahban és Hácórban talált kanaáni templomok, valamint a szíriai Tainat i. e. 9. századi templomának legjellegzetesebb vonása, hogy a helyiségek egymás után, egyenes vonalban helyezkedtek el, és az épület teljes hosszában mindenütt egyforma széles volt. Belül három, egymásba nyíló teremre oszlott, egyik a másikból nyílt. Az első előcsarnok vagy tornác, a másodikban folytak a szertartások, és legbelül helyezkedett el a szentek szentje, ahol a szövetségládát őrizték. Az épüle-

137 / Az észak-izráeli Hácór i. e. 9. századi raktárépületének alsó szintje.

138 / Proto-aiól kő oszlopfő a vaskori Hácórból; a korai izráeli építészet ritka díszítőelemeinek egyike.

tet három oldalról karzatok és mellékszobák vették körül három szinten, és mindegyik egy könyökkel (kb. fél méter) szélesebb volt, mint az alatta levő; ezt az elrendezést igen nehéz az ószövetségi leírásból rekonstruálni. Hasonló épületet Palesztinában csak egyet ismernek eddig: az i. e. 10. században épült Aradban. Az épület udvarán állt az „égőáldozatok oltára", földből és terméskövekből emelték, a szertartási előírásoknak megfelelően. Ezután következett az előcsarnok két oszloppal és két alacsony kőből készült „paddal", majd a szentek szentje, ahol két tömjénoltár állt, valószínűleg a bejárat két oldalán, beljebb egy kősztélét találtak, vörös festék nyomaival, és egy kövezett padlózatú térség következett.

A Cipruson előkerült apró, terrakotta szentélymodellek arra utalnak, hogy a Jákín- és Boáz-oszlopok szabadon álltak, mint a hagyományos *maccébot*. Ezeknek a neveknek az eredetét még nem tisztázták egyértelműen, de vagy dinasztikus nevek, vagy olyan kifejezések, amelyekkel Jahve nevében azért fohászkodtak, hogy erősítse meg őket. A templom központi csarnokának nagy külső ajtói voltak, belül pedig egy sor kétszárnyú faajtó vezetett a szentek szentjébe, faragással díszítve, aranylemezzel borítva. A központi csarnok és a szentek szentje falait cédrusfával burkolták, rajtuk itt is virág, tök és pálmafa alakú faragott díszítmények és különféle mitológiai lények. Valamelyest képet adnak ezekről a díszítményekről, bár kicsinyített formában, azok a fából készült, bútorokba illesztett különféle elefántcsontfaragvány-töredékek, amelyeket szintén föníciai iparosok készítettek, és amelyek szép számmal maradtak fenn az iraki asszír királyi palotákban.

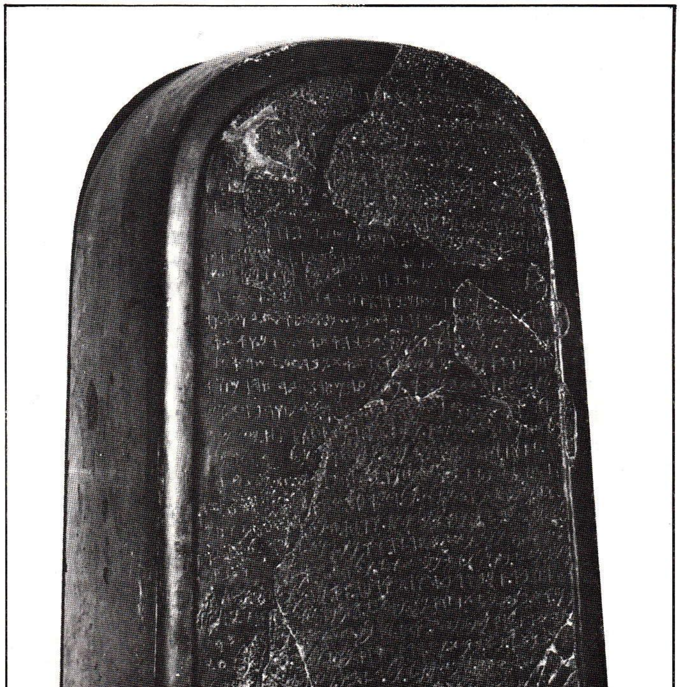
A szentek szentjében állt a szövetségláda. Fölötte két nagy, fából faragott kerubszobor, arannyal borítva; ezek a terem egész szélességét elfoglalták, és fele olyan magasak voltak, mint maga a terem. A kerub szó egyébként olyan lényt jelent, aki az istenek tanácsadója, és közbenjár az igazhitűek érdekében. Hogy milyennek képzelték őket, arra ismét csak a nimrúdi elefántcsontfaragványok alapján következtethetünk leginkább: eszerint szárnyas lények voltak, oroszlánszerű testtel és emberi fejjel. A két kerubot a szövetségládával Jahve trónusának és lábzsámolyának tekintették, magát Jahvét, a zsidó vallás tanításai szerint, nem volt szabad faragott képpel ábrázolni. Sem ez az elrendezés, sem maga az elképzelés nem egyedülálló. A kanaáni ikonográfiában is kerubok állnak az istenek és királyok trónusa mellett. Más közel-keleti országokban is találtak olykor a templomi berendezések között üres trónust. A Tízparancsolatot, a Jahve és népe közötti szövetség hivatalos okmányát a szövetségládába helyezték, mintha Jahve lábánál volna. Ez megint csak régi hagyományt követett. II. Ramszesz a hettiták királyával kötött szerződéséről szólva megjegyzi:

„Az eskü [szerződés] szövege, amelyet a Nagy Királynak, Hattu királyának készítettem, ott fekszik Tesub [hettita isten] ábrázolása alatt; maguk a nagy istenek a tanúk." A Bibliában leírt egyéb templomi berendezéseket – bár nincsenek kifejezetten egykorú megfelelőik – el tudjuk képzelni palesztinai és ciprusi települések hasonló, bár kevésbé nagyszabású templomi berendezései alapján.

Salamon uralkodásának és elkövetett hibáinak legsúlyosabb bírálata az volt, hogy halála után a királyság hamarosan kettévált. Bármilyen kiváló hadvezér és tervező volt is Dávid, bármilyen nagyot alkotott Salamon

mint építész, kormányzó- és kereskedőfejedelem, egyikük sem oldotta meg az ősi törzsi hagyományok és a dinasztikus királyság új intézménye közötti lényegi ellentétet. Különösen az északi területeken ütköztek Dávid házának dinasztikus igényei komoly ellenállásba, Salamon uralmát pedig zsarnokinak tekintették. Még Salamon uralkodása alatt Jeroboám, az északi területek erődítményeinek felügyelője arra kényszerült, hogy Egyiptomba szökjék, és ott kérjen menedéket, mivel az északiak Izráel jövendő királyát látták benne.

A KIRÁLYSÁG KETTÉOSZLIK / Talán ha Roboám, Salamon fia nem lett volna annyira hajthatatlan, a birodalom egysége valamivel tovább fennmarad. Így azonban Roboám örökölte Júda trónját Jeruzsálemben (kb. i. e. 922–915); de amikor Sekembe indult, hogy ott Izráel, azaz az északi törzsek képviselői is elismerjék, azonnal ellenségévé tette őket azzal, hogy nem volt hajlandó semmit sem enyhíteni azokon a terheken, amelyeket apja rótt rájuk. Kénytelen volt visszavonulni dél felé, és Jeroboámot, aki visszatért Egyiptomból, megválasztották az északi trónra Izráel királyának (kb. i. e. 922–901). Gyakorlatilag egy csapásra megszűnt Dávid és Salamon hatalmas birodalma, Izráel és Júda pedig mint apró országok maradtak, ellenséges versenytársaktól körülvéve. Gazdasági életüket jelentős mértékben meggyöngítette, hogy elveszítették az adók és a szárazföldi kereskedelmi útvonalak feletti ellenőrzés monopóliumát, de sokat ártottak az egymást pusztító belviszályok is. Nem tudni, szándékában állt-e Roboámnak visszaszerezni az északi királyságot, de ha lettek volna is ilyen tervei, ezeket végleg meghiúsította uralkodása 5. évében, az egyiptomi Sesonk fáraó támadása.

139 / Sztélé Moábból (i. e. 9. század), a feliraton királya, Mésa beszámol az Izráellel vívott háborúról.

140 / Föníciai elefántcsontlap egyiptomi díszítőelemekkel és mélyedésekkel a sokszínű, üvegből vagy üvegpasztából való berakások számára. Szamariában találták, és valószínűleg Áháb uralkodásának idejéből származik, bár egy sokkal későbbi, elpusztított rétegből került elő.

Bár egy karnaki feliraton hosszú listát olvashatunk azokról a városokról, amelyeken a fáraó seregével áthaladt, még ma is vitatják, merre vezetett pontosan a hadjárat útvonala. Roboám gyorsan megadta magát, nagy hadisarcot fizetett. Sesonk hadai pedig észak felé haladtak tovább, Jeruzsálemet érintetlenül hagyva. Másutt azonban nagy pusztítást vittek végbe; a Tell-Beit-Mirszimben, Bét-Semesben, Tell-Dzsemmeben, Tell-Abu-Hawamban, Sekemben és Megiddóban feltárt pusztulási réteget a kutatók ezzel a betöréssel hozzák kapcsolatba. Sesonk befészkelte magát Megiddóba, ahol hatalmas győzelmi sztélét állíttatott fel, de ebből csak töredékek maradtak fenn. Jeroboám elárulta korábbi egyiptomi barátait, és átszökött a Jordánon túlra. Egyiptomi csapatokat küldtek messze délre, a Negev-sivatagba és az Arabába, hogy megsemmisítsék azoknak az erődöknek és kereskedelmi állomásoknak a hálózatát, amelyet még Salamon hozott létre, köztük Aradot és Ecjón-gebert. De az egyiptomi hódítás ez alka-

lommal rövid életűnek bizonyult: Sesonk végül is visszavonult, jól megrakodva hadizsákmánnyal (lehet, hogy más célja nem is volt), s Egyiptom ezután hosszú ideig nem küldött csapatokat Palesztinába.

Mint az későbbi történetükből egyértelműen bebizonyosodott, Izráel és Júda néhány kulcsfontosságú kérdésben alapvetően különböztek. Júdának viszonylag szilárd dinasztikus hagyománya volt; ugyanez nem mondható el Izráelről, ahol a királyság intézménye krónikusan ingatagnak bizonyult. Júda, bár kisebb volt, és földrajzi helyzete kevésbé kedvező, mégis könnyebben kivonta magát a külföldi támadások veszélye elől, és belsőleg is egységesebb volt. Izráelt északon és keleten erős, rablóháborúkra hajlamos hatalmak határolták, Izráelben pedig népes kanaáni kisebbség élt. Az i. e. 8. század közepén Izráel érezte meg először azoknak az erőknek a jelentkezését, amelyek végül mindkét királyságot elfoglalták. Izráel története a kuszább, időnként még a történészeket is zavarba hozzák a bonyodalmak.

Jeroboámnak meg kellett teremtenie mind az államszervezetet, mind a hivatalos vallási kultuszt. A főváros először Sekemben volt, onnan költözött Tircába, a mai Tell-el-Fárába (Észak); eredetileg egyik város sem volt izráeli település, így itt nem kellett számolni erős törzsi kapcsolatokkal. Jeroboám ugyanilyen körültekintően járt el, amikor királysága két ellenkező végében lévő két ősi kultikus központot, Bételt és Dánt választotta ki a hivatalos szent helyekként. Valláspolitikája azonban már kevésbé volt szerencsés. Az aranybikákat, amelyeket a láthatatlan isten, Jahve magasztalására felállított, túlságosan könnyű volt Kanaán és a szomszédos államok termékenységi kultuszaival azonosítani, és ezért a király nem kerülhette el, hogy eretnekséggel és bálványimádással vádolják.

De bármilyen ügyes uralkodó volt is Jeroboám, egyedül nem tudta megteremteni a trónutódlás szilárd rendjét. A következő negyedszázad során (kb. i. e. 900-tól 825-ig) a katonatisztek rendszeresen és sikeresen akadályozták meg, hogy a trón az előző király fiára szálljon. Győzelmeik többnyire a legyőzött párt módszeres lemészárlásával jártak együtt. Ezt az önpusztító gyakorlatot Omri (kb. i. e. 876–869) egy időre megváltoztatta, az ő uralma a legfontosabb pillanatban biztosította azt a stabilitást, amelyre oly nagy szükség volt. Északon a

141 / Szamaria dombjának látképe. Omri Tircából ide helyezte át az izráeli fővárost. A domb stratégiai szempontból eszményi hely volt az új főváros számára.

142 / A „Fekete obeliszk" részlete. Jéhu, Izráel királya földre borul III. Szalmanazár asszír király előtt. Az obeliszket Layard fedezte fel az iraki Ninivében, jelenleg a British Museumban látható.

143 / Elefántcsontlemez a szíriai Arszlan-Tasból (i. e. 9. század), valószínűleg Hazáélt, Damaszkusz királyát ábrázolja, aki az asszír III. Sulmánu-asarídu ellen harcolt.

damaszkuszi arámi királyság, I. Ben-Hadad uralkodása alatt kezdett lassan behatolni Izráel északi határán, míg messze keleten, Asszíriában a jóval veszedelmesebb, félelmetes ellenfél történetének újabb dinamikus, terjeszkedő szakaszába lépett, II. Assur-nászir-apli uralkodása alatt. Omri elég éles elméjű volt, hogy felismerje: amikor ilyen nagy külső veszély fenyeget, arra van szükség, hogy közvetlen szomszédaival, Júdával és Föníciával erős diplomáciai köteléket teremtsen (mindkét királysággal való kapcsolatát királyi házasságok pecsételték meg), és hogy ellenőrzése alatt tartsa az olyan királyságokat, mint Edóm és Moáb.

Omri csak rövid ideig uralkodott; fia, Áháb (kb. i. e. 869–850), apja diplomáciájának eredményeképpen egy föníciai hercegnőt vett feleségül: Jezabelt. Ő aratta le apja államférfiúi ügyességének gyümölcseit. Mivel közös ellenség fenyegette őket, ideiglenesen egyesültek Szíria kisebb helyi királyságai és az a 2000 harci szekér és 10 000 főnyi gyalogság, amelyet Áháb bocsátott rendelkezésükre i. e. 853 körül a karkari csatában, az Orontész folyó mellett, megállította az asszír III. Sulmánu-asarídu előnyomulását.

Palesztina e korszakáról sokkal gazdagabb a régészeti anyag, mint a vaskor korábbi időszakáról. A Tell-el-Fárában (Észak) feltárt i. e. 10. századi város (az ókori Tirca) rétegei ebben az időben kegyetlen pusztítás nyomait mutatják; az egyszerű magánházakat egy nagy méretű épület alapjai váltják fel, vastag falakkal, ez az épület azonban befejezetlenül maradt. Ezek a nyomok Omri pusztításairól tanúskodnak. Ő rombolta le i. e. 876 körül a várost, amelyet Zimri védett. Tervezett újjáépítését abbahagyták, mert feleslegessé tették a Szamariában építendő új fővárosra vonatkozó tervek.

Az új főváros kedvezőbb földrajzi fekvése révén jobb kapcsolatokat tarthatott fenn Föníciával és Júdával. Eszményi helyen volt erődítési szempontból, és korábbi építmények nem gátolták fejlődését. Egy kis természetes fennsíkot védőfallal vettek körül, ezen belül állt a királyi palota és a számos melléképület. Az itt talált legrégebbi cserépedények közvetlen utódai a Tircában talált legújabb típusnak; úgy látszik, hogy mikor a főváros Szamariába költözött, Tirca egy időre elnéptelenedett. Az építkezés kezdeti szakasza jó ideig tartott Áháb uralkodása idején, és bár alig marad fönn belőle egyéb az alapozásnál és néhány elszórt, gyámpillérekhez készült ión oszlopfőnél, ezek azonban rendkívül magas színvonalú munkára vallanak, amelyet valószínűleg föníciai kőművesek végeztek. Egy nagy alabástrom váza maradványai, rajtuk II. Oszorkon fáraó (kb. i. e. 874–850) névkartusával arra utalnak, hogy a kapcsolatok inkább diplomáciai, mint pusztán kereskedelmi jellegűek lehettek.

Egy későbbi asszír rajtaütés idejéből, kb. i. e. 721-ből fennmaradt törmelék között a régészek bútorok díszítésére szolgáló elefántcsont-berakásos töredékeket találtak, aranylemezzel és színes intarziával, ezek kapcsolat-

144 / Vaskori szentély a nem ortodox kultusz hívei számára Mária kútja közelében, a jeruzsálemi Ófel-hegyen.

ba hozhatók Áháb „elefántcsontház"-ának bibliai leírásával, bár ezek a darabok talán nem olyan régiek. Mivel Fönícia, Áháb feleségének szülőföldje híres volt elefántcsontfaragó iparáról, lehetséges, hogy az ilyen stílusú bútorok és talán a díszes falitáblák is Jezabel királyné ízlését tükrözik. Áháb vagy utódja uralkodása alatt Megiddóban a palota területét radikálisan átépítették, hogy olyan zárt, elkerített negyedet hozzanak létre, mint Szamariában. A raktárhelyiségek (ezeket régebben „Salamon istállói"-ként emlegették) és a nagy vízakna a hozzá vezető alagúttal arra utalnak, hogy e változásokat a település mint helyőrségi város stratégiai fontossága tette szükségessé. Hácórban szintén megerősítették a városközpontot az arámi fenyegetés miatt, és megbízható víztárolórendszert hoztak létre, bonyolult akna-és csatornahálózattal, hogy fenntartsák ostrom esetére a város vízellátását.

PRÓFÉTÁK ÉS POGÁNYOK / Ebben az időben azonban már főként a belviszályok fenyegették Izráel egységét, amint ez a bibliai leírásból világosan kiderül. Jezabel magával hozta a föníciai istenek, Baál, Melquart és Aséra tiszteletét, és bárhol tartózkodott is a királyi udvar, szentély állíttatott nekik, és papokat jelölt ki számukra. A királyné hittérítő buzgalma, amellyel igyekezett fenntartani ezeknek a pogány isteneknek a kultuszát és az Izráelben amúgy is fennmaradt erős kanaáni hagyományok, amelyekhez ezek az istenek is tartoztak, első ízben fenyegették a hivatalos jahvizmust azzal, hogy alulmarad. Szerte az országban szentélyeket és oltárokat állítottak fel a szabad ég alatt, szent fákat ültettek a termékenység istennőjének, tömjénégetőket helyeztek el, és nagy tömegben állítottak elő mezítelen vagy lepelbe öltözött nőalakot ábrázoló, égetett agyagfigurákat a régi kanaáni módszer szerint. Ebben a veszélyhelyzetben Jahve prófétái is megoszlottak. A megalkuvók, legalábbis névlegesen, elfogadták az új rendet, a rendíthetetlenek, Illés (Élija) vezetésével, hatalmas, bár eleinte elszigetelt ellenzéket alkottak.

A próféták mozgalmát, amióta – még a bírák korában – létrejött, mindig legalább annyira foglalkoztatta az erkölcsi és politikai reform, mint a vallási újjászületés ügye. Tagjai olyan embereknek hitték magukat, akiket Isten egy meghatározott cél megvalósítására választott ki, és ezt közvetlen isteni sugallat tudatta velük. Ettől kezdve küldetésük kényszerítő erejének hatására életük átalakult. Kezdetben az i. e. 9. században, vallási eksztázisuk indította őket cselekvésre, mint például Illést és Elizeust (Elisa) – a Biblia igen érzékletesen írja le pályafutásukat. Az i. e. 8. században viszont, bár e hagyomány örökösei voltak, inkább a szó emberei lettek, a végítélet magukat csalhatatlannak hivő hirdetői. Volt köztük szegény parasztember – Ámósz –, aki rendkívül élesen érzékelte a társadalmi igazságtalanságot és a gazdasági kizsákmányolást, s aki a hagyományos vallás és társadalmi erkölcs újjáélesztésére törekedett; Hóseás, akinek boldogtalan házassága sok szenvedést okozott, Izráelt házasságtörő asszonynak tekintette, aki megszegi a nagylelkű Jahvénak tett ünnepélyes esküjét, és sürgette, térjen vissza a tiszta, egyszerű jahvizmushoz; legfőképpen pedig ott volt Ézsaiás (Jesaja) próféta, az előkelő államférfi, aki maga is részese volt azoknak az eseményeknek, amelyek a végítélet kezdetét jelezték. Ézsaiás döbbenetes erejű látomásaiból a félelmetes Jahve alakja és a rövidesen bekövetkező katasztrófa képe bontakozik ki.

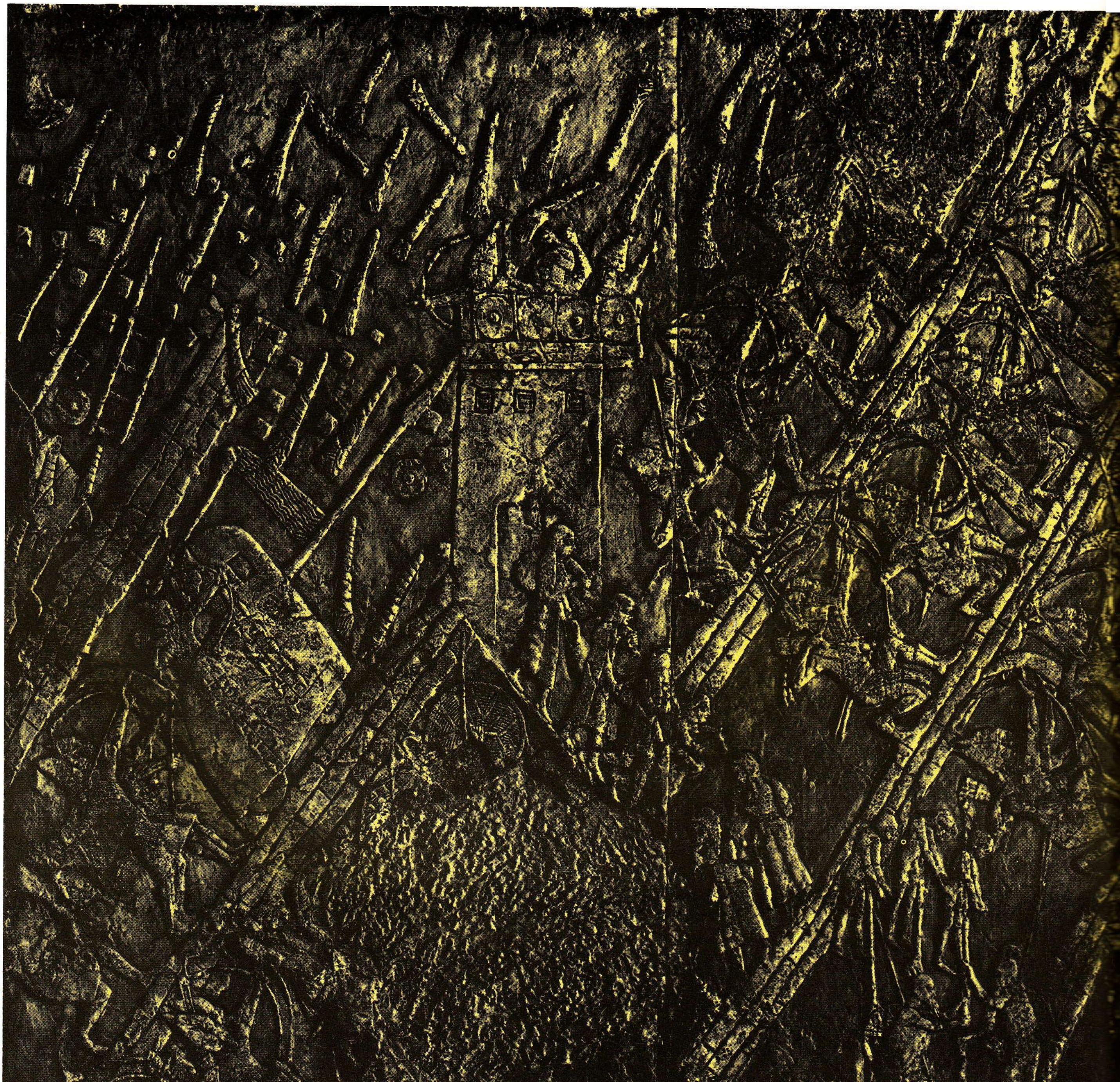
Amikor Áháb elesett az arámiak ellen vívott csatában, először fia, Ahazja követte a trónon, majd annak korai halála után másik fia, Jehórám (Jórám). Jehórámot kívülről Moáb és az arámiak fenyegették. 1868-ban a régészek Dibanban (az ókori Dibónban) a *tell* délkeleti szögletében véletlenül találtak egy sztélét, amelyen a moábi király, Mésa mondja el, hogyan győzte le Izráelt és hogyan építette újjá „Qarhó"-t – talán Dibónt vagy annak egy részét.

Izráelben Elizeus (Élisa) próféta vezette az egyre fokozódó ellenállást a királyi udvar pogány vallása ellen, amelyet az anyakirályné, Jezabel támogatott. Az egyre növekvő feszültség végül i. e. 842-ben fegyveres államcsínyt robbantott ki, amelynek vezetője Jéhu volt. Jéhut ezután Elizeus királlyá kente, s az udvar és az ország minden konzervatív elemét egyesítette az Omri uralkodóház ellen. Amikor Izráel és Júda királyai felkeresték Jéhut, hogy egyezségre jussanak vele, mindkettőt meggyilkolták. Ez volt a jeladás az elkövetkező véres tisztogatásra, amelynek kevés párja akadt az ország történetében: kiirtották Áháb családját és az udvarban élőket (Jezabelt is beleértve), valamint Baál papjait és követőit.

Júda, bár ilyen szélsőségekig nem jutott el, sem kerülhette el a vallási vitákat. Roboám uralkodása alatt a király anyja, aki ammón volt, és legkedvesebb felesége, az arámi származású Maaka továbbra is gyakorolták és terjesztették saját házájuk pogány vallási kultuszait. Maaka fiainak, Abijjának (kb. i. e. 915–913) és Ászának

(kb. i. e. 913–873) az uralkodása alatt voltaképp a királynő pártja gyakorolta a hatalmat, mígnem Ásza, amikor nagykorúságát elérte, hivatalosan megtisztította az országot a pogány kultuszoktól. Ezzel megszűnt az ellenségeskedés a szomszédos Izráellel, és Josáfát uralkodása alatt (kb. i. e. 873–849) Júda ismét békében és gazdagságban élt. Átalakították a bíráskodást és az adórendszert, közvetlenebbé tették fölöttük a kormány ellenőrzését, és ezzel bizonyos mértékig sikerült felszámolni azokat a társadalmi és gazdasági panaszokat, amelyeket az Omri dinasztiával szemben hoztak fel Izráelben. Az Izráellel kötött szövetség azonban, melyet egy másik, a júdai Jórámnak (kb. i. e. 849–842) Ataljával, az Omri uralkodóház tagjával kötött házassága is megpecsételt, most Júdába juttatta el a Baál-kultuszt. Fia, Ahazja alig uralkodott egy évet, amikor meggyilkolták Jéhu már említett izráeli lázadása során. A megüresedett trónt az erélyes anyakirályné foglalta el, kiirtotta az ellenzéket, és megnövelte Baál papjainak befolyását. Öt évvel később egy gyermekkirály került a trónra – Jóás, akit nagynénje, Jehójada főpap felesége nevelt fel, és a királyi testőrséggel szövetkezve trónra emeltetett. Atalja királynőt kivégezték, és Baál szentélyeit lerombolták.

Jóás uralkodásáról (kb. i. e. 837–800) kevés dokumentum maradt fenn. A jahvizmusnak nyújtott királyi támogatás fokozatos csökkenése és a katonai kudarc – úgy látszik – ellenállást szított, ami végül is Jóás meggyilkolásához vezetett. Jóást fia, Amacja követte a trónon (kb. i. e. 800–783). Előbb újra uralma alá hajtotta Edómot, azután háborúba keveredett Izráellel az izráeli zsoldosokkal kapcsolatos eljárása miatt. S bár az izráeli király, Jóás legyőzte, megelégedett azzal, hogy Amacját megszégyenítette, Júdát nem akarta elfoglalni.

Eközben északon Asszíria növekvő hatalma egyre inkább éreztette hatását. Kb. i. e. 841-ben III. Sulmánu-asarídu hadjáratot indított Szíria ellen, és mielőtt elérte a Karmel-hegyet, és északra Fönícia felé fordult volna, valószínűleg lerombolta Hácórt. Jéhú hadisarcot fizetett neki; ezt az eseményt írásban és képben is megörökítették a híres asszír „fekete obeliszk"-en, amelyet ma a British Museumban őriznek. Az obeliszk feliratában az asszírok Izráelt „Omri házának földje"-ként említik, Jéhut, a trónbitorlót pedig – a valóságos helyzet gúnyos elferdítése! – „Omri fiá"-nak nevezik. Miután az asszírok visszavonultak, Izráel Damaszkusz fennhatósága alá került az energikus Hazáél király idejében, aki lerohanta Transzjordániát, és adót szedett Júdától is. De az i. e. 9. század végén, amikor III. Adad-narári asszír király megszállta Szíriát, és adót vetett ki Izráelre, Damaszkusz hatalma egyre hanyatlott. Asszíria belsőleg meggyengült, és nagy vetélytársával, a kelet-törökországi Urartuval való vetélkedés is lefoglalta: így Izráel és Júda, viszonylag rátermett királyok uralma alatt, csöndes időszaknak örvendett.

Mialatt Izráelben II. Jeroboám (kb. i. e. 786–746), Júdában pedig Uzzija (kb. i. e. 783–742) uralkodott, a két ország békében élt egymással, és országaik együttes területe csaknem akkora volt, mint Salamon idejében. Virágzott a bel- és külkereskedelem. Rendbe hozták az ecjón-geberi kikötőt, és erődítményeket emeltek – például Kádes-barnéában vagy az Arad közelében lévő Horvat-Uzzában –, hogy megvédjék a sivatagon át vezető karavánutakat. A Negev-sivatagban számos virágzó település létesült. Valószínűleg III. Jeroboám uralkodásának idejéből származnak azok az olaj- és borszállítmányokra vonatkozó feljegyzések, amelyeket egy szamariai ásatás során tintával agyagcserepekre írva

145 / Asszír domborműrészlet; Szín-ahhé-eriba serege elfoglalja Lákist.

146 / Dombormű Szín-ahhé-eriba király ninivei palotájából; izráeliek Szin-ahhé-eriba király seregének fogságában.

147 / Kőből épült kis palota maradványai (i. e. 5. század). A palota egy perzsa kormányzóé volt, a lákisi (Tell-ed-Duweir) telephalom tetején.

148 / Tell-ed-Duweir (az ókori Lákis) belső kapuja, angol régészek tárták fel az 1930-as években.

találtak a régészek. E természetbeni adókról szóló nyugtákban az előforduló személynevek között csaknem annyi volt a Baál-lal, mint a Jahvé-val összekapcsolt, és ez az apró, de sokatmondó részlet rávilágít a kornak azokra a társadalmi áramlataira, amelyeket az i. e. 8. század közepén először jelentkező klasszikus próféták egyre hevesebben ítéltek el.

A régészet még nem tárt fel olyan leleteket, amelyek igazán világos képet adnának ezeknek a nem ortodox kultuszoknak a szentélyeiről és rítusairól, holott ezek igen gyakran szerepelnek az erről az időszakról szóló bibliai történetekben. Talán az egyik ilyen kultikus központot sikerült feltárni Jeruzsálemben, az Ófel keleti lejtőin, közvetlenül a városfalon kívül, nem messze Mária kútjától. Itt több természetes barlang tele volt cserépedényekkel és nőalakokat és állatokat ábrázoló égetett agyagszobrocskákkal; csontokat azonban nem találtak, tehát aligha lehetett temetkezési hely. Legalább egy olyan barlang is volt, amelyikhez egy, a sziklának támaszkodó, kőből épült szentély is csatlakozott: a kis helyiségek egyikében két oszlop (talán maccébot), fölöttük az oltár egy szikla peremén. Úgy látszik, az edényeket azért dobták be a barlangokba, hogy senki meg ne szentségteleníthesse őket azzal, hogy világi célokra használja, miután már egy ideig vallási szertartásokban játszottak szerepet. Az a tény, hogy ezek a szentélyek a város falain kívül helyezkedtek el, és a kanaáni termékenységi szobrokra emlékeztető majdnem bizonyosan pogány kultuszra utalnak. A cserépedények az i. e. 700 körüli időre keltezhetők.

AZ ASSZÍR VESZEDELEM / Az i. e. 8. század közepéig az asszírok nyugat felé irányuló betörései már rendszeres pusztító hadjáratok voltak ugyan, céljuk azonban kizárólag a zsákmányszerzés és a hadisarcszedés volt. Amikor azonban III. Tukulti-apil-Ésarra (kb. i. e. 745–727) került a trónra, kezdetét vette a területszerzés és a lakosság áttelepítésének politikája, amelyet utódai még fokozottabb mértékben alkalmaztak, valahányszor bármely jelét tapasztalták annak, hogy Szíriában és Palesztinában valaki szembeszegül Asszíria katonai és gazdasági fennhatóságával. Ettől az időtől kezdve az asszír királyfeliratok és később a Babilóni Krónika egyre inkább kiegészítik az Ószövetségben feljegyzett történelmi tényeket.

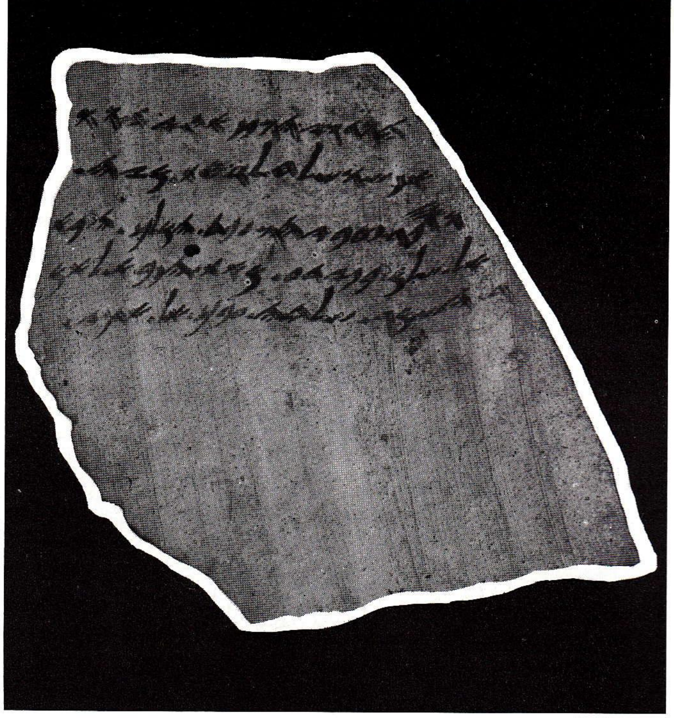
Jeroboám halálakor újra jelentkezett Izráelben a lappangva továbbélő hajlam az anarchiára. 10 év alatt 5 király került intrikák segítségével és gyilkosságok árán a trónra. A törvény és a rend megszűnt, virágzottak a pogány kultuszok. I. e. 743-ban, a szíriai Arpadban III. Tukulti-apil-Ésarra elfogadta Menahém izráeli király (kb. i. e. 745–738) hivatalos meghódolását, nem így Uzzija júdai királyét, aki lázadónak számított. Olyan vad fosztogatóval szemben, amilyen Asszíria volt, még egy erős uralkodónak is meg kellett hunyászkodnia, nyílt konfliktust kezdeményezni pedig egyenesen ostobaság lett volna. Pekah izráeli király (kb. i. e. 737–732) azonban, hogy Asszíriával szembeni ellenállási tervéhez támogatót találjon, fegyverrel kényszerítette Júdát arra, hogy szálljon szembe az idegen fenyegetéssel. Keleten Edóm, nyugaton pedig Filisztea szintén Júda ellen fordultak. Ekkora nyomásnak kitéve Áház, a júdai uralkodó (kb. i. e. 735–715), nem törődött Ézsaiás óvatos és – amint utóbb kiderült – előrelátó figyelmeztetésével, s III. Tukulti-apil-Ésarrától kért segítséget ellenségei ellen, s hogy erre rábírja, pompás ajándékot küldött neki. Az asszír uralkodó reakciója gyors és rendkívül hatásos

volt. Azonnal lerohanta Izráelt, amelyből ezután nem maradt több, mint aprócska terület Szamaria körül, míg Dór, Megiddó és Gileád tartományait asszír kormányzók igazgatták. Hácórt, ezt a kulcsfontosságú északi erődöt, lerombolták.

Szamariában egy asszírbarát lázadás Pekah meggyilkolásához vezetett. Utóda Hóseás (kb. i. e. 732–724) átmenetileg megadta magát és adót fizetett Asszíriának. De amikor a babilóniak lázadásának sikeres leverése után Tukulti-apil-Ésarra meghalt, Hóseás fellázadt az új asszír király ellen, az egyiptomi fáraó, valószínűleg IV. Oszorkon támogatását kérve. V. Sulmánu-asarídu meghalt ugyan diadalának órájában, de előbb még előrenyomult nyugat felé, elfoglalta Sekemet, elfogta és száműzte Hóseást, majd i. e. 722–721-ben Szamariát is bevette. Utódja, II. Sarrukín, a lázadás további megnyilvánulásait elfojtotta, és azt a területet, ami Izráelből még megmaradt, besorozta az asszír provinciák közé. Sok lakóját áttelepítették az Eufrátesz keleti és nyugati partjára, Szíriába, helyüket a következő években Irak déli részéből származó népek foglalták el, akik elkeveredtek a bennszülöttekkel, és ők lettek a későbbi szamaritánusok ősei – akiket aztán a júdaiak, mint vegyes származásúakat, megvetettek. A próféták számára Szamaria eleste – aminél nagyobb csapásnak csak a babilóni fogságot tekintették később – azt bizonyította, hogy helyesen értelmezték Izráel történetét: pusztulása Jahve büntetése, amiért megszegte a vele kötött szövetséget.

Áház a függetlenségével fizetett azért, hogy bosszút állhasson Izráelen. A hatalmas adók annál súlyosabban érintették az országot, mivel elvesztette Edómot és vörös-tengeri kikötőjét. Miután meghódoltak Asszíriának, egyszersmind az asszír isteneknek is meg kellett hódolniuk: fel kellett állítaniuk szobraikat a jeruzsálemi templomban. Most a csillagok tiszteletét vezették be: ló- és kocsiáldozatokat mutattak be a napistennek, és más asszír-babilóni szertartásokat gyakoroltak. És ez még nem minden: Áház általában kedvelte az idegen kultuszokat, egyszer egy fogadalmának eleget téve, saját fiát is feláldozta. Amikor Egyiptomban a 25. dinasztia került uralomra, ennek fáraói igyekeztek befolyásukat kiterjeszteni Palesztinára az asszírok kiszorításával és ezzel újabb politikai nyomás nehezedett Júdára. Amikor Asdód és más filiszteus városok i. e. 714–712-ben, Egyiptom segítségében bízva fellázadtak, Júda távol tartotta magát az ügytől. Elfoglalták Asdódot, és az egész területet asszír provinciaként szervezték újjá, az ásatások során a régészek megtalálták egy asszír sztélé töredékeit. A lázadás vezetője Egyiptomba menekült, de az egyiptomiak kiadták Asszíriának. Ninivében Layard megtalálta az ebben az időben uralkodó fáraónak, Sabakának a pecsétjét, amely az egyiptomi uralkodó diadalát ábrázolja, a kép fölött az uralkodó címeit közli a felirat.

Megiddóban a régészek olyan anyagot tártak fel, amely igen szemléletesen érzékelteti az asszír befolyás

149 / Agyagcserép Lákisból, a rajta olvasható levél a fenyegető babilóni támadás keltette feszültséget tükrözi.

150 / Lerombolt ófeli teraszok Nabú-kudurri-uszur támadása után.

151 / A század elején Babilónban német régészek tárták fel ezeket az agyagtéglából épült pincéket; a kutatók úgy vélik, nagy teraszokat tartottak, s ezeken a teraszokon álltak a legendás „függőkertek".

mindenre kiterjedő hatását. A IV. réteg királyi palotájának és hivatali épületeinek törmelékeire egy kis magánházakból álló város épült. A házak nagyjából téglalap alakú parcellákat foglaltak el, felismerhető egy olyan tudatos várostervezés szándéka, ami korábban Palesztinában ismeretlen volt. Nemcsak magánházak, hanem néhány középület is asszír tervek alapján épült. Például Tell-Dzsemmában a kormányzói palotának téglából épült boltívei voltak, ezeket feltehetően szintén asszír építők tervezték. Bizonyos városokban igen magas rangú asszír tisztviselők jelenlétét tanúsítja, hogy finom ívű agyagedényeket, úgynevezett „palotaedényeket" találtak, ezek pontos megfelelői Asszíriában, az i. e. 614 körül elpusztult nimrúdi palotákból kerültek elő, és feltűnően különböznek az abban az időben használatos palesztinai edényektől. A régészek egy kisvárost tártak fel az i. e. 8. század végéről, amelyet feltehetőleg Színahhé-eriba seregei romboltak le, és amelyről kiderült, hogy Beér-Seba. Az alaprajz legfeltűnőbb tulajdonsága, hogy egy utca közvetlenül a városfal mellett halad, és az egész várost megkerüli. A bástyákkal védett falak és az út között házak álltak, az út másik oldalán álló házak többnyire négyszobásak: egy széles és három hosszú helyiséggel, amelyeket oszlopsorok választottak el. A gabona-, bor- és olajraktárak a városkapu közelében helyezkedtek el, a városkapunál ezenkívül egy apró szentély is állt. A legfontosabb középületek a város közepén, egy kis emelkedésen helyezkedtek el.

Hizkija, a vallási reformer, asszírellenes politikát folytatott. Apját, Áházt követte Júda trónján kb. i. e. 715-ben és kb. i. e. 687–686-ig uralkodott. Megtisztította Jeruzsálemet a pogány kultuszoktól és bálványképektől. Sikertelen kísérletet tett arra, hogy bezárassa azokat a helyi szentélyeket, ahol a nem ortodox kultuszoknak hódoltak. A korabeli társadalmi és gazdasági reformokról igen keveset tudunk. Lehet, hogy a közigazgatásban történt reformok régészeti bizonyítékai azok a sokat vitatott tartálykorsófülek, amelyeken a négyszárnyú királyi szkarabeusz jele és az *lmlk*, azaz „a királyé" szó látható, valamint egy-egy helynév, Hebron, Szoko vagy Zif, vagy a rejtélyes *mmšt* szó. Más intézkedéseket nyilván azért hoztak, hogy elősegítsék Hizkija asszírellenes politikáját. Jeruzsálem védelmi rendszerét megerősítették és vizet vezettek Mária kútjából (Gíhonból) Ófel fallal körülvett városába egy sziklába vágott alagúton keresztül, amely egészen a Siloáh-tóig vezetett. Az alagút falába vésve találták meg a ma Isztambulban látható feliratot, amely azt a pontot jelölte, ahol az alagútfúró csoportok összetalálkoztak az ellenkező irányból érkezőkkel. Részlet a felirat szövegéből:

„És amikor még vagy három könyöknyit kellett átvágni, [hallatszott] egy férfi hangja, aki társát szólította . . . És amikor összetalálkozott a két alagút, a kőfejtők vájták [a sziklát], mindenki a maga társa felé, csá-

kány csákánnyal szemben." Júda központi városait ellátták élelemmel, a határokat kiterjesztették Gáza és Edóm rovására, és leveleket küldtek szét, amelyekben megpróbálták – eredménytelenül – megnyerni Megiddó és Szamaria izráeli lakosságának támogatását.

Amikor i. e. 704-ben Szín-ahhé-eriba követte a trónon Sarrukínt, Hizkija is belekeveredett azokba az összeesküvésekbe, amelyeket Egyiptomtól Babilónig szőttek, hogy az új királyt letaszítsák a trónjáról, és hivatalosan megtagadta, hogy adót fizessen. Szín-ahhé-eriba hadjáratáról – ha ugyan valóban csak egy hadjárat volt és nem kettő, ahogy néhány kutató állítja – viszonylag sokat tudunk mind az asszír forrásokból, mind a Bibliából. I. e. 701-ben az asszírok egészen a tengerpartig nyomultak előre, és megadásra kényszerítették Askalónt és Ekrónt, majd Júda ellen fordultak, és ostrom alá vették Lákist. Ezt az eseményt érzékletesen ábrázolja az a kődombormű-sorozat, amely Szín-ahhé-eriba ninivei palotájából került elő, s ma a British Museumban látható. Számos júdai város elesett, és Hizkija súlyos hadisarcot küldött Jeruzsálemből. Szín-ahhé-eriba körülzárta Jeruzsálemet, és felszólította a megadásra. Ekkor az asszírok váratlanul visszavonultak, vagy azért, mert járvány bénította meg a hadsereget, vagy mert az otthoni események tették nyugtalanná őket. Néhány évvel később Hizkija meghalt, és a trónon fia, Manasse követte (kb. i. e. 687–642). Manasse uralkodása során mindvégig hűséges maradt Asszíriához, még akkor is, amikor Szín-ahhé-eribát megölték.

Manasse uralkodása középső szakaszára külpolitikai szempontból az nyomta rá bélyegét, hogy Assur-ahidinna és Assur-bán-apli uralkodása alatt (kb. i. e. 673–663 között) Asszíria egy évtizeden át csaknem szünet nélkül hadjáratot folytatott Egyiptom ellen. Az asszír feljegyzésekben Manassét az asszírok vazallusaként említik, aki építőanyaggal járul hozzá királyi ura otthoni építkezéseihez és Egyiptomban folytatott hadjárataihoz. A vazallusi helyzet e hagyományos megnyilvánulásával együtt az asszír istenek is visszatértek Júdába. Manasse voltaképpen teljesen megtagadta apja vallási reformjait. Mindenütt újra virágoztak a pogány kultuszok: az ősrégi termékenységi rítusok, a szent prostitúció, a jövendölés művészete, és buzgón űzték a mágiát is. A Királyok könyvének szigorúan ortodox szerzői nem véletlenül tartották Manassét az ország összes királya közül a legrosszabbnak. Manasse halálának idején azonban már kezdetét vette az asszír birodalom felbomlása. Fiát, Ámont, rövid, kétesztendős uralkodás után meggyilkolták; helyére a mindössze nyolcéves Jósiás került. Jósiás tanácsadói kezdték lerázni magukról az Asszíriához való alattvalói hűség kötelezettségeit; először csak óvatosan, azután, ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nagyhatalom mással van elfoglalva, egyre határozottabban. Visszaszerezték Szamaria, Megiddó és Gileád tartományokat, és a király hatalmát egészen a tengerpartig kiterjesztették.

Hogy Jósiás uralma valóban kiterjedt a parti területekre is, annak szembeszökő bizonyítékát nyújtották azok az ásatások, amelyek Mecad-Hasavjáhuban, egy L alakú erődítményben nemcsak héber nyelvű dokumentumokat, hanem sok, Görögország keleti részéből, az i. e. 7. század utolsó harmadából származó cserépedényt is találtak. Hogy az itt lakó görögök vajon egy kereskedőkolónia tagjai voltak-e, vagy – ami valószínűbbnek látszik – Ióniából és Kariából, Kisázsia nyugati részéből érkezett zsoldosok, hasonlók azokhoz, akiket I. Pszammetik fáraó alkalmazott, még nincs eldöntve. A törmelék között talált leghosszabb felirat az őrök szobájából került elő: ezt a levelet egy szegény aratómunkás küldte a helyi kormányzónak, hogy visszakapja köntösét, amelyet a munkafelügyelő elvett tőle. A görög zsoldosokról (a „kittim"-ekről) ismét szó esik egy kb. i. e. 600-ból származó, Tell-Arad-i feliraton. Az Aradból, ugyanebből az időből származó osztrakonok elsősorban bor-, olaj- vagy gabonaszállítmányokat kérnek egy Eljásib nevű embertől, aki a terület katonai ellátásáért volt felelős. Van bennük egy olyan kifejezés is, amely a jeruzsálemi templomra való közvetlen utalásnak tekinthető: „Jahve háza".

Hála Jósiás vallási ortodoxiájának, igen kedvező képet festett róla a hagyomány. Ő indította el az eddig legátfogóbb vallási reformot. A jeruzsálemi templomot megtisztította és helyreállította. Távozniuk kellett az asszír isteneknek, a nap- és csillagkultuszoknak, a jövendőmondásnak és mágikus szertartásoknak, és a hazai pogány rítusoknak, velük együtt a pogány istenek papjainak, az eunuchoknak és a prostituáltaknak. Végül bezárta a Jeruzsálem környékén lévő magas helyeket és szentélyeket, köztük az Aradban kiásott kis templomot is, és papságukat beolvasztotta a Jeruzsálemben központosított vallási kultuszba. S ezt a politikát hasonló buzgósággal valósította meg az újonnan az országhoz csatolt északi provinciákban, amelyek mélyen benyúltak Galilea területébe.

BABILÓNI URALOM: SZÁMŰZETÉS ÉS VISSZATÉRÉS / Mire ezeknek a változásoknak a teljes hatása megmutatkozhatott volna, Júdát ismét külső ellenség fenyegette Mezopotámiából. I. e. 612-től 610-ig a babilóniak és a médek egyesült erővel először Asszíriát rohanták le, elfoglalták Ninivét, majd Harrán bevétele után az asszír kormányzat utolsó nyomait is eltörölték a föld színéről. Az egyiptomi hadsereg azonban, II. Nekó vezetésével, a palesztinai parti síkságon keresztül Megiddó felé vonult, hogy Asszíria segítségére legyen; itt azonban ismeretlen okokból, Jósiás megpróbálta megállítani. A király elpusztult a csatában, néhány évig Izráel és Júda egyiptomi fennhatóság alá került. Jehójákim király a fáraó vazallusaként kénytelen volt nagy összegű adót szedni egyiptomi urak számára. Ekkora nyomásnak kitéve a vallási reformmozgalom kihunyt, és ellenzői visszatérhettek korábban

űzött gyakorlatukhoz. Bármekkora gazdasági terhek nehezedtek is rá, Jehójákim kényszermunkával új palotát építtetett magának: ez valószínűleg azonos azzal az épülettel, amelyet Jeruzsálemtől délre, Ramat-Ráhelnál ástak ki.

Eközben II. Nabú-kudurri-uszur, Babilón uralkodója, legyőzte az egyiptomiakat, majd Szírián át Filiszteába vonult: itt lerombolta Askalónt, lakosait pedig deportálta. Kb. i. e. 603-ban Jehójákim átpártolt az új hódítóhoz, és így Júda ezúttal bántatlan maradt. Jehójákim azonban nyilvánvalóan határozatlan volt. Amikor II. Nabú-kudurri-uszur Egyiptom fölött aratott pürrhoszi győzelme után hazatért Babilónba, Jehójákim fellázadt, de ezután rövidesen meghalt. Fia, a még igen fiatal Jehójákim i. e. 597-ben feladta Jeruzsálemet, a babilóniak udvarának nagy részével és hatalmas mennyiségű hadizsákmánnyal – köztük a templom kincseivel – együtt őt is Babilónba szállították. Babilónban német régészek II. Nabú-kudurri-uszur uralkodásának 10. és 35. éve között keletkezett agyagtáblákat találtak, ezeken felsorolják, mennyi olajat utaltak ki a hadifoglyoknak és a királyi háztartáshoz tartozó személyeknek, köztük Jehójákimnak, fiainak és más júdaiaknak. Júdában a király nagybátyja, Cidqijáhu került a trónra.

Cidqijáhu helyzete nem volt könnyű: sokan még mindig Jehójákimot tartották Júda törvényes uralkodójának, és erős Babilón-ellenes érzelem lappangott bennük, amely öt év múlva Júdát a végső, tragikus kimenetelű lázadásba sodorta. Az i. e. 588-as esztendő elején a babilóni hadsereg ismét Júdában volt, és egyre közeledett Jeruzsálem felé. A régészeti kutatások a hadsereg útvonalába eső számos településen megtalálták pusztítása bizonyítékait. Sok várost a földdel tettek egyenlővé, ezek nem is épültek újjá soha, lakosaikat pedig deportálták. Lákisban (Tell-ed-Duweir) az ásatás egy jómódú város romjait tárta fel, amelyet a háború és a tűz i. e. 596-ban pusztított el, majd az újjáépített falakat és rendbe hozott házakat nem is egészen egy évtizeddel később ismét lerombolták. Ennek az utóbbi városnak az egyik kaputornyában néhány levelet találtak, amelyeket a tisztek váltottak parancsnokukkal; a leveleket cserepekre írták tintával, és világosan kitetszik belőlük a közelgő katasztrófa előérzete. „Tudja meg [az én uram], hogy figyeljük Lákis jeladásait úgy, ahogyan az én uram figyelmeztetett, mert már nem látjuk Azékát."

Jeruzsálemet i. e. 587 nyarán elfoglalták, kirabolták és falait a földdel tették egyenlővé. Az Ófel keleti lejtőin az ásatások feltártak valamennyit abból, mekkora volt ez a rombolás: a hegygerinc keskeny élén álló házak és az azokat alátámasztó nagy kőteraszok ledőltek a lejtőre. A vezetőket vagy rövid úton kivégezték, vagy a lakosság nagy részével együtt deportálták őket Babilóniába. Az a rövid életű kísérlet, hogy Júdát mint tartományt egy helyi kormányzó irányítása alatt egyesítsék a babilóni birodalommal, meghiúsult, és további deportálások után, i. e. 582-ben végül is beolvasztották a szomszédos tartományba, Szamariába. Néhány zsidó ebben az időben Egyiptomba került, közülük a legnevezetesebbek azok, akikből valószínűleg Apriész fáraó katonai kolóniát szervezett Elephantinénél, a Nílus első vízesésénél.

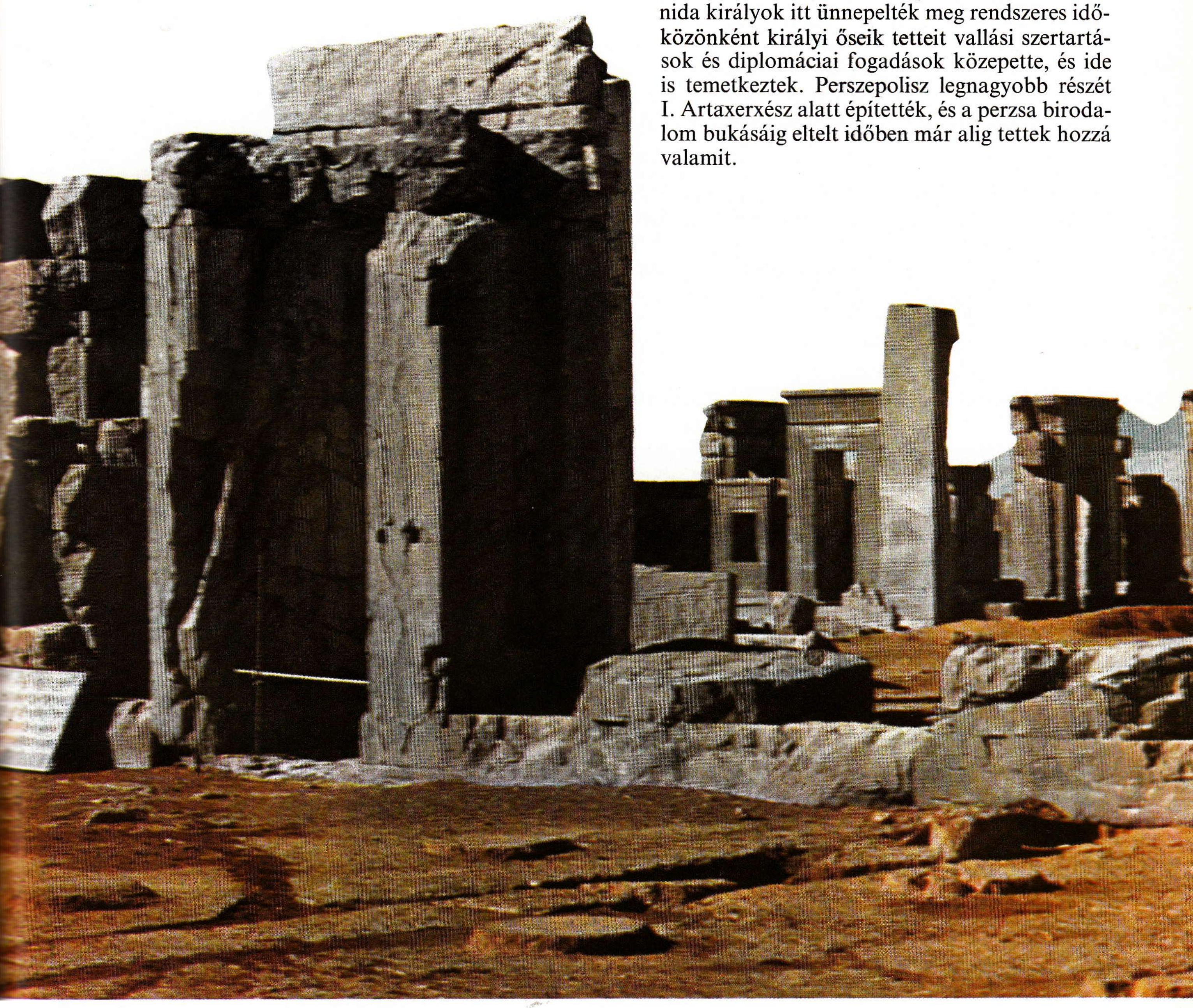
Babilóniában a száműzöttek – mintegy 15–20 ezer ember – saját falvaikban laktak, és azzal kereshették kenyerüket, amivel tudták. Azt nem tiltották meg nekik, hogy valamiféle közösségi életet éljenek, és megőrizzék hagyományaikat. Bár a próféták, Ezékiel és Jeremiás arra biztatták a népet, hogy nyugodjék bele a helyzetébe, a politikai törekvések tovább éltek, és Jehójákim halála után unokája, Zerubbábel körül tömörültek. Aligha történhetett ez másképp abban a közösségben, amelyben ott éltek a júdai civilizáció és vallási élet vezető alakjai is. Palesztinában a régészeti kutatások ebből az időből szegényes településeket és anyagi kultúrát tártak fel.

I. e. 538-ban, Babilón fölött aratott győzelmének első évében Kürosz perzsa király visszaállította Palesztinában a zsidó közösséget és kultuszt. Ezdrás (Ezra) könyve (6:3–5.) megőrizte a király erre vonatkozó szóbeli rendelkezésének eredeti, arámi nyelvű dokumentumát; Ezdrás 1:2–4. pedig héberül közli a királyi rendelet kihirdetését, ahogy azt a hírnökök tudatták azokkal, akiket illetett. Eszerint a templomot újjá kell építeni, bizonyos előírásoknak megfelelően, és erre az államkincstárból folyósítanak pénzt. A II. Nabú-kudurri-uszur által elrabolt templomi edényeket vissza fogják adni. Az első csoport, feltehetőleg Jehójákim fiának, Sésbaccarnak vezetése alatt tért haza (Sésbaccar egyébként csak kormányzó volt és nem király). Dokumentumok hiányában csak feltételezhető, hogy ők kezdték meg a perzsa király döntésének végrehajtását, és aligha lehetett könnyű dolguk. Sok zsidó azonban önként új otthonában Babilóniában maradt.

Amikor Sésbaccar meghalt, helyét unokaöccse, Zerubbábel foglalta el. Hosszú évekig tartó lassú fejlődés és bizonytalanság után, Dareiosz megerősítette Kürosz eredeti rendelkezését, amelyet az iráni Ekbatana királyi levéltárában találtak meg, és utasította Palesztina perzsa kormányzóját, hogy minden módon segítse elő a templom építését. Az új épületet i. e. 515-ben szentelték fel. Aki ma Jeruzsálembe látogat, Heródes temploma talapzatának jelenlegi délkeleti sarkától körülbelül 27 méterre északra, egy egyenes vonalat láthat a falazatban – a vonaltól délre eső részt Heródes építette, de az északra eső szemmel láthatóan különbözik tőle. Ez a falazat annyira emlékeztet Szidón és Büblosz e korszakból származó perzsa építményeire, hogy valószínűleg Zerubbábel kőműveseinek munkája. A templom ugyan újra állt, a júdai királyság azonban nem, és azt sem tudjuk, mi lett Zerubbábel sorsa. Palesztina viszont ettől kezdve a hatalmas perzsa birodalom része lett.

PERSZEPOLISZ, A NAGYKIRÁLY PALOTÁJA

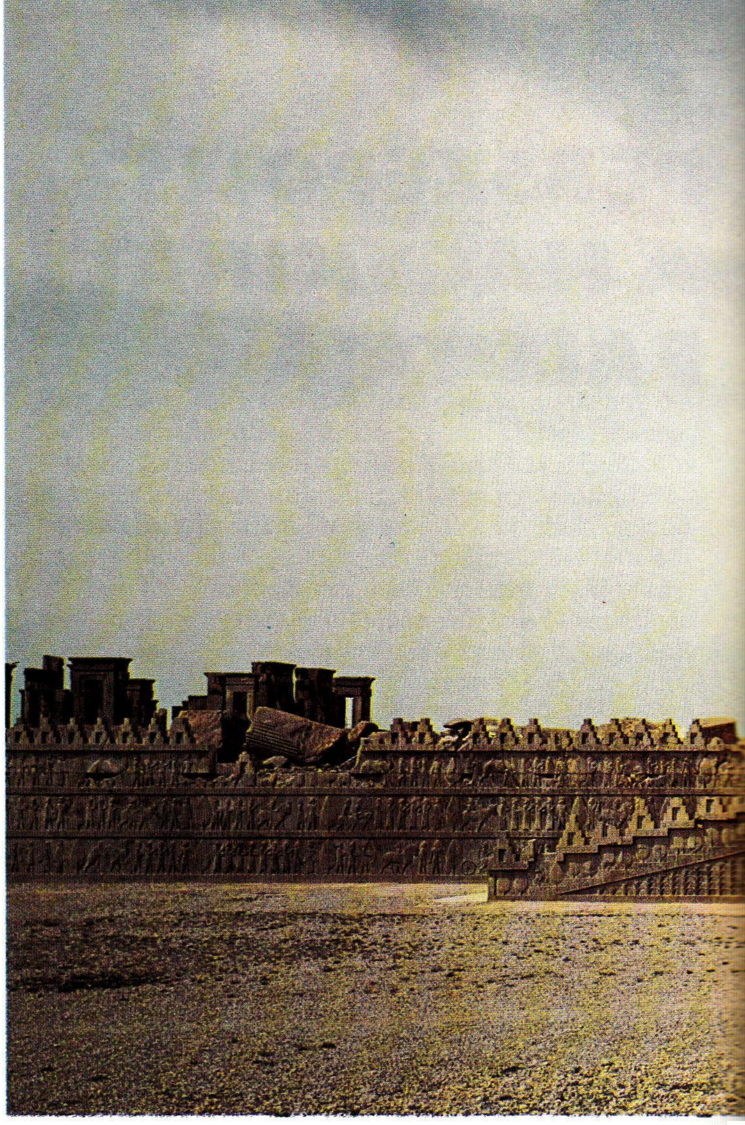
Amikor Nagy Sándor i. e. 330-ban felgyújtotta Perszepoliszt, akár azért, hogy egy lakomán valamely udvari nő szeszélyének eleget tegyen, akár bosszúból, amiért a perzsák i. e. 480-ban kifosztották Athént, az ókori Közel-Kelet utolsó és legnagyobb birodalmának fenséges jelképét semmisítette meg. Perszepolisz mindmáig meglehetősen rejtélyes maradt. Sose volt a perzsa birodalmi közigazgatás fővárosa, még csak kedvelt nyári rezidencia sem, és a görög szerzők alig említik. I. Dareiosz alapította, az Akhaimenida királyok itt ünnepelték meg rendszeres időközönként királyi őseik tetteit vallási szertartások és diplomáciai fogadások közepette, és ide is temetkeztek. Perszepolisz legnagyobb részét I. Artaxerxész alatt építették, és a perzsa birodalom bukásáig eltelt időben már alig tettek hozzá valamit.

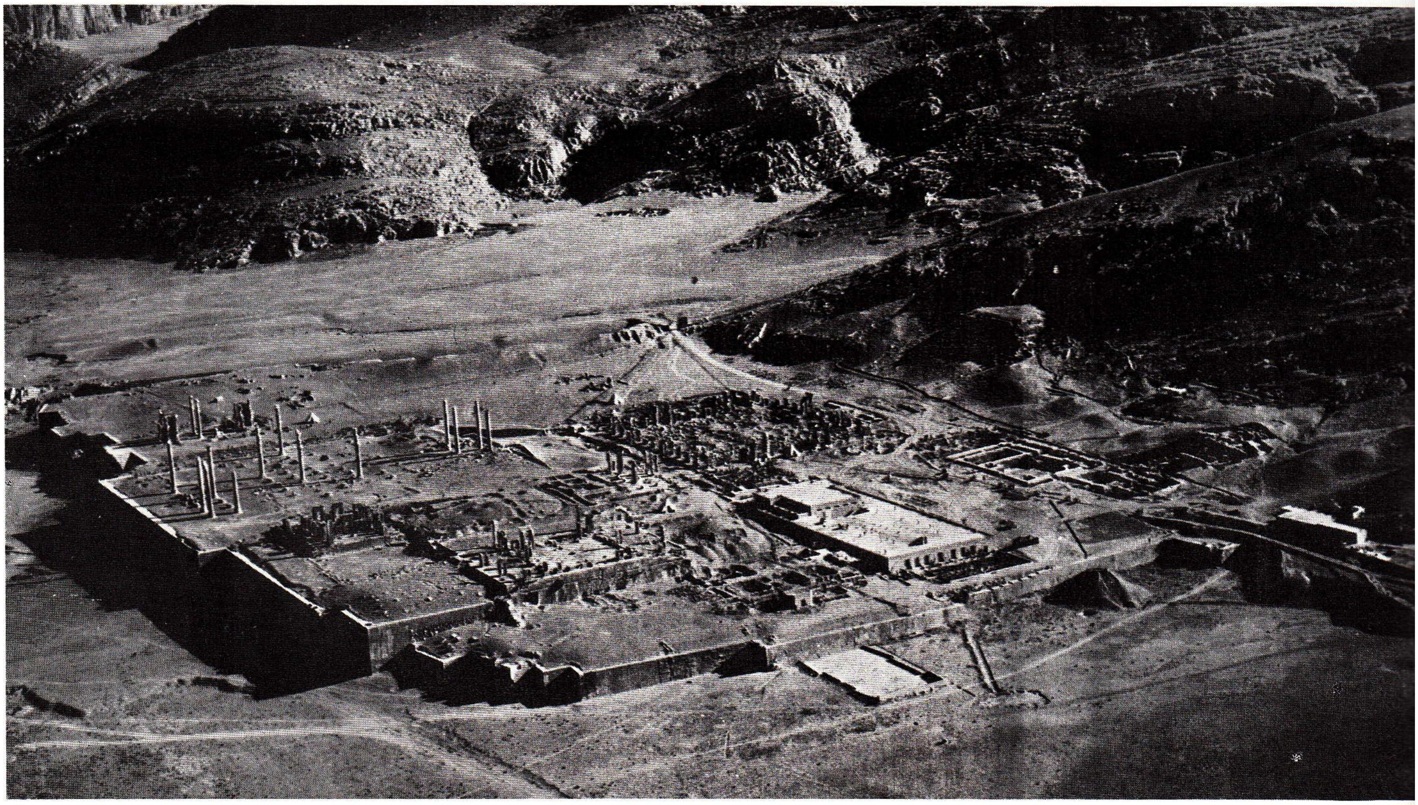

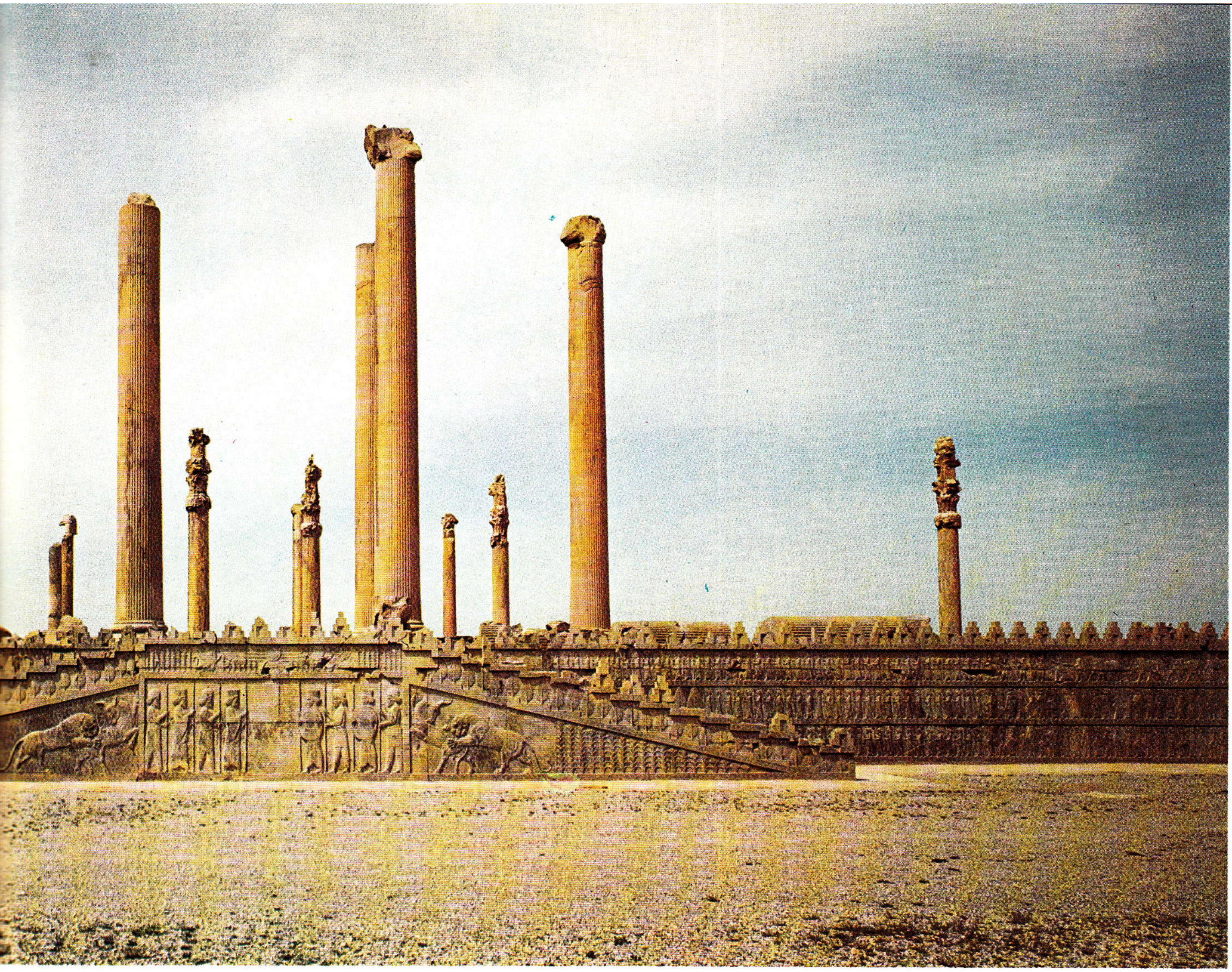
153. kép: Ifjú perzsa fejedelem feje; egyiptomi kék üvegpasztából készült, a korona csipkés oromzata bástyafalra emlékeztet. A szeme eredetileg berakásos volt. Perszepoliszban találták, kb. az i. e. 5. vagy 4. századra keltezhető.

154. kép: Az 1930-as években készült ez a légi felvétel a nagy perszepoliszi teraszról; a háttérben a sziklás nyúlvány a hegyek lábánál, amely a város központját jelenti. Valaha vastag, agyagtéglából épült falak vették körül. A falon belül szorosan egymás mellett paloták, gyűléscsarnokok, raktárhelyiségek, hivatali épületek és kaszárnyák álltak.

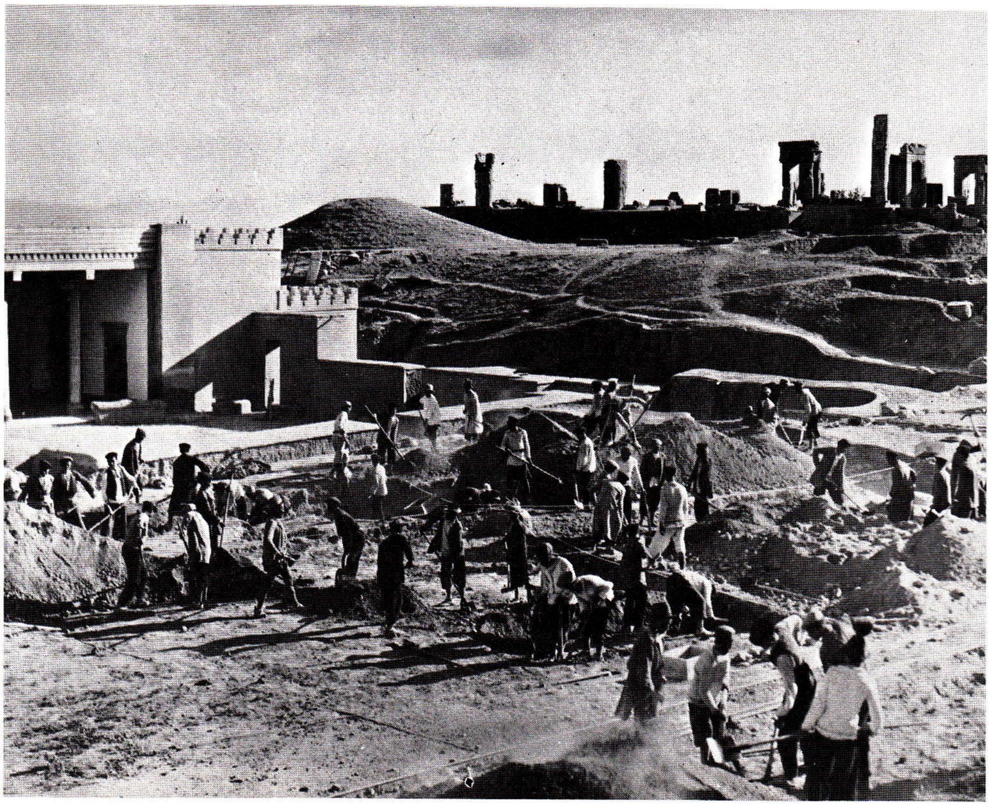

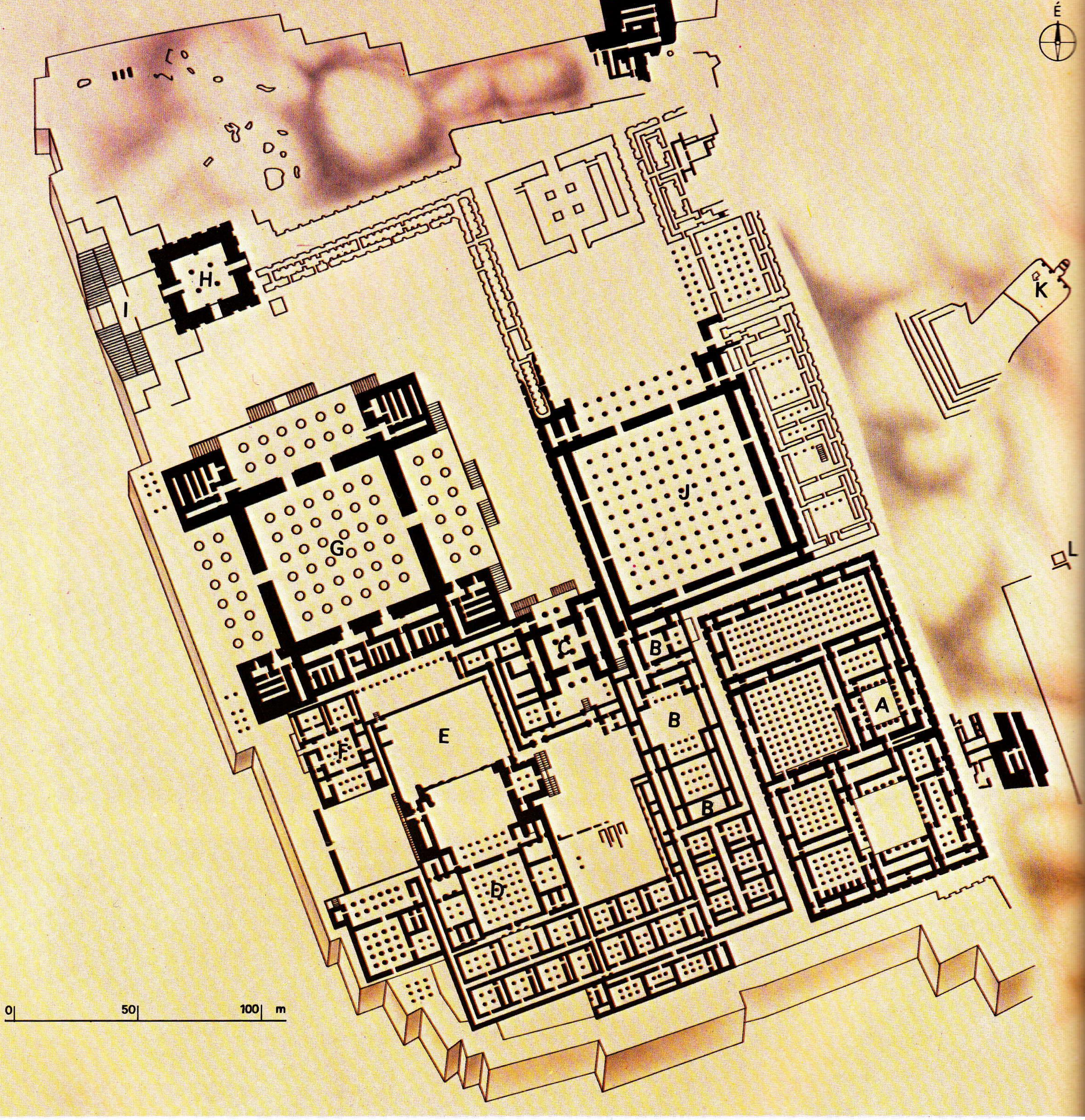

155. kép: Bármennyire hatékony ásatásokat végeztek, és bármilyen alaposan tanulmányozták a perszepoliszi teraszon álló épületek funkcióját, mindez továbbra is vitás. Nem tudjuk, vajon a palotákban laktak-e, vagy csupán szertartásokra szolgált, a király és udvara pedig lenn a síkságon lakott más palotákban vagy sátortáborban. Valószínűnek látszik, hogy minden fontosabb felvonulás színtere a síkság volt.

156. kép: Folyik az ásatás a hárem helyreállított épülete előtt: az 1930-as években egy amerikai kutatócsoport dolgozott Perszepoliszban, Erich Schmidt irányításával. A helyreállított épületet múzeumnak, raktárhelyiségnek és műhelynek használják. Bár az ásatás és a helyreállítás még tart, Schmidt háromkötetes, monumentális műve, amelyet az ásatásról kiadott, mindmáig a közel-keleti régészet egyik mesterműve.

157. kép: Ha Perszepolisz alaprajzát nézzük, nem könnyű felismerni az építészeti elrendezés átfogó tervét, amelyet I. Dareiosz kezdeményezett, és két közvetlen utóda lényegében megvalósított. Néhány épület persze befejezetlen maradt, egy s más elhelyezése pedig meglehetősen ötletszerűnek hat. A nagy bejárati kaput, amelyet szárnyas bikák őriznek, Xerxész építtette. A terasz nyugati oldalán van a kihallgatási csarnok vagy *apadána,* ehhez magánpaloták és ezek melléképületei csatlakoznak. Keletre található a sokoszlopú trónterem, mellette raktárhelyiségek, irodák és kaszárnyák.

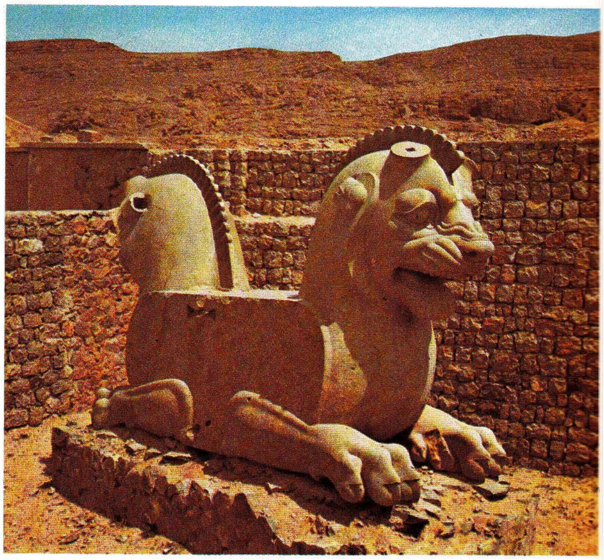
A. Kincstár
B. Hárem
C. Tripülon (Hármas Kapu)
D. Xerxész palotája
E. Romos épület
F. I. Dareiosz palotája
G. I. Dareiosz kihallgatási csarnoka *(apadána)*
H. Xerxész kapujának őrháza
I. A teraszra vezető lépcső
J. Xerxész trónterme
K. Királyi sír
L. Víztároló

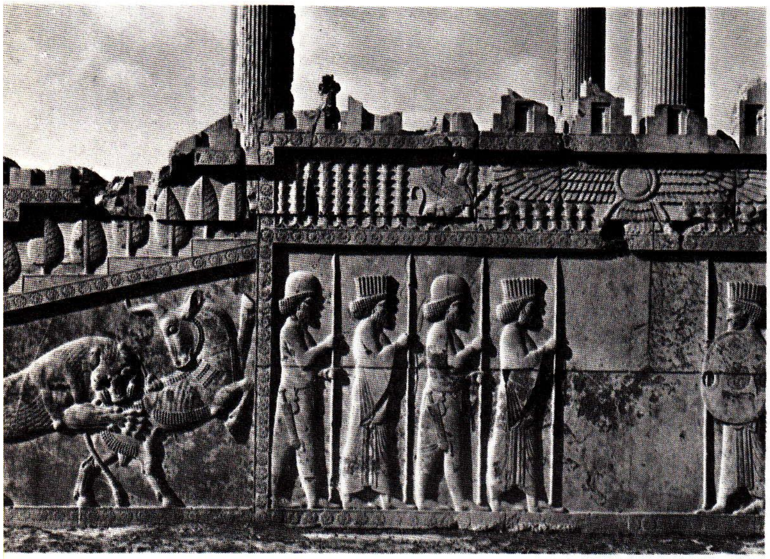
158. kép: A Hármas Kapu az *apadána* délkeleti sarkán áll. A kisebbik lépcső oldalfalain a faragott domborműveken szolgákat láthatunk, a nagyobbiknál méd és perzsa előkelőségeket és katonákat.

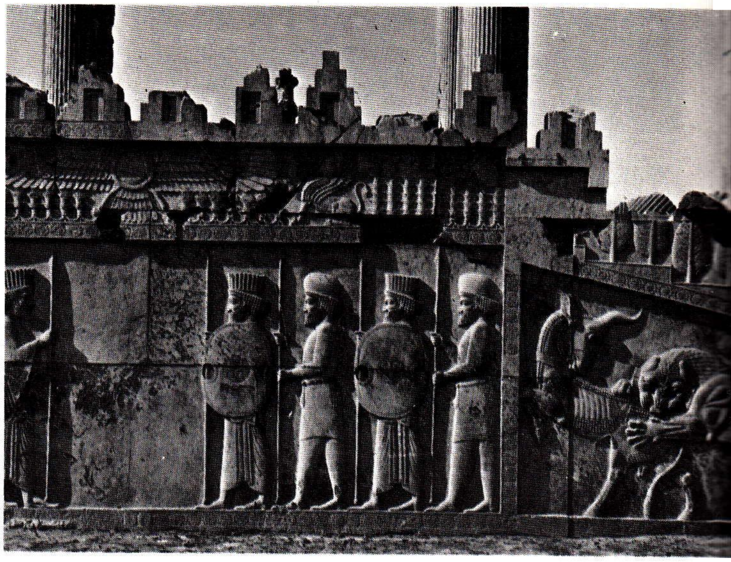
159. kép: Egy további légi felvétel az 1930-as évekből a perszepoliszi ásatásokról – ezúttal a trónterem előcsarnokáról, amelynek építését Xerxész kezdte meg és I. Artaxerxész fejezte be.

160. kép: Pompás oszlopfő a számos oszlop egyikéről, amelyek az *apadáná*-t az ókori világ egyik leglátványosabb épületévé tették. A munkálatok Dareiosz alatt kezdődtek, Xerxész és I. Artaxerxész alatt is folytatódtak. Ma már a magas, festett agyagtéglafalak eltűntek, csak a vaskos kőoszlopok és kapubejáratok ütött-kopott maradványai maradtak fenn.
161–162. kép: Az *apadána* lépcsőinek legnagyobb domborműve eredetileg a trónon ülő perzsa királyt ábrázolta, mögötte a trónörökös állt kíséretével, mintha fogadnák azokat a küldöttségeket, amelyek a lépcső más részein vannak kifaragva. Ezt a domborművet a kincstárba vitték át, és valaki – talán I. Artaxerxész – másokkal pótolta őket.
163. kép: Szolgák sora tálakat és fiatal állatokat visz: feltehetőleg inkább áldozat céljaira, semmint élelemül. A dombormű Dareiosz palotájának déli lépcsőjét díszíti.

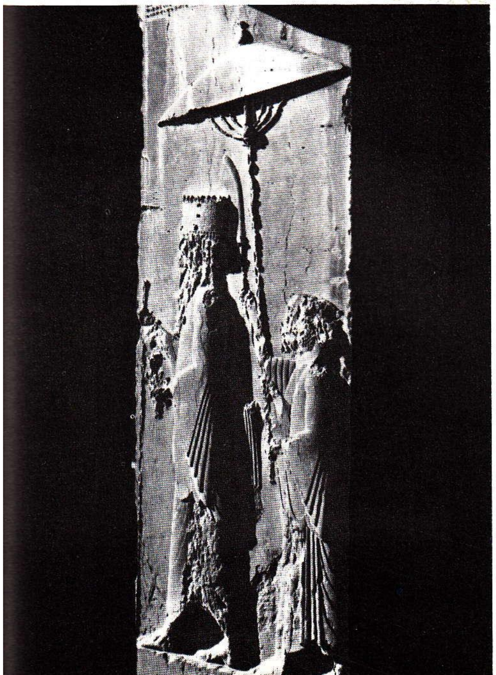
164. kép: Az *apadána* domborművei a perzsa birodalom legkülönbözőbb részeiről érkező küldöttségeket ábrázolják. Itt a szíriai, a 6. számú küldöttség halad át a méd és perzsa testőrök sorfala előtt. Minden küldöttség nemzetisége felismerhető a ruhájáról, és, bár kisebb mértékben, a magával hozott ajándékról. Ez utóbbi rendszerint aranytálak és ékszerek, vagy pompás textíliák és állatok.
165. kép: A 15. számú küldöttség a baktriaiaké, a méd szertartásmester vezetésével; a küldöttség tagjai jellegzetes helyi öltözetüket viselik, ajándékul aranytálakat és egy tevét hoznak, Irán keleti részén fekvő hazájuk jellegzetes állatát.

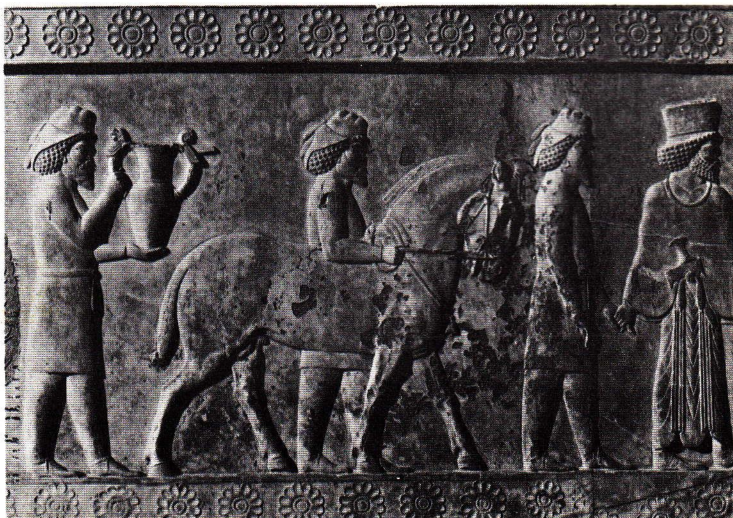

166. kép: A perzsa király és szolgája, Dareiosz palotájában a nagyterem déli bejáratának ajtókeretére faragva.

167. kép: A király borotvált kísérője, illatszeres üveggel és törülközővel. Dareiosz palotájának 12. szobájában a nyugati ajtófélfán.
168. kép: A 3. számú, örmény küldöttség, a perzsa szertartásmester vezetésével. Látható, hogy textiliákat, aranytálakat hoznak ajándékba; továbbá egy alacsony, zömök lovat, országuk erről volt híres.

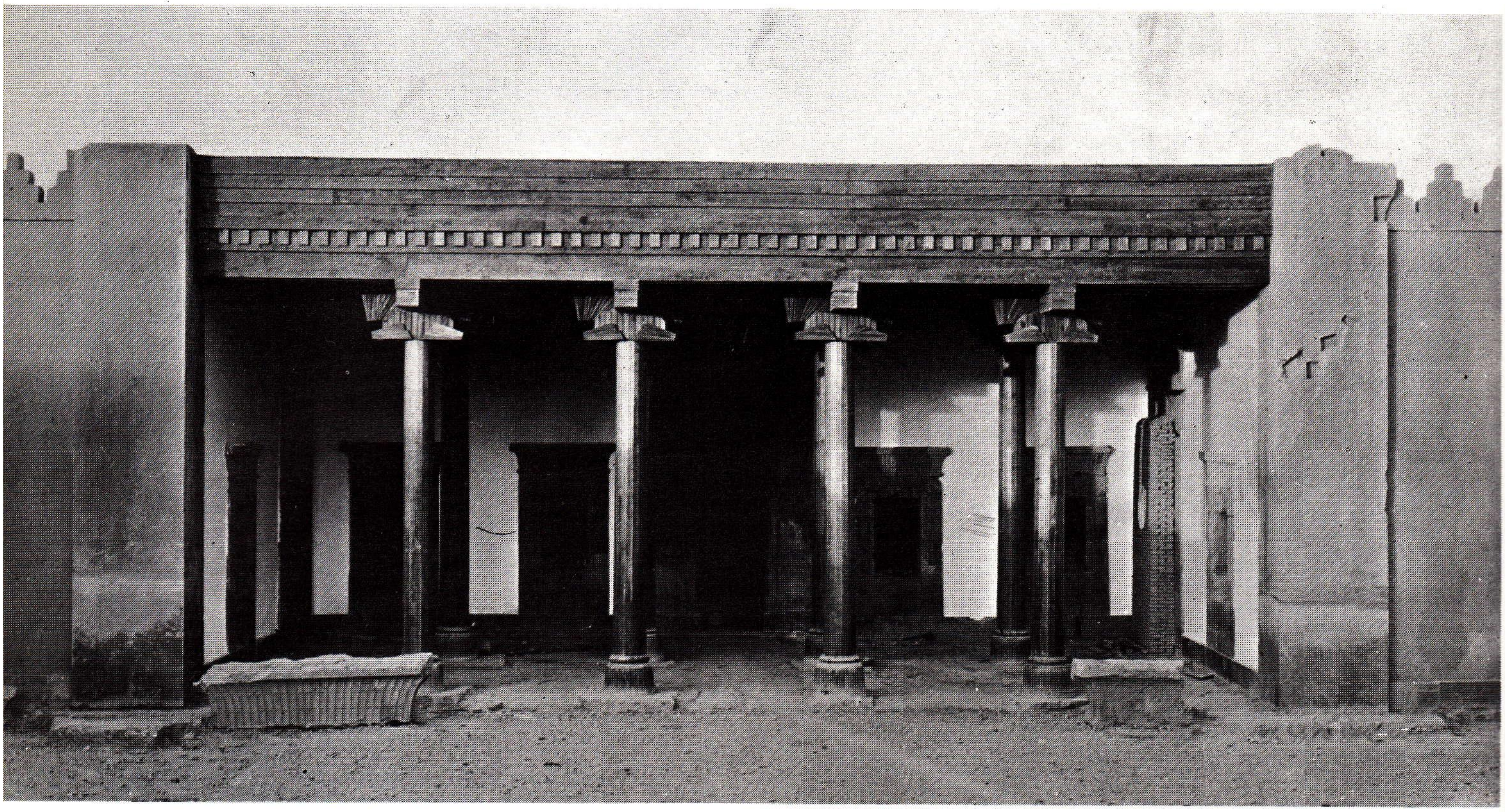

169. kép: A király lovai (a következő, itt nem látható képen harci szekerek követik őket) egy felvonuláson méd és perzsa előkelőségekkel együtt; a dombormű az *apadána* főlépcsőjének falán látható.

170. kép: A domborműveken viszonylag ritka a növényábrázolás; ahol mégis feltűnik, erősen stilizált és csupán díszítő szerepe van.

171. kép: III. Artaxerxész (i. e. 359–338) óperzsa nyelvű felirata, Dareiosz palotájának nyugati lépcsőjén. Megörökíti a király címeit, őseit és hogy ő építtette a lépcsőt.

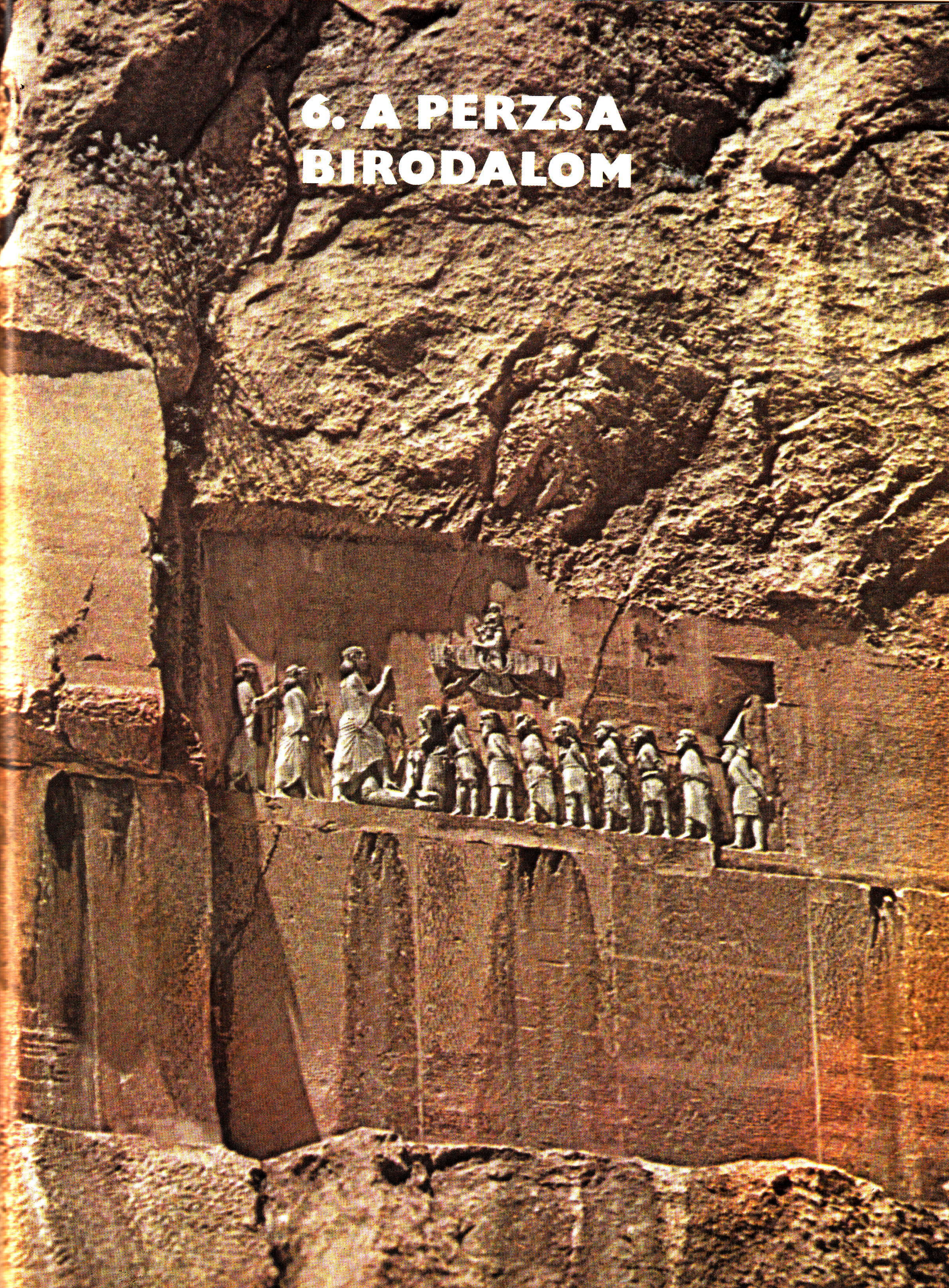

172. kép: A hárem épületének ez a lehetőségekhez képest pontos rekonstrukciója módosítja azt a különös, idegenszerű képet, amelyet ma a város nyújt, pusztán abból az okból, mert eredeti agyagtéglafalai teljesen elpusztultak.
173. kép: A hárem képe a rekonstrukció előtt: itt jól megfigyelhető, hogy követ kizárólag az ajtó- és ablakkeretek, a talapzatok és az oszlopfők készítésére használtak.
174. kép: Domborműrészlet, rajta gazdagon díszített kardhüvely, a király fegyverhordozója viseli. A dombormű a kincstárban került elő, bár eredetileg az *apadána* lépcsőjén egy jelenet középpontjában volt a helye.

6. A PERZSA BIRODALOM

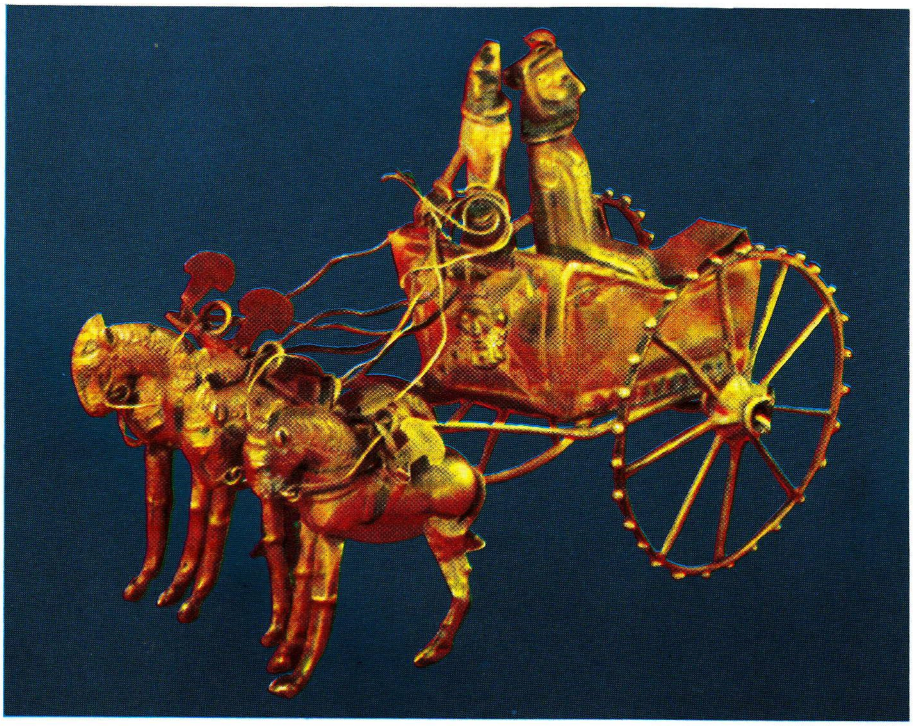
A BIRODALOM KELETKEZÉSE / Az iráni nyelven beszélő népek akkor léptek a történelem színpadára, amikor Nyugat-Iránban, a Zagrosz-hegység völgyeiben összeütközésbe kerültek az asszírokkal: a perzsák i. e. 844-ben, a médek i. e. 836-ban III. Sulmánu-asarídu uralkodása idején. Ebben az időben a perzsák szállásterülete valahol Kurdisztánban volt, országuk egészen a nagy horászáni útig terjedt, amely a Zagrosz-hegységen keresztül Irakból az Iráni-fennsíkra vezetett. A 7. században továbbköltöztek délkelet felé, a mai Fársz tartomány területére. Média, központjában a fővárossal, Ekbatanával – a mai Hamadán – a nagy horászáni út keleti végén terült el, azon a fennsíkon, ahol az út átszeli a Zagrosz-hegységet.

A 7. századra méd törzsszövetség – amely valami módon szövetkezett a szkítákkal és a kimmerekkel – olyan erős befolyásra tett szert a térségben, hogy amikor Asszíria megsemmisítette Elámot (a mai Húzisztán területén), majd Asszíria is összeomlott, Média gyorsan kiterjesztette fennhatóságát egész Délnyugat-Iránra. II. Küaxarész, a jó képességű és becsvágyó uralkodó idején a hadsereget újjászervezték, a perzsákat leigázták, és diplomáciai kapcsolatot létesítettek Babilónnal, mivel az a hanyatló asszír királyság megdöntésére készülődött. Mihelyt a méd–babilóni szövetség i. e. 614 és 610 között ezt megvalósította, Küaxarész bevonult Kelet-Törökország térségébe, hogy megdöntse Urartu (Ararát) királyságát és megtámadja Lüdiát. Babilónt nyugtalanították Média terjeszkedési szándékai, ezért szerződésben kötötte ki, hogy a Média és Lüdia közötti határ a Halüsz folyónál húzódjon. Az egyik méd–lüdiai ütközet leírásából pontosan azonosítható a csata időpontja, holott e kor történetében ez csak ritkán fordul elő. Hérodotosz ezt írja *A görög–perzsa háborúban* (I. 74):

„Egyszer még éjjeli ütközetet is vívtak egymással. Így folyt a háború váltakozó szerencsével, míg aztán a 6. évben az történt, hogy miközben dúlt a csata, a nappal hirtelen éjszakává változott." (Terényi István ford.) A csillagászok az említett napfogyatkozást i. e. 585. május 28-ra teszik.

Fél évszázadon át (i. e. 600-tól 550-ig) lényegében semmit sem tudunk a méd történelem alakulásáról. Média kultúrájáról sincsenek sokkal bőségesebb ismereteink, bár annyi bizonyos, hogy jelentős szerepet játszott a későbbi perzsa birodalomban. Sztrabón ókori görög földrajzíró határozottan állítja, hogy a perzsa nyelvnek az uralkodással kapcsolatos szavai a médből származnak; például a kormányzót jelentő szó – görögül „szatrapa" – a méd „hsathrapan" szóból származik. Perszepolisz és Paszargadai sokoszlopú termeinek elődei megtalálhatók Médiában Godintepe és Tepe-Muszján településeken, ugyanott i. e. 8. és 7. század között épült tűztemplom is van; ez igen elterjedt volt később Perzsiában. A templomban a tüzet kioltották, az épületet pedig módszeresen telehordták törmelékkel, és sorsára hagyták – talán valamelyik király halálakor.

A perzsákról éppolyan keveset tudnánk, mint a médekről, ha az ókori görög szerzők nem számoltak volna be történelmükről és szokásaikról, és az Ószövetségben nem akadna néhány elszórt utalás rájuk. Az Akhaimenida királyi ház feliratai viszonylag ritkák, és – eltekintve a behisztuni (Biszutún) nagy szikladomborműtől – nem sok tájékoztatással szolgálnak. Következésképp

175 / A behisztuni szikladombormű az Irakból Iránba vezető út mentén, I. Dareiosz királyt ábrázolja, amint győzedelmeskedik a lázadók felett kb. i. e. 520-ban.

176 / Akhaimenida harci szekér aranymakettje, az „oxusi kincs"-ből, 1877-ben az Oxus folyó partján találták, eredetileg talán egy templom kincsei közé tartozott.

177 / Égetett agyaghenger, amelyre azt jegyezték fel, hogy i. e. 539-ben Babilón megadta magát Nagy Kürosznak.

úgyszólván elkerülhetetlen, hogy az ókori Közel-Kelet e legutolsó és legnagyobb birodalmát a görögök szemével és előítéletein keresztül lássuk. Hérodotosz páratlanul gazdag és izgalmas beszámolót nyújt Perzsiáról és a perzsa történelemről kb. i. e. 480-ig. Thuküdidész beszámol a perzsák szerepéről az Athén és Spárta között folyó II. peloponnészoszi háborúban (i. e. 431–404). Az ifjabb Kürosz szolgálatában álló athéni Xenophón *Anabaszisz* címen ismert kiváló művében leírja, hogyan vonult vissza tízezer görög zsoldos Mezopotámiából a Fekete-tenger partján fekvő Trapezuntba. Kürosz kunaxai veresége és halála után, i. e. 401-ben Xenophón írt egy történelmi „regényt" is, a *Kürosz neveltetését*, amelynek hősét, Nagy Küroszt eszményi uralkodóként ábrázolja. Ktésziász, II. Artaxerxész görög háziorvosa, aki az ellenkező oldalon vett részt a kunaxai eseményekben, mint Xenophón, írt egy nem túlságosan megbízható könyvet Perzsia történelméről, ennek azonban csak részletei maradtak fenn. Értékes kiegészítő adatokkal szolgálnak a következő későbbi művek is: Arrianosz: *Nagy Sándor története,* Sztrabón: *Geographika,* Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* és Szicíliai Diodórosz: *Világtörténet.* Így meglehetősen sok minden ismert a birodalom nyugati részében, azaz Törökországban, Cipruson és a Levantén lejátszódott eseményekről, de a keleten történtekről, például a végeérhetetlen és bonyolult udvari intrikákról, amelyek olyannyira meggyöngítették az Akhaimenidák perzsa birodalmát, kevés az egyértelmű dokumentum.

Kezdetben – de egész későbbi története folyamán is – a perzsa birodalom végső soron uralkodója, a nagykirály vállalkozó kedvétől és okos irányításától függött. Több mint 200 éven át (i. e. 550-től 330-ig) egyetlen perzsa nemesi család tagjai, egy bizonyos Akhaimenész leszármazottai uralkodtak ebben a minden addiginál nagyobb birodalomban, amelynek határai legnagyobb kiterjedése idején Görögországtól Indiáig, Egyiptomtól a Kaukázusig terjedt. A birodalom megteremtője Kürosz volt. Nagy Sándorról írva Arrianosz megjegyzi: „De soha senki más nem foglalta el Indiát, még Kambüszész fia, Kürosz sem, noha ő hadjáratot indított a szkíták ellen, és sok más tekintetben is Ázsia egyik legerélyesebb királya volt . . ." Ez pedig valóban nagy dicséret Nagy Sándor olyan őszinte csodálójától, mint amilyen Arrianosz volt.

Kürosz családja nemzedékeken keresztül uralkodott Perzsiában. Amikor i. e. 558 körül, kb. 40 éves korában trónra került, Kürosz az „Ansan királya" címet viselte (Ansan Fársznak volt a közelmúltban azonosított része). Tíz éven belül megdöntötte nagyapjának, Asztüagésznek, a méd királynak uralmát, és elfoglalta Ekbatanát, a méd fővárost. Lüdia, kihasználva a médek vereségét, kelet felé kezdett terjeszkedni, a Halüsz folyó túloldalán. Kürosz, miután hatalmát otthon megszilárdította, bevonult Törökország területére, és i. e. 545 körül elfoglalta Szardeiszt, Lüdia fővárosát, és foglyul ejtette a híres uralkodót, Kroiszoszt (Krőzust), életét azonban minden bizonnyal megkímélte, mert a görög forrásokban hatásos leírásokat olvashatunk öngyilkosságáról egy halotti máglyán. A perzsa birodalom így közvetlen kapcsolatba került Nyugat-Törökország ión városállamaival, amelyek később kulcsszerepet játszottak a birodalom történetében.

Kürosz figyelme ekkor Babilón felé fordult. Nem

támadt közvetlenül a Kroiszoszt támogató Nabú-naid király ellen, hanem ravaszul megvárta, amíg a király vallási ellentétek miatt saját alattvalói körében annyira népszerűtlen lett, hogy ez meggyengítette helyzetét. Először Babilónnak (a mai Délnyugat-Irán területén élt) elámi alattvalói pártoltak át Küroszhoz, majd Kürosz i. e. 539-ben békésen elfoglalta Babilónt. A *Babilóni Krónika* így ír:

„Gutium pajzshordozói őrizték az Észagila [Marduk nagytemploma] kapuit; egyetlen lándzsás se jött Észagila közelébe, nem lépett a szentélybe; egyetlen szertartást sem zavartak meg."

Kürosz főként ezzel alapozta meg toleranciájának és irgalmasságának hírét, mivel tiszteletben tartotta Marduk babilóni istent, akit Nabú-naid mellőzött Szín isten kedvéért, amint arról Kürosz híres agyaghengere beszámol (ma a British Museumban őrzik). Még ismertebb egy másik akkori döntése: szabadon engedte a zsidókat babilóni fogságukból. Szíriában és Palesztinában a babilóni király korábbi alattvalói elfogadták Küroszt új uruknak, az pedig, mint Ezdrás könyve világosan leírja, előrelátóan kereste és sikeresen megnyerte tartós támogatásukat. Ekbatanában, a fővárosban Kürosz lerakta birodalma igazgatásának alapjait, méghozzá oly átgondoltan, hogy bármilyen különbözőek voltak is az uralkodók, akik követték a trónon, a birodalom sokáig fennmaradt. A keleti határt nem volt olyan könnyű megszilárdítani, mint a nyugatit. Kürosz a masszagéták elleni harc során, Észak-Iránban halt meg, i. e. 530-ban. Abban a városban temették el, amelyet Paszargadai helyén alapított.

GÖRÖGÖK ÉS PERZSÁK / Kürosz fiát és örökösét, Kambüszészt (kb. i. e. 530–522) már körülbelül tíz esztendeje felkenték Babilón címzetes királyának, tehát már nem volt fiatal ember. Rövid uralkodása alatt főként azzal foglalkozott, hogy előkészítse és véghezvigye Egyiptom meghódítását, amit még apja tervezett. Az i. e. 525 és 522 között folytatott hadjárat során elfoglalta a két ősi egyiptomi fővárost, Memphiszt és Thébát; a Karthágó, Etiópia és a Sziva-oázis elleni hadjáratai viszont vagy kivihetetlennek bizonyultak, vagy részleges kudarccal, illetve teljes katasztrófával végződtek. Hérodotosz rendkívül ellenségesen ír Kambüszész viselt dolgairól; ezt bizonyára az egyiptomi papság hazafias érzelmei magyarázzák, ők voltak ugyanis Hérodotosz fő informátorai, de ehhez a perzsák ellen érzett elfogultsága is hozzájárulhatott. Kambüszészt azzal vádolja, hogy megölte a szent Ápisz-bikát, ez az egyiptomiak szemében az elképzelhető legszörnyűbb szentségtörés. Valójában igaz fáraói hagyomány szerint pompás szarkofágot készíttetett a bikának, amely természetes halállal halt meg Kambüszész uralkodásának 6. évében. Bár a templomi jövedelmek és épületek a háború miatt kárt szenvedtek, Kambüszész alighanem általában apja türelmes és államférfihoz illő politikáját folytatta. Szíriában halt meg, egy lovas baleset következtében, amikor éppen hazafelé tartott Iránba, hogy elfojtson egy felkelést. Utóda, Dareiosz is vele ment Egyiptomba mint lándzsahordozója, de úgy látszik, ő már visszaérkezett Iránba, amikor Kambüszész a halálát lelte.

Hogy Dareiosz milyen körülmények között került a

178 / Perzsa palotaőr, kezében íj, a hátán tegez, sokszínű mázas téglából készült dombormű az iráni Szúzából. Az i. e. 5. századi dombormű pontos képet ad arról, milyen volt egy perzsa harcos.

trónra, még ma sem tudjuk. A legfontosabb történelmi forrás erre vonatkozólag saját beszámolója, amelyet i. e. 520 és 518 között véstek bele a behisztuni sziklafalba, a nagy horászáni út mentén, amely a Zagrosz-hegységen vezet keresztül. Itt egy erősen asszír minták hatását mutató domborművön Dareiosz látható, amint bal lábával a bitorló Gaumáta tetemére hág, mögötte lándzsa- és íjhordozói. A király jobb karját felemeli Ahuramazda isten felé, aki egy korongon lebeg fölötte. Dareiosz előtt kilenc lázadó vezér áll egy sorban, karjuk hátrakötve, nyakuk közös igába fogva. A kísérőfelirat három nyelven készült: óperzsa, elámi és akkád nyelven, mindhárom ékírással. Dareiosz ezt a feliratot oly fontosnak tartotta, hogy másolatait elküldte mindenfelé a birodalomban; egy arámi nyelven, papiruszra írt fordítását ismerjük Egyiptomból, de megtalálták égetett agyagtáblára, illetve kőre írva Irakban, akkád nyelven is. Sok kutató éppen ezért a felírás tartalmát kizárólag propagandának tekinti, ügyes fogásnak, hogy palástolja: saját joga a trónra kétséges alapokon nyugszik.

Kambüszész hosszú távolléte Egyiptomban nyilván lázadást váltott ki otthon. Gaumáta, a mágus, a birodalom keleti részében magához ragadta a hatalmat, azt állítva magáról, hogy ő Bardija, Kambüszész öccse, bár Dareiosz szerint Bardiját Kambüszész már megölte. Ha Dareiosz nem mond igazat, akkor lehetséges, hogy a lázadó valójában az igazi Bardija (görögül Szmerdisz) volt, aki néhány mágus (egyfajta papi rend) segítségével fellázadt távollevő bátyja ellen. Bármi volt is az igazság, Dareiosz legyőzte Gaumatát, akit i. e. 522-ben meggyilkoltak. Görög források szerint Dareiosz később feleségül vette Atosszát, Kambüszész húgát és Gaumáta feleségét, mind pedig Parmüszt, az igazi Bardija leányát. Ezután villámhadjáratok figyelemre méltó sorozata következett i. e. 522 és 518 között. Dareiosz egyik lázadást a másik után verte le, éspedig Elámban, Babilóniában és Egyiptomban, s így újra egyesítette a birodalmat. Uralkodásának első éveitől kezdve Dareiosz (a „boltos", ahogy Hérodotosz nevezi) megszervezte, és módszeresen megadóztatta a birodalmat, és mindig pontosan tisztában volt az újonnan meghódított provinciák pénzügyi lehetőségeivel.

I. e. 519–518-ban, egyiptomi hadjárata során, Dareiosz helyreállította a templomokat, és támogatta a helyi vallást, kodifikálta a törvényeket, és újra csatornát vágatott Szueznél, amely a hadisarcot és az adót szállító hajók számára megkönnyítette az Iránba vezető tengeri utat. A görögök karüandai Szkülaxot megbízták, hogy derítse fel az Indiába vezető tengeri utat az i. e. 514. évi nagy hadjárat előtt, amely Dareioszt a Pandzsáb urává tette. Ezt a provinciát sújtotta aztán a legnagyobb adóval. Csak amikor arany után kutatva, a Boszporuszon túlra, Szkítia (Szküthia) európai területeire is betört (valószínűleg még i. e. 519-ben, és nem az indiai offenzíva után), akkor szorították katonailag sarokba. A nomád szkíták mind beljebb és beljebb csalogatták országukba, fölégetve a földet, ahonnan visszavonultak. Dareiosz a keleti határon később valamivel sikeresebbnek bizonyult a szkítákkal szemben.

Azzal, hogy nyugati szomszédaival, az európai görög városállamokkal konfliktusba keveredett, Dareiosz végzetessé váló viszály magvait hintette el. Kürosz Törökország területén aratott győzelmei óta az ióniai városállamok perzsa gyámság alatt álltak. Kb. i. e. 500 és 494 között ezek a városok fellázadtak, hogy visszanyerjék politikai függetlenségüket és korábbi kereskedelmi szerepüket az Égei-tengeren. Szardeiszt kirabolták, és Ciprus csatlakozott a lázadáshoz. A perzsák összehangolták szárazföldi csapataik és flottájuk támadását, az utóbbit főként a föníciai városokból szerezték, és visszafoglalták Ciprust, legyőzték az ióniakat és szövetségeseiket a tengeren, majd megrohamozták az ellenállás milétoszi központját. Visszaállították a szatrapák fennhatóságát Iónia felett, és nagy hadjáratot indítottak, hogy a görög szárazföld városait megbüntessék, amiért

179 / Az i.e. 6. századi görög dombormű a harcosokat csata közben ábrázolja.

180 / Nagy Kürosz (meghalt i. e. 529-ben) sírboltja az iráni Paszargadaiban. Valószínűleg Nyugat-Törökországból érkezett építészek tervezték és építették. Nagy Sándor is felkereste, és elrendelte helyreállítását. Még jelenlegi, elhanyagolt állapotában is igen méltóságteljes.

segítséget nyújtottak Ióniának. E hadjárat csúcspontján, a marathóni csatában i. e. 490-ben a perzsák vereséget szenvedtek, ez megacélozta a görögök elszántságát, és meggyőzte róla Dareioszt, hogy csak gondosan előkészített, átfogó szárazföldi és tengeri hadműveletekkel hódíthatja meg Görögországot. E hadműveletek előkészítése közepette azonban, i. e. 486-ban Dareiosz meghalt.

Hadvezérként kevésbé tehetséges fiára, Xerxészre (kb. i. e. 486–465) várt a feladat, hogy folytassa a háborút a görögökkel; de először az ellenállás hagyományosabb forrásból fakadó formáival kellett megküzdenie. Egyiptom, amely ha idegen uralom alá került, mindig nyughatatlannak bizonyult, már Dareiosz uralkodása alatt kihasználta az alkalmat, hogy fellázadjon, amikor Dareiosz Görögországgal volt éppen elfoglalva. Uralkodásának 2. évében Xerxésznek kíméletlenül el kellett fojtania az egyiptomi felkelést, és öccsét, Ahaimenészt kellett kineveznie az ország kormányzójává. Amikor i. e. 484 és 482 között Babilón is követte Egyiptom példáját, Xerxész reagálása még kíméletlenebb volt. Serege kifosztotta Babilónt, falait lerombolták, nagyobb szentélyeit összezúzták. Marduk isten aranyszobrát eltávolították, ezzel megbénítva a kultuszt, mely oly sokáig bátorította a babilóniakat, hogy rendszeresen megpróbálják újjáéleszteni a független Babilóniát saját királyuk uralma alatt.

Görögország megszállásának előkészítésére i. e. 481-ben Xerxész Szardeiszba tette át székhelyét. Hatalmas hadsereget gyűjtött össze, amelyet emlékezetesen ír le Hérodotosz, és flottát, amelynek magját a föníciai tengerészet alkotta. A Hellészpontoszon csónakokból hidat készítettek, az Athosz-félszigeten pedig csatornát ástak. A hadjárat Xerxész számára kedvezően indult. Flottája Artemiszionnál győzedelmeskedett. Hiába védte Leonidász spártai király a Thermopülai-szorost olyan hősiesen, a perzsa sereg áttört rajta, behatolt Attikába, lerombolta, elfoglalta Athént, és kifosztotta az Akropoliszt. A perzsák a görögöket a korinthoszi Iszthmosznál húzódó leghátsó védelmi vonalukig szorították vissza. Themisztoklész tengeri győzelme azonban Szalamisznál egy csapásra megfordította a hadiszerencsét. Xerxész, mivel komolyan fenyegette az a veszély, hogy utánpótlási vonalát elvágják, kénytelen volt visszavonulni Törökországba. Előbb a perzsa sereg Mardóniosz vezetése alatt ott maradt részét Plataiánál szétverték, a vezért megölték, majd görögök szálltak partra Törökországban, Milétosztól északra, és legyőzték a Tigranész vezette másik perzsa hadsereget is. Az ióniak átálltak a szárazföldi görögök oldalára, és így teljes volt a perzsák veresége. I. e. 479 után, azaz abban az időszakban, amelyről Hérodotosz már nem számol be, Xerxész további pályafutása homályos, úgy látszik, beérte azzal, hogy nagy építkezéseket folytatott az iráni Perszepoliszban, és háremének viszályai foglalták el, amelyek lassanként végzetes befolyást gyakoroltak a dinasztiára. I. e. 465-ben meggyilkolták.

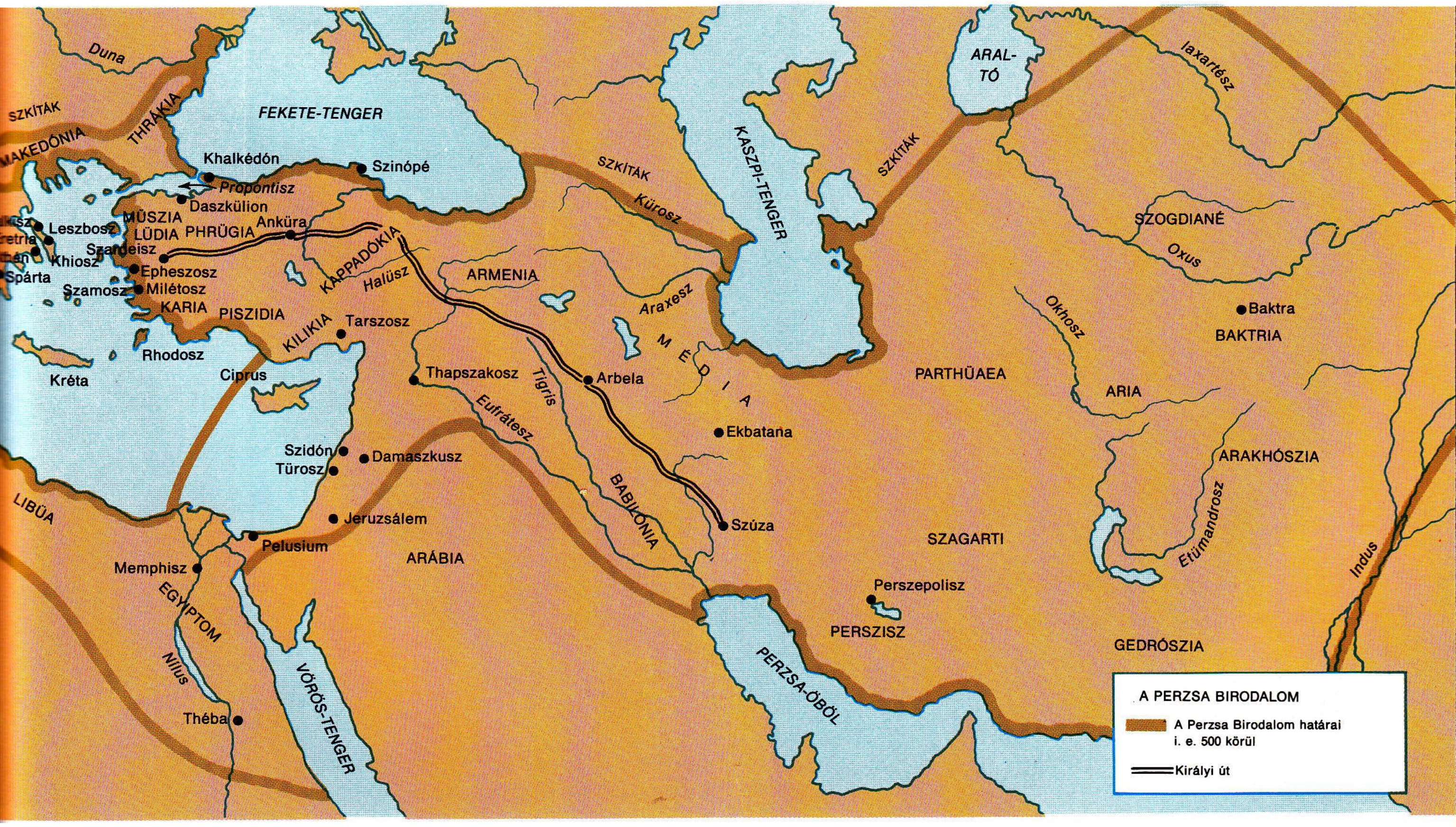
Nagyrészt az anyakirályné, Amesztrisz bujtogatásainak hatása alatt az udvari intrikák segítségével I. Arta-

xerxész került a trónra. Ami azután következett, az hamarosan megszokott eseménysorrá vált. Artaxerxész keleten, az udvarban és Baktriában is ellenállásba ütközött. Nyugaton Egyiptom lázadt fel i. e. 460-ban, ezúttal görög támogatással. I. e. 449-ben váltakozó eredménnyel folyó harcok után küldöttség érkezett Szúzába Kalliász, egy rátermett athéni diplomata vezetésével, hogy megállapodjanak a békefeltételekben. Befolyási övezeteik meghatározásával a görögök és a perzsák, ha csak átmenetileg is, valamiféle *modus vivendi* megteremtésére törekedtek. Perzsia beleegyezett, hogy nem küld flottát a Boszporusztól vagy a dél-törökországi Phaszelisztól nyugatra, sem hadsereget olyan helyre, amely a tengerparthoz háromnapi járóföldnél közelebb van, Athén viszont mindazt, ami e vonaltól keletre feküdt, így Egyiptomot és Ciprust is, átengedte a perzsáknak.

Valójában mindez alig jelentett többet tűzszünetnél. Az ióniai városállamok és a szardeiszi perzsa szatrapa között állandó volt a súrlódás, és az ellenségeskedés újabb kitörését csak az akadályozta meg, hogy i. e. 431-től kezdve a görögök az Athén és Spárta között folyó II. peloponnészoszi háborúval voltak elfoglalva. Kezdetben Perzsia az eseményeknek távoli szemlélője maradt. I. e. 424-ben mind Artaxerxész, mind felesége, a királynő meghalt. Abból, hogy milyen tisztességesen bánt a száműzött athéni vezérrel, Themisztoklésszel és a különféle nemzetiségű kisebbségekkel, arra következtethetünk, hogy Artaxerxész politikája jobban hasonlított Dareiosz állhatatos nagylelkűségére, mint Xerxész türelmetlen őrjöngéseire; uralma azonban fordulópontot jelent a perzsa birodalom történetében. A végső szétesés jelei már kezdtek megmutatkozni.

A BIRODALOM HANYATLÁSA / Artaxerxész halálakor az Akhaimenidák udvarának egyik legvéresebb trónviszálya tört ki. II. Xerxész, Artaxerxész fia, és felesége csak negyven nappal élték túl Artaxerxészt, azután II. Xerxész féltestvére, Szeküdianosz, egy babilóniai ágyas fia, aki a trónra pályázott, megölette őket. Babilónból egy másik féltestvér, Okhosz, akit Hürkánia és Egyiptom szatrapái támogattak, bizonyult erősebbnek. I. e. 423-ban II. Dareiosz néven Babilónia királyává kiáltották ki, akkor magához ragadta a legfelső hatalmat, és kiirtotta Szeküdianoszt és párthíveit. A birodalom azonban már veszélyesen ingataggá vált. A szatrapák fellázadtak, és egymással háborúztak: Egyiptomban az egyik függetlenségi háború végül is sikerre vezetett, és így elveszett az egyik leggazdagabb provincia. Az udvarnál Parüszatisz királyné azon mesterkedett, hogy kedvenc fia, az ifjabb Kürosz kerüljön a trónra, ne pedig az idősebb fiú, az elismert trónörö-

181 / Az Akhaimenida családból származó Kürosz hozta létre a hatalmas perzsa (Akhaimenida) birodalmat, amely északkeleten Szogdianától egészen az Égei-tengerig terjedt nyugat felé.

kös, Arszakész. I. e. 408-ban a mindössze 16 esztendős Kürosz foglalta el a rátermett és nagy hatalmú szatrapa, Tisszaphernész főparancsnok helyét Törökországban, és döntően beavatkozott a II. peloponnészoszi háborúba Spárta oldalán.

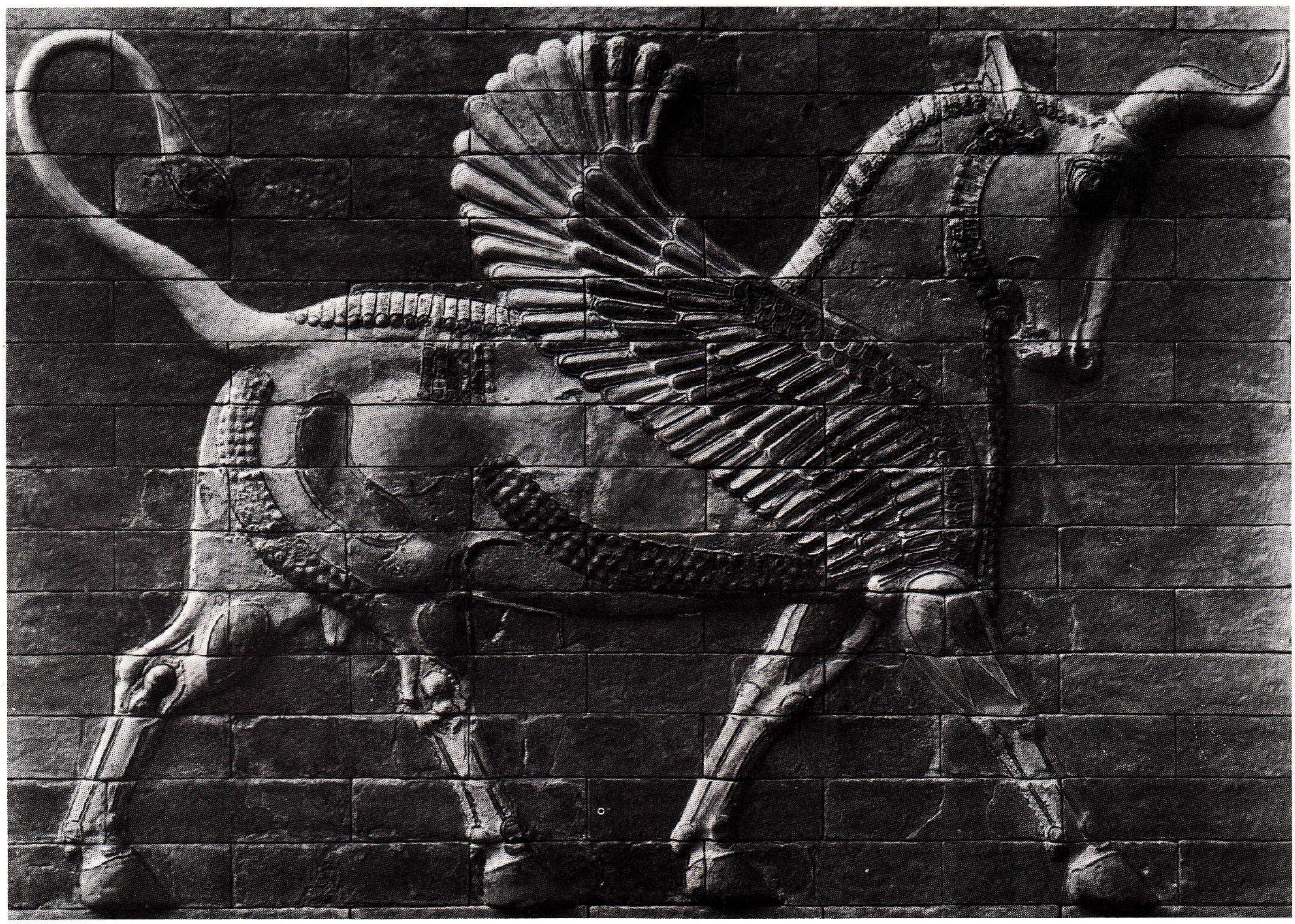
A bajok akkor érték el tetőfokukat, amikor Média fellázadt, és II. Dareiosz, aki a hadjárat során megbetegedett, visszatért Babilónba, és ott i. e. 404-ben meghalt. Arszakészről, aki II. Artaxerxész néven került trónra, hamarosan kiderült, hogy felesége, Sztateira királyné hatása alatt áll. Kürosznak, akit keletre hívtak, hogy részt vegyen a médiai hadjáratban, megengedték, hogy visszatérjen Szardeiszba. Ott, azzal az ürüggyel, hogy egy Piszidia elleni hadjárathoz gyűjt katonákat, megszerezte a helyi szatrapák támogatását, és zsoldoshadsereget állított fel; a zsoldosok között volt a görög Xenophón is. Kürosz a hadsereg segítségével bátyja trónjára tört. Kelet felé, majd délnek vonult hadseregével az Eufrátesz mentén, de II. Artaxerxész és Abrokomasz szíriai szatrapa seregei Kunaxánál, Babilóntól 100 kilométerre északra, i. e. 401-ben legyőzték és megölték.

182 / Szárnyas szörnyeteg a több színű, zománcmázas téglából készült domborművön a szúzai királyi palotából.

Ezt a hadjáratot és következményeit, a 10 000 görög zsoldos visszavonulását örökítette meg Xenophón *Anabaszisz*-a nagy hozzáértéssel. Küroszt a görög beszámolók rendkívül jó képességű és kedves embernek tüntetik fel, aki talán jobb uralkodó lett volna, mint bátyja.

A kunaxai események jól példázzák, hogy az uralkodó dinasztiát egyre jobban fenyegette a törökországi szatrapák nagy hatalma és kibontakozó függetlensége. Olyan ügyességre tettek szert abban, miként használják ki fegyverrel és pénzzel a nyugati határaik közelében lévő görög városállamok ellentéteit, hogy ezt a képességüket könnyen kelet felé, a nagy király vagy alattomosan egymás ellen fordíthatták volna. A szatrapák örökölték az olyan kisebb királyságok régi, független hagyományait, mint Lüdia, Lükia és Phrügia: egyre inkább hellénizálódtak öltözködésükben, szokásaikban és kultúrájukban. Az egész közigazgatás fokozatosan eltávolodott keleti gyökereitől. Ugyanakkor a görög befolyás ismét felélénkítette Egyiptom, Fönícia és Ciprus szeparatista törekvéseit.

Bár uralkodásának korai szakaszában II. Artaxerxésznek sikerült békefeltételeit elfogadtatnia a szárazföldi görög államokkal (i. e. 387-ben), ennek hatása átmenetinek bizonyult. Xenophón megjegyzi:

„Artaxerxész király úgy véli, hogy igazságos, ha az ázsiai városok az ő uralma alá tartoznak, csakúgy, mint Klazomenai és Ciprus a szigetek közül, és hogy a többi görög városokat, mind a kicsinyeket, mind a nagyokat, meg kell hagyni függetlennek, kivéve Lémnoszt, Imbroszt és Szküroszt; ezek pedig, akár a régi időkben, tartozzanak az athéniakhoz. De ha a két fél közül bármelyik megszegné ezeket a békefeltételeket, az ellen háborút fogok viselni mind a földön, mind a tengeren, hajókkal és pénzzel, azokkal együtt, akiknek megfelel ez az elrendezés."

A görög városállamok ügyeskedése, a szatrapák intrikái és versengése, a meghódított népek nyugtalankodása Júdában és Észak-Iránban állandó feszültséget és súrlódásokat okozott, megbénítva minden, Egyiptom visszaszerzésére irányuló törekvést, és a nyugati birodalmat összeomlással fenyegette. Amikor csírájában elfojtották a király fiainak lázadását, amelyet Dareiosz, a trónörökös vezetett, akit ezért kivégeztek, Okhosz, az egyik ifjabb királyfi sikeresen szembeállította vetélytársait a királlyal és egymással, s II. Artaxerxész halálakor, i. e. 359-ben magához tudta ragadni a királyi hatalmat III. Artaxerxész néven.

A birodalom hanyatlásának valódi mértéke ekkor vált nyilvánvalóvá; nem egy gyönge király alatt, hanem amikor egy erős uralkodónak sem sikerült helyreállítania a tartós stabilitásnak még a látszatát sem. A lendületes és találékony III. Artaxerxész (i. e. 359–338) húsz évig tartó uralma alatt határozott kézzel megerősítette a központi ellenőrzést veszélyesen szétesséssel fenyegető birtokai fölött. Amikor Egyiptom visszaszerzésére irányuló kísérlete kudarcot vallott, Ciprus, Fönícia és Kilikia fellázadt. I. e. 345-ben III. Artaxerxész Babilónnál hatalmas hadsereget gyűjtött össze, és győzelmesen Fönícia, majd Egyiptom ellen vonult; Ciprus megadta magát. Bagoász eunuch azonban megmérgezte a királyt, mielőtt még Perzsia mélyebben belekeveredett volna a görög városállamok és makedón Fülöp (Philipposz), Nagy Sándor apja közötti küzdelembe. III. Artaxerxésznek tehát nem sikerült megsemmisítenie dinasztiájának két legállhatatosabb ellenségét: nem tudott elbánni sem a görögökkel a határokon túl, sem az udvar és a hárem intrikáival odahaza.

Az események egyre inkább rémdrámába illő fordu-

183 / Dél-Itáliában készült vázára festett képsor. Ilyennek látták a görögök az udvaroncai körében trónján ülő Dareiosz királyt; fölöttük görög istenek.

latot vettek. Bagoász, aki maga nem ragadhatta meg a hatalmat, Arszészt, III. Artaxerxész fiát ültette trónra; ő azonban alig két évvel élte túl az apját, őt is megmérgezték, a tettet szintén a mindenható eunuchnak tulajdonították. A trónutódlás fő ágának kiirtása után Bagoász szükségképpen az oldalág felé fordult, és III. Dareioszt, II. Artaxerxész másodfokú unokaöccsét juttatta a trónra. Ezt az embert viszont alighanem rosszul ítélte meg, mert III. Dareiosz nemcsak tetterős férfiú volt, hanem legalább olyan könyörtelen, mint maga a királycsináló eunuch, aki végül is a maga keverte mérgezett ital áldozata lett. Abban az időközben, amelyben Fülöp meggyilkolása (i. e. 336) után Makedónia elsősorban saját biztonságával és az ifjú Sándor trónralépésével volt elfoglalva, Dareiosznak módjában állt visszafoglalni Egyiptomot, amely III. Artaxerxész meggyilkolására gyorsan válaszolt függetlenségének ismételt kinyilvánításával.

Ekkorra azonban makedón Sándor (Alekszandrosz) végül is elindította nagy ázsiai hadjáratát, és összezúzta Törökországban a perzsa uralmat. I. e. 333-ban az isszoszi csatában, a tenger közelében, a mai törökországi Iszkenderuntól északra legyőzte a perzsákat. Sándor diadalmasan áthaladt a Levantén, és meghódította Egyiptomot. Ezután visszafordult északra, majd onnan keletre, Mezopotámiába, i. e. 311-ben döntő csatát vívott Dareiosszal Gaugamelánál, Ninivétől és Nimrúdtól nem messze keletre. Ezeket az asszír városokat három évszázaddal korábban a médek rombolták le. Dareiosz kelet felé menekült Észak-Iránon át, de hiába: ott saját elkeseredett udvartartása gyilkolta meg. Őt Bésszosz szatrapa követte a trónon IV. Artaxerxész néven. Bésszoszt Sándor üldözőbe vette, elfogatta és kivégeztette. Halálával a hazai perzsa dinasztiának vége szakadt, Nagy Sándor parancsára a nagy perzsa uralkodóház perszepoliszi központját ekkor már tűz emésztette el. Paradox módon azért maradt ránk annyi adat az Akhaimenidák dinasztiájának késői időszakáról, mert a görög és római történetírókat Nagy Sándor és keleti hadjáratai élénken foglalkoztatták.

A NAGYKIRÁLY ÉS UDVARA / A perzsák számára elképzelhetetlen volt, hogy a társadalomnak ne volna királya, aki fenntartja a dolgok helyes rendjét. Egyedül a király tudta megszerezni a győzelmet a háborúban és érvényre juttatni a törvényt, csak ő volt a biztosítéka, hogy a mezőgazdaság és az állattenyésztés termékeny lesz, és ő jelentett védelmet a természetfeletti hatalmak rosszindulata ellen, mivel egészen sajátos viszonyban volt a főistennel, Ahuramazdával.Amennyire meg lehet ítélni, a perzsa királynak mind apai, mind anyai részről Akhaimenidának kellett lennie, vagy legalábbis anyjának a hét legelőkelőbb család egyikéből kellett származnia. Amint azt a dinasztia későbbi története bizonyítja, az anyakirálynénak nagy volt a hatalma. A király, amikor trónra került, új nevet vett fel, rendszerint a követ-

184 / A pompeii „Nagy Sándor mozaik"; az i. e. 333. évi isszoszi csatáról az i. e. 4. században készült görög festmény másolata. Azt a pillanatot ábrázolja, amikor a hadiszerencse Nagy Sándor javára fordul.

kező három egyikét: Dareiosz („aki szilárdan tartja a jót"), Xerxész („hős az uralkodók között") vagy Artaxerxész („aki igazságosan uralkodik"). Életükben a királyokat nem tisztelték istenként, a király mégis különbözött a közönséges halandóktól, az istennel való feltételezett közvetlen kapcsolata révén, és joga volt hozzá, hogy udvarától feltétlen hódolatot követeljen meg. Személyét szentnek tekintették. Úgy hitték, az isten álmok formájában közli vele utasításait; azt beszélték, Xerxész is így kapott parancsot, hogy kezdje meg Görögország megszállását. Minden fontosabb szertartásban a király volt a főszereplő. Xerxész, mielőtt áthajózott volna Európába, engesztelő áldozatot mutatott be. Amint hajnalban a napkorong feltűnt a látóhatáron, egy aranykehelyből italáldozatot öntött az oltárra, majd a kelyhet egy másik aranyedénnyel és egy perzsa karddal együtt a tengerbe dobta, hogy felszentelje hadseregét Ahuramazda szolgálatára.

Az udvari élet előírásai szentesítették a királynak ezt a természetfeletti mivoltát. A domborműveken a király alakját nagyobbnak mutatják, mint bármely más emberi lényét. Koronája és a trónörökösé is, egészen jellegzetes, hasonló Ahuramazdáéhoz és szögletesre nyírott szakálla is csak a trónörökösével és a természetfeletti lényekével vethető össze. A szertartás megkövetelte, még ha ennek betartását a körülmények nem is tették mindig lehetővé, hogy a király lába a palotán kívül sose érintse a földet, a palotán belül pedig csak különleges szőnyegeken járt, amelyre másnak nem volt szabad rálépnie. Főbenjáró bűnnek számított, ha valaki leült a király trónjára. A királyi palást pedig, amellyel koronázása alkalmával felruházták, különbözött minden más ruhadarabtól, és varázserővel bírt. Rendszerint bíbor- és fehér színű volt, és a tunikára, amely fölött a király viselte, Ahuramazda szárnyas jelképeit hímezték. Xenophón szerint, az ifjabb Kürosz bármilyen mohón szeretett volna trónra kerülni, nem engedte, hogy Artaxerxészt akkor gyilkolják meg, amikor éppen koronázási palástját viseli. A király napi életét tilalmak egész sora korlátozta; külön lakott, külön tálakból különleges ételeket evett. Ebben mind az Ószövetség, mind a görög szerzők megegyeztek. Eszter könyve ezt mondja:

„A király összes udvari embere és a királyi tartományok népe is tudja, hogy minden férfira és nőre egyforma törvény vonatkozik, ha hívatlanul be mer menni a királyhoz a belső udvarba: az, hogy kivégzik! Csak az marad életben, aki felé a király kinyújtja aranypálcáját." (Eszt. 4:11.)

Még ennél is többet árulnak el *A lakomázó bölcsek* (Deipnoszophisztai) bizonyos részletei: ezt a könyvet az egyiptomi Naukratiszban született Athéniaiosz írta, i. sz. 200 körül. Beszámolókat tartalmaz különféle lakomákról, többé-kevésbé megbízható antik források alapján. Megállapításainak egy része túlzott, különösen, ami a perzsák falánkságát és fényűzését illeti, de némelyik közülük lényegében pontos és érzékletes:

„Mindazok, akik a perzsa király lakomáján részt vesznek, először megfürdenek, és fehér ruhába öltöznek, majd csaknem fél napot azzal töltenek, hogy felkészülnek a vacsorára. Azok közül, akiket meghívtak, hogy részt vegyenek a királyi étkezésen, néhányan a szabad ég alatt esznek, és mindenki láthatja őket, aki kívánja; mások benn a palotában, a király társaságában étkeznek. De még ezek sem a király jelenlétében, mert két egymással szemben lévő terem van, ezek egyikében a király fogyasztja el vacsoráját, a másikban a meghívottak. A király láthatja őket az ajtót takaró függönyön keresztül, de ők nem láthatják a királyt. Bizonyos alkalmakkor azonban, a hivatalos ünnepségeken, mindannyian együtt étkeznek a királlyal egy nagy teremben . . . A legtöbb esetben a király egyedül reggelizik és ebédel, de néha felesége és néhány fia is vele eszik. És az ebéd alatt ágyasai énekelnek és lanton játszanak."

A királyi udvarnak nem volt állandó tartózkodási helye. A királynak a birodalomban mindenfelé voltak palotái és birtokai, a királyi családnak úgyszintén. A fő közigazgatási központ Babilónban és Szúzában volt, bár Ekbatana, a korábbi méd főváros és kedvelt nyaralóhely, szintén különleges helyzetet élvezett. A dinasztia korai szakaszától kezdve kulcsszerepe volt a királyi udvarban a királyi testőrség parancsnokának, hivatalnokok és udvari tisztségviselők roppant szervezetet kormányoztak. Ezeken kívül ott voltak még a királyi család tagjai és az ő háztartásuk, a király háreme és annak személyzete, és a fővárosokban a kormányzat és a közigazgatás minden szintjének személyzete. Az udvar kozmopolita jellegét az olyan, különböző szerepeket betöltő udvari személyiségek is erősítették, mint a babilóni csillagjósok és bölcsek, föníciai hajóparancsnokok és utazók, görög orvosok, természettudósok és filozófusok. Ezek mind, amint azt számos ránk maradt történet világosan elárulja, pompás körülmények között laktak, fényűzően megvendégelték őket, és az intrikák és pletykák állandó izgalmában éltek.

HADSEREG ÉS KÖZIGAZGATÁS / A perzsák uralma és az egyes királyok, valamint a szatrapák hatalma az egész birodalomban végső soron a hadseregen nyugodott. A birodalom történetének korai szakaszában a hadsereg hűsége a központi kormányhoz és az uralkodó személyéhez általában szilárd volt; az idők folyamán azonban a szatrapák egyre függetlenebbé váltak, az Akhaimenida családban egyre több volt a viszály, ezért a helyi katonai erők lojalitása kezdett megoszlani és kiszámíthatatlanná válni, később pedig a vagyonos lázadóknak – rendszerint görög – zsoldosok álltak a rendelkezésére. Békeidőben is volt állandó hadsereg, nagyrészt médekből és perzsákból állt, volt királyi lovas testőrség, és a híres „halhatatlanok", a gyalogosok száma állandóan 10 000 volt, közülük került ki a legfőbb királyi testőrség, a király hatalmának legerősebb támasza. Háborúban a hadsereg különféle csapategységek

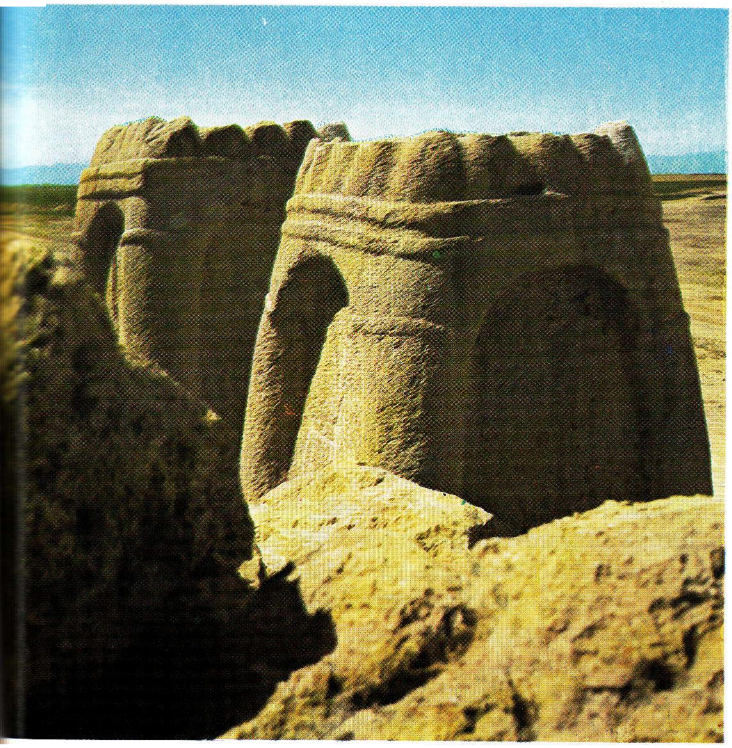

185 / Dareiosz arany pénzérme, a dareikosz, magát a királyt vagy királyi „géniuszt" ábrázolja, íjjal és lándzsával, az utóbbi nyelének végén arany gránátalma.

etnikailag éppoly tarka mozaikjává vált, mint maga a birodalom, bár az idegenek ritkán érhettek el magas rangot. A legtöbb tiszt iráni vagy babilóni volt. Nemzetiségenként lándzsásokra, íjászokra és lovasságra osztva, a hadsereg általában inkább a számbeli fölényre, mint a kifinomult taktikára épített. A helyőrségek szintén soknemzetiségűek voltak, és akárcsak a hadsereg, zászlóaljakra oszlottak, amelyek mindegyike a parancsnok nevét viselte; a zászlóaljak pedig századokra voltak felosztva. Véletlenül éppen a legjelentéktelenebb és legtávolabbi helyőrségről tudunk a legtöbbet, mert erről maradtak ránk iratok. Elephantinében, Egyiptom déli részén papiruszra írott dokumentumokat találtak, amelyek egy ott katonai szolgálatot teljesítő, arámi nyelven beszélő zsidó kolóniára vonatkoznak.

Közigazgatási célokból a birodalmat tartományokra osztották, ezeket a perzsák „országok"-nak nevezték, manapság, a görög szóhasználat nyomán, szatrapiáknak nevezik őket; közülük legalább néhány még Kürosz idejéből származott. Dareiosz megnövelte a számukat, részben a már meglévők felosztásával, részben hódításokkal, és a két régi királyságnak, Babilóniának és Egyiptomnak különleges helyzetet tartott fenn, ettől azonban Xerxész megfosztotta őket. A perzsák, a birodalom urai, mindig kivételes helyzetet élveztek. Hérodotosz 20 szatrapiát sorol fel. (A fennmaradt perzsa jegyzékek, amelyeket – helytelenül – időnként összevetnek az övével, a népeket sorolják fel, és semmi közük a közigazgatási rendszerhez.) A provinciákat egy-egy szatrapa igazgatta, aki mindig a királyi család tagjai vagy a legelőkelőbbek közül került ki: mindenekelőtt a közbiztonságért és az adók begyűjtéséért volt felelős. Ha a helyi viszonyok lehetővé tették, a szatrapák udvara és közigazgatása a nagykirályénak tükörképe volt. Valamelyest képet nyerhetünk a szatrapák életéről és kötelezettségeiről abból az arámi nyelvű, bőrre írott levélsorozatból, amely Arszamésznek (Arsáma), I. Artaxerxész és II. Dareiosz uralkodása alatt Egyiptom szatrapájának levéltárában maradt fenn. Az iratok egyik egyiptomi birtokával foglalkoznak, bár az, hogy bőrre és nem papírra írták őket, arra utal, hogy Irakban vagy Iránban íródtak, ahol Arszamész gyakran időzött a királyi udvarnál, egyiptomi ügyeit helyetteseire és

186 / Az Akhaimenidák kora utáni időből való tűzoltár Naks-i-Rusztemban, Perszepolisz mellett; ez volt az Akhaimenida királyok temetkezési helye I. Dareiosz óta.

187 / Méd tűztemplom belseje felülnézetből az iráni Tepe-Muszjánban; amikor nem használták többé, agyagpalával töltötték fel.

megbízottaira hagyván. Mint a királyi család tagjának, hatalma valószínűleg saját szatrapiája határain túlra is kiterjedt.

A kis és nagy ügyekkel egyaránt királyi okiratok foglalkoztak a birodalom egész területén, éspedig oly mértékben, hogy az gyakran meglepő. A dinasztia késői királyainak gyöngesége részben abból eredt, hogy többé nem voltak képesek annyira átlátni a birodalom ügyeit, mint Dareiosz. Hogy ő milyen részletesen ismerte őket, annak szemléltetésére néhány példa is elég. Amikor Oroitész, Lüdia szatrapája, lázadónak bizonyult, Bagaiosz perzsa tisztviselőt választották ki arra a feladatra, hogy a szatrapát engedelmességre bírja, de nem fegyveres erővel, hanem egyes-egyedül a királyi tekintéllyel. Amikor megérkezett a szatrapa szardeiszi palotájába, Bagaiosz egyenként átadta titkárának a lepecsételt királyi leveleket, s az hangosan felolvasta őket. Jelentéktelen napi ügyekkel kezdte, azután Hérodotosz szerint:

„A leveleket azért vitte magával Bagaiosz, hogy kipuhatolja a testőrök hangulatát, vajon elpártolnának-e Oroitésztől? Amikor látta, hogy a leveleket tisztelettel fogadják, és nagyon ügyelnek a tartalmukra, egy másik levelet adott át az írnoknak, amelyben az állt: »Perzsák, Dareiosz király megtiltja nektek, hogy Oroitész testőrei legyetek!« – Amikor ezt hallották a testőrök, leeresztették lándzsáikat. – Ahogy látta Bagaiosz, hogy a testőrök engedelmeskednek a levél parancsának, fölbátorodott és átadta az utolsó levelet is az írnoknak, amelyben ez állt: »Dareiosz király azt parancsolja a Szardeiszben tartózkodó perzsáknak, hogy öljék meg Oroitészt!« – Ahogy ezt meghallották a testőrök, kardot rántottak, és ott helyben összekaszabolták Oroitészt." (Szabó Árpád ford.)

Nem kevésbé határozottan lépett fel a király egy sokkal csekélyebb jelentőségű ügyben, amelyre a sértett fél hívta fel a figyelmét. Levelét később kőbe vésték, és Apollón magnésziai szentélyében, Törökország nyugati részén felállították azok a papok, akiknek a helyi szatrapa, az ióniai Gadatész elleni panaszát meghallgatta a király. A levélből kitűnik, hogy Dareiosz számára fontos volt mind a vallási előírások megtartása, mind a fa- és a gabonatermelés – mellesleg más görög források is feljegyezték, hogy e két dolog a perzsa királyok legfontosabb kötelességei közé tartozott:

„A királyok királya, Dareiosz, Hüsztaszpész fia, »szolgájának« Gadatésznak ezt mondja: Hallottam, hogy nem mindenben engedelmeskedsz parancsaimnak; helyeslem, hogy földemet megművelteted és az Eufráteszen túlról érkező kenyérgabonát vetsz Alsó-Ázsiában, és ezért nagy elismerésben részesülsz majd a király házában. De mivel elfelejtetted betartatni, ami szándékom az istenek tiszteletével kapcsolatban, ha meg nem javulsz, értésedre adom majd, hogy haragos vagyok; mivel adót követeltél Apollón szent kertészeitől, és megparancsoltad nekik, hogy szentségtelen talajt ássanak fel, mintha nem ismernéd érzéseimet az isten iránt, aki igazat szólt a perzsáknak."

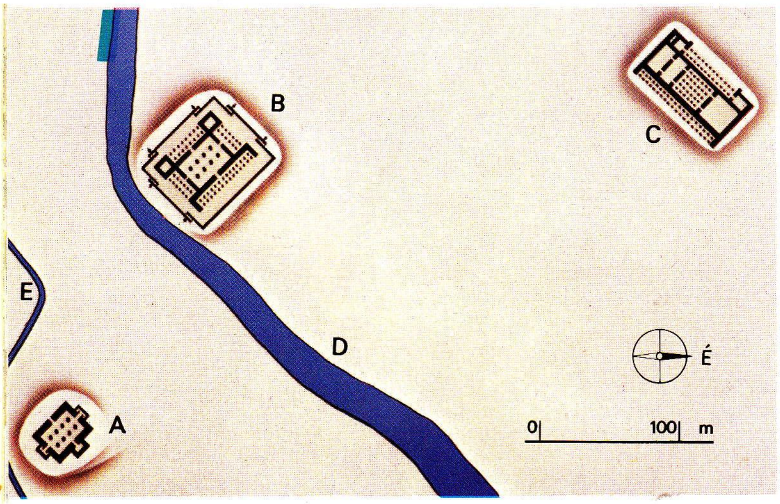
A zsidók, amikor újjáépítették a jeruzsálemi templomot, szintén sikerrel folyamodtak Dareioszhoz a helyi szatrapa megkerülésével. A király kezének nyomát még az elephantinéi zsidó kolónia ügyeiben is fel lehet fedezni; a perszepoliszi közigazgatási táblák pedig arról tanúskodnak, hogy kis és nagy összegek kifizetését egyaránt gondosan figyelemmel kísérte.

Hatékony postaszolgálat segítségével – lovasfutárok vitték őrjáratokkal védelmezett utakon – kitűnő volt a hírközlés, és a királyi utasítások a szükséges gyorsasággal értek célba. Nemzetközi nyelvként az arámit használták, ezen a nyelven küldték a királyi rendeleteket szerte a birodalomba, hogy aztán szükség szerint lefordítsák őket a helyi nyelvekre, hogy végre lehessen hajtani őket.

„Az I. hónap 13. napján hívatták a királyi írnokokat, és megírattak mindent Hámán parancsa szerint a király kormányzóinak, az egyes tartományok helytartóinak, az egyes népek vezetőinek, minden tartománynak a maga írásmódja szerint, és minden népnek a maga nyelvén. Ahasvérós [Xerxész] király nevében készült az írás, és a király gyűrűjével pecsételték le. Elküldték a levelet futárokkal valamennyi királyi tartományba . . ." (Eszt. 3:12–13.)

Az Ószövetség közmondásossá tette, hogy „a médek és perzsák törvénye nem változik". Az Akhaimenida királyok nem annyira nagy törvényhozók és újítók voltak, mint inkább a meglévő törvények rendszerbe foglalói, különösen Dareiosz. Az újonnan megteremtett birodalomban elengedhetetlen volt, hogy a szatrapiákban módszeresen lejegyezzék a helyi törvényeket, hogy az új perzsa közigazgatás hatékonyan alkalmazhassa őket. Itt ismét megmutatkozott a perzsa uralkodók nagy bölcsessége: nem erőltettek a leigázott népekre idegen

188 / Paszargadai néhány fennmaradt épülete: paloták (B és C), kapuépítmény (A), patakmeder (D) és egy csatorna (E).

189 / Paszargadai; az előtérben a Zendan-i Szuleimán romja. Templom vagy kincstár lehetett.

törvényeket és szokásokat, hanem saját hagyományaiknak megfelelően bántak velük. Az Akhaimenida uralkodók kijelentése, miszerint fontosnak tartják a törvényt és annak helyes végrehajtását, számos feliraton szerepel. A király volt az állam ellen elkövetett bűntettek legfőbb bírája, de általában az igazságszolgáltatás a helyi bíróságok kezében volt, ahol azt mereven és hatékonyan alkalmazták. Amint az ebben az időben általános volt, rendkívül súlyos büntetéseket szabtak ki.

VALLÁS / Sem Iránban, sem azon túl nem volt egyetlen hivatalos vallás az Akhaimenidák idejében. A birodalom különféle tartományaiban a perzsa uralkodók tiszteletben tartották, és nyíltan eltűrték a vallásgyakorlat régi formáit. Heves viták folytak erről a tárgyról a kutatók között, ezek hosszú ideig hátráltatták a király és udvara vallásosságának megértését. Azok a források, amelyekből minden kutató szükségképpen merít, nem elégségesek még ahhoz sem, hogy legalább az alapkérdésekben megegyezésre jussanak. Hérodotosz a perzsa vallásról szóló híres, bár sajnálatosan rövid szakaszban görög nézőpontból írja le egy olyan vallás külső jellegzetességeit, amely lényegében megegyezik azzal, amit az *Aveszta* (Törvény), a régi perzsa vallási szövegeknek az indiai párszik által megőrzött gyűjteménye tükröz.

„. . . Szobrokat, templomokat, oltárokat nem szoktak emelni; . . . A legmagasabb hegyekre mennek, mikor Zeusznak áldoznak, Zeusznak nevezvén az egész égi kört. Áldoznak még a napnak, a holdnak, a földnek, a tűznek, a víznek és a szeleknek. Kezdetben csak ezen isteneknek áldoztak; de megtanultak már Uraniának [Aphrodite] is áldozni, s ezt az asszíriaiaktól és araboktól vették át . . . Ezek az áldozatok divatoznak a perzsáknál az említett istenek tiszteletére. Sem oltárt nem emelnek, sem tüzet nem raknak, mikor áldozni készülnek. Nincs náluk italáldozat, sem fuvolajáték, sem virágfüzérek, sem sütemény. Ha valaki náluk áldozni

akar, szentelt helyre vezeti a marhát, s legtöbbnyire mirtuszkoszorúzta tiarával hívja az istent. Az áldozónak nem szabad csupán a maga számára könyörögni áldást, hanem az összes perzsák jólétéért és a királyért imádkozik; mert ő is [ti. a király] a perzsák összességéhez tartozik. Ha már darabokra szelte az áldozati marhát, és a húst megfőzte, puha füvet szór a földre, legtöbbnyire lóherét, s erre teszi mind a húst. Mikor ezt megtette, egy mágus áll oda s egy dalt énekel, mely szavaik szerint az istenek származását adja elő. Mert mágus nélkül nem szokás náluk áldozni. Kis idő múltán az áldozó elviszi a húst, s úgy használja fel, amint kedve tartja. . . . A perzsa ember holttestét mindaddig el nem temetik, míg madár vagy kutya szét nem marcangolta. . . . A perzsák a holttestet viasszal vonják be, úgy rejtik a földbe. . . . A mágusok azonban embert és kutyát kivéve, mindent saját kezűleg ölnek le; ezt nagy dicsőségnek tartják, s egyaránt ölnek hangyát, kígyót és más csúszó vagy repülő állatot. Mivel ez a szokás igen régóta megvan náluk, maradjon úgy ezután is. Most pedig tovább folytatom előbbi történetemet." (Geréb József ford.)

Az Ószövetségtől eltérően az *Avesztα* irodalmi hagyománya nem tartalmaz történelmi adatokat, csak szertartási rendelkezéseket és himnuszokat; ez utóbbiak zsúfolva vannak mitológiai részletekkel. Ezenkívül különböző időkben keletkezett szövegekből áll (ennyiben hasonlít az Ószövetséghez), amelyeket a jelenlegi formájukban jóval az Akhaimenidák kora után gyűjtöttek össze. Az *Aveszta* perzsái úgy hitték, hogy Isten parancsait teljesítik, ahogyan azokat prófétájuknak, Zoroaszternak (Zarathustra) az isten kinyilatkoztatta. Zoroasztér himnuszai vagy dalai, a *gáthá*-k – mivel kezdetlegesebb nyelven íródtak, mint az *Aveszta* többi része – az *Aveszta*-hagyomány alapját alkotják. Néhány kutató úgy véli, hogy Zoroasztér az i. e. 7. század végén született és gyakorolta papi hivatását, valószínűleg Medeából került száműzetésbe Irán keleti részébe és azon is túl. Prófétai pályafutásának valódi kezdetét az jelentette, amikor a helybeli királyt, Vistászpát i. e. 588-ban megtérítette a *gáthá*-kban hirdetett hitre. A *gáthá*-k egyetlen, legfőbb istent dicsőítenek, aki minden anyagi és szellemi dolog teremtője, és felette áll a gonosz erők hatalmának. A világ két ellentétes pólus, az Igazság és a Hazugság, a Jó és a Rossz között oszlik meg, az emberek szabadon választhatnak közöttük. Azoknak, akik a jó cselekedetek útját választják, a *gáthá*-k örök jutalmat ígérnek, a gonosztevőknek pedig örök kínszenvedést. Mivel az igazság legfőbb jelképe a tűz, ezért a zoroasztrizmus fő kultikus jelképei a tűzoltárok voltak.

190 / Perszepolisz, ahová Dareiosz áttelepítette az Akhaimenida uralkodóház székhelyét. Őt és utódait a sziklateraszon vagy ennek közelében temették el.

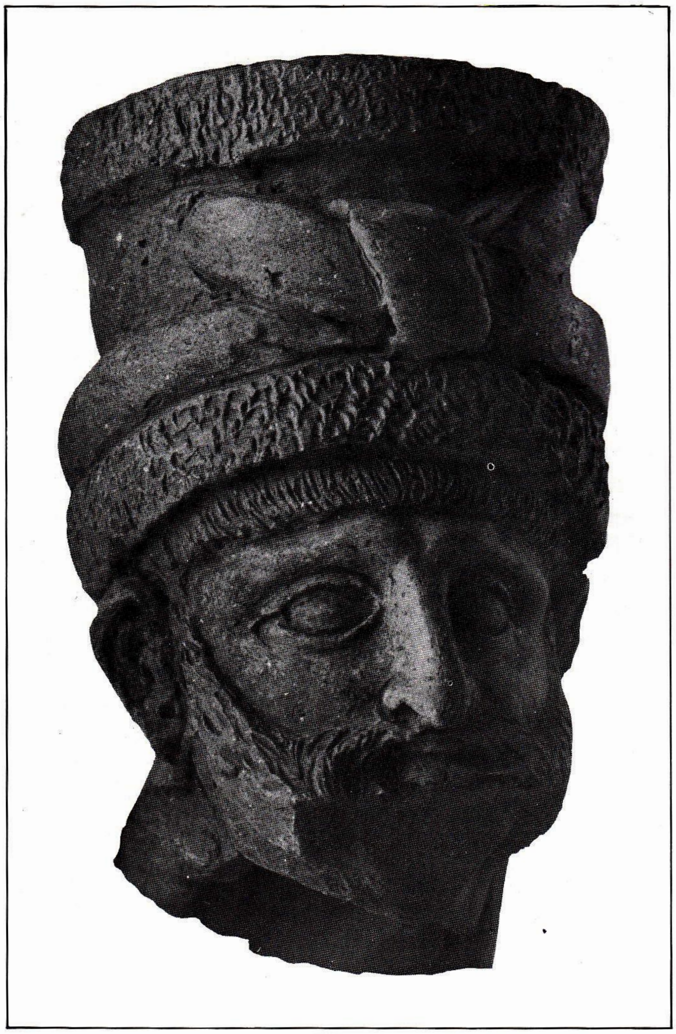

A zoroasztrizmus elterjedése Irán nyugati részén az i. e. 6. században valószínűleg a mágusoknak köszönhető, ez papi törzs vagy kaszt volt a médek között, és jelenlétüket nélkülözhetetlennek tekintették bármely vallási szertartás lebonyolításakor. Feliratai tanúsága szerint mind Dareiosz, mind Xerxész hivatalosan elfogadta a zoroasztrizmus legfontosabb tanait, de a polgári naptárt csak I. Artaxerxész uralkodása alatt, kb. i. e. 441-ben reformálták meg: ettől kezdve a hónapokat a kultusz legfontosabb isteneiről nevezték el, ami világosan mutatja, hogy a zoroasztrizmus az uralkodó dinasztia hivatalos vallásának tekinthető. A régebbi kultuszok is minden bizonnyal fennmaradtak, és idővel erősen módosították a próféta tanításait. A királyi és szatrapai udvarokban folytatott vallásgyakorlásban az ősi iráni vallás továbbra is fennmaradt, és nem módosította jelentékenyen az orthodox zoroasztrizmus.

Nem említi Hérodotosz az indo-iráni vallás leghíresebbé vált rítusát, a *hóma* (Indiában *szóma*) néven ismert részegítő ital fogyasztását – az italt úgy készítették, hogy mozsárban összetörtek egy számunkra ismeretlen növényt, valószínűleg a vad rebarbarát. Ez azonban csak az ő figyelmetlenségének következménye. Perszepoliszban számos agyagtáblán megtalálható egy Xerxész uralkodásának idejéből származó pecsétrajzolat, amelyet meggyőzően azonosítottak a *hóma*-fogyasztás szertartásának ábrázolásával. Lehet, hogy Durisz ókori történetíró is erre a szertartásra utalt, amikor azt írta: „A perzsák ünnepei közül kizárólag Mitra ünnepén részegedik le a király, és táncolja el a [perzsa] táncot." Az említett perszepoliszi pecsétlenyomatokon Ahuramazda szárnyas korongja alatt két ember áll egy tűzoltár és egy állvány mellett, az állványon pedig egy mozsár és egy mozsártörő látható, alakjuk megegyezik azokéval a zöld kőedényekével, amelyekből egész sorozatot találtak Perszepoliszban, rajtuk rövid arámi nyelvű feliratokkal. E feliratok arra utalnak, hogy a *hóma*-szertartást többnyire Mitra isten tiszteletére mutatták be, éspedig főként a hadsereg számára.

KERESKEDELEM ÉS GAZDASÁG / A perzsák mindig is tudomásul vették, hogy hatalmas, összetett birodalmuk a legkülönbözőbb társadalmi és gazdasági formákat egyesíti Babilónia, Törökország és Egyiptom régen kialakult, rendkívül összetett városlakó társadalmaitól egészen az iráni anyaország nagyrészt mezőgazdasággal foglalkozó, illetve nomád törzseiig. Nem próbálták meg a gazdasági és kereskedelmi élet módszereit és struktúráját központosítani vagy egységesíteni mindaddig, amíg az adót sikerült eredményesen és rendszeresen begyűjteni. Mivel jó volt a közbiztonság és kitűnő a szárazföldi úthálózat, virágzott a kereskedelem. Az i. e. 4. században a gazdag föníciai városok saját ezüstpénzt verettek. Nemesfémből, üvegből készült luxuscikkeket és finomkerámiát exportáltak erre specializálódott ipari központokból szerte a birodalomba, és a határain túli távoli vidékekre. A birodalom területén, egészen Arábiáig, nagy mennyiségű görög – főként athéni – pénzérmét találtak az i. e. 5. és 4. századból. A szép görög agyagedények hasonlóképpen elterjedtek. A birodalom nyugati részén a kereskedőközösségek számos központja – ismét csak elsősorban görögök – nyugati luxuscikkeket adtak el keletiekért, amelyeket karavánok vittek nyugatra. Az olyan alapvető közszükségleti cikkeket, mint például a gabona – amiben Babilónia, Szíria és Egyiptom olyan gazdag volt –, görög borra és olívaolajra cserélték.

Elvben minden föld a király tulajdona volt, aki kiterjedt magánbirtokkal rendelkezett, amelybe a vadászterületek is beletartoztak. A királyi család tagjainak, a szatrapáknak és magas rangú tisztségviselőknek, valamint az alacsonyabb rangú tisztviselőknek és a katonatiszteknek különféle címeken birtokokat adományoztak – rendszerint a koronának tett szolgálatokért, és a termés bizonyos része fejében. Ez a rendszer hasonlít a középkori európai feudalizmushoz. De már az i. e. 5. század elején inkább bérleti díjat igényeltek a földbirtokért, mint katonai szolgálatot. Fokozatosan a bankházak vették át a birtokok felügyeletét, bérleti díjat fizettek a földbirtokosoknak, a királynak pedig lerótták a megkívánt adót. Ezt a változást megkönnyítette, hogy kezdett kialakulni a pénzgazdálkodás, különösen a nyugati tartományokban, ahol szorosabb volt a kapcsolat Görögországgal. A birodalom legnagyobb részében különféle arany- és ezüstrudakat használtak fizetési eszközként, súly szerint; csak Törökországban alkalmazkodott a királyi hatalom – és ritkábban a szatrapák is – a helyi szokáshoz, és veretett pénzt. Kb. i. e. 517 után bocsátotta ki a perzsa államkincstár a híres arany *dareikosz*-okat, ez volt az egyetlen tekintélyes arany pénzérme, amelyet II. Fülöp makedón király pénzénél korábban verettek. A kisebb ezüstpénzeken, a *sziglosz*-on és a *sekel*-en jellegzetes perzsa figura látható, a király vagy királyi családból származó hős, különféle fegyverzetben. A szatrapák, különösen a birodalom utolsó korszakában, háború idején időnként saját arc-

191 / Égetett agyagból készült férfifej, szőrmeszegélyű kalapban; a perszepoliszi ásatások során került elő, valószínűleg perzsa férfit ábrázol.

képükkel is verettek pénzt. Az i. e. 4. században néhány kilikiai városban, főként Tarsusban (Tarszosz) olyan pénzeket verettek, amelyeken a szatrapa neve görögül vagy arámi nyelven volt olvasható.

Irak déli részén, Nippurban páratlan értékű dokumentumok egész sorát találták a kor bankrendszerének és gazdasági életének tanulmányozásához: az ásatások során előkerült a kb. i. e. 455–403 között működő Murasú bankház agyagtáblákra írott levéltára. Számos ilyen okmány ismeretes Irakból, a többit azonban nem vetették alá olyan alapos vizsgálatnak, mint a Murasú-táblákat, de azok is világosan mutatják, milyen fejlett gazdasági ügyvitellel rendelkezett az ország ebben az időben. Egyebek között az is kiderül belőlük, milyen romboló volt az Akhaimenidák pénzügyi politikája. A súlyos, készpénzben és természetben fizetendő adók áru- és nemesfémhiányt idéztek elő, s ez folyamatos inflációt eredményezett ebben az időszakban. Ha a királyi kincstár pénzérmék formájában újra forgalomba

hozza a begyűjtött adókat, akkor a teljesen kifejlett pénzgazdálkodás sokkal gyorsabban kialakul, és csökkenti ezt a tendenciát. A perzsa uralkodók azonban saját hajlamaikat és koruk hagyományait követték, és a begyűjtött adót hatalmas kincstáraikban halmozták fel Babilónban, Szúzában és Ekbatanában, arany- és ezüstrudak, valamint nemesfémekből készült edények formájában. Ezek a kincsesházak ámulatba ejtették a görögöket, amikor Nagy Sándor seregeinek birtokába kerültek.

VÁROSOK ÉS PALOTÁK / Az Akhaimenida-kultúra régészeti kutatása során mindeddig a királyi udvarnak és környezetének alkotásait tanulmányozták. Feltárták a királyok és a kormányzók palotáit, de gyakorlatilag semmi egyebet. De már ezek is annyira különböztek egymástól, hogy nem alakult ki egységes kép róluk. Babilónban, ahol a nagy közigazgatási központ nyomait remélték megtalálni, a német régészek kevés olyan épületet tártak fel, amelyről nyugodtan állíthatnák, hogy a perzsa korban keletkeztek. A Szeleukidák idejében emelt későbbi épületek megsemmisítették mindazt, amit Xerxész hadserege nem pusztított el i. e. 482-ben. Szúzában pedig, a másik közigazgatási központban, mindmáig csak palotákat tártak fel. Itt, az apadána dombján, egy hatalmas, mesterséges teraszon, a korábbi elámi város fölött, Dareiosz és II. Artaxerxész hatalmas palotákat építtetett, jórészt agyagtéglákból, sokszínű, zománcmázas téglákkal díszítve, a díszítmények között valódi és képzeletbeli állatokat ábrázoló domborművekkel. Csak az oszlopok, pontosabban az oszlopfők és talapzatuk, valamint néhány szobor készült kőből. Magát a várost fal vette körül, és valószínűleg egy, a folyóhoz csatlakozó vizesárok is. A folyón túl, ligetekkel körülvéve, egy másik palota is állt, amelyet II. vagy III. Artaxerxész később építtetett, nagy, sokoszlopos csarnokokkal, falait és az oszlopokat festett vakolat díszítette.

Szúzában egy háromnyelvű építkezési felirat különböző változatai kerültek elő: óperzsa, elámi és akkád nyelven, égetett agyagból és kőből készült, az alapkő letételét megörökítő táblákra vésve. A feliratok leírták, hogyan építtette Dareiosz a palotákat. A szöveg különösen azért érdekes, mert beszámol róla, milyen külföldi építőanyagokat használt és mesterembereket alkalmazott a király. A cédrusfa a Libanon-hegységből érkezett, szíriaiak szállították Babilónba, Babilónból pedig keleti görögök (kariaiak és ióniak) vitték tovább Szúzába: jakfa Gandhárából és Karmániából (Dél-Irán) érkezett. Arany a lüdiai Szardeiszből és Baktriából, lazúrkő Szogdianából, türkiz Horezmből, elefántcsont Etiópiából, Szindhből és Arakhósziából, mindezeket a helyszínen dolgozták fel. Bizonyos, közelebbről meg nem nevezett díszítőelemek a teraszok számára Ióniából érkeztek; Szúzában megmunkált kőoszlopok egy elámi faluból. Iónak és szardeisziek munkálták meg a követ, médek és egyiptomiak az aranyat, szardeisziek és egyiptomiak a fát. Babilóniaiak égették a téglát, médek és egyiptomiak díszítették a teraszokat.

A külföldi nyersanyagok és szakemberek alkalmazása a jól bevált közel-keleti birodalmi hagyományokat követte. De amennyire meg lehet ítélni abból a kevésből, ami a pompából fennmaradt, a világjáró iparosok olyan szigorú helyi felügyelet alatt dolgoztak, hogy ha egyszer már a helyszínen voltak, egyéni stílusjegyeket aligha alakíthattak ki, legfeljebb a mesterségbeli tudás és a technológia volt különböző. A közelmúltban Szúzában találtak egy Dareioszt ábrázoló, fej nélküli szobrot, háromnyelvű ékírásos és egyiptomi hieroglif feliratokkal: ez jól szemlélteti előbbi állításunkat. Bár jelzi az egyiptomi szobrászművészet néhány jellegzetes vonását, kivált az az oszlop, amelynek a király álló alakja támaszkodik, és bár a felirat szerint valóban Egyiptomban készült, az uralkodó öltözetének szabása és kidolgozása egyaránt perzsa stílusú. Ugyanez volt a szokás a hegyeken túl, Fárszban is, ahol Perszepoliszban Dareiosz az Akhaimenidák korszakának legnagyratörőbb építészeti és szobrászati terveit valósította meg.

Hagmatána, a híres méd főváros – a Gyülekezés Helye – és az Akhaimenidák kedvelt nyári rezidenciája, amelyet a görögök Ekbatanának neveztek, a mai Hamadán város alatt fekszik, és még feltárásra vár. Látványos eredményeket hozott ezen a területen néhány engedély nélküli ásatás: az Akhaimenidák korából származó tálak és ékszerek kerültek elő. Ezek közül a legtetszetősebbek: két feliratos alapítótábla – az egyik aranyból, a másik ezüstből, két oroszlánfejes arany ivóedény, és különféle csészék és tálak. A leghíresebb fennmaradt emlék: egy erősen megrongálódott kő oroszlánszobor, valószínűleg Nagy Sándor parancsára faragták, megemlékezésként Sándor kegyencére, Héphaisztiónra, aki Hamadánnál halt meg, a király nagy bánatára.

Az e periódusból fennmaradt iráni városok közül a távoli Kelet-Iránban Dahan-i-Guláman (Rabszolgák kapuja) – valószínűleg az ókori Drangiana fővárosával, Zarinnal azonos – a leglátványosabb. Úgy látszik, viszonylag rövid ideig volt lakott. Az ásatások során kiderült, hogy a környezetéből 4–5 méterre kiemelkedő területen magánházak álltak, négy téglalap alakú és négy sarokszoba vett körül egy központi csarnokot vagy udvart, voltak középületek is, portikuszos udvarral és egy magában álló vallási célokat szolgáló épület. Ez agyagtéglából készült és egyetlen, délre néző bejárata volt, védve az állandó heves széltől. A központi udvart négy nyitott oszlopcsarnok veszi körül, ezek mindegyikében négyzet alakú oszloptalapzatok kettős sora, mellékoltárokkal és áldozóasztalokkal. A négyzet alakú szobák minden sarkában lépcsők. Az udvar közepén három, négyszögletes oltárból álló sor; az oltárok belül üregesek, és alacsony emelvényen álltak, amelyekre lépcső vezetett fel. Az ott talált égett állati csontok feltehetőleg az itt bemutatott áldozatok maradványai.

192 / Ezüst ivókészlet darabjai; tál, mérőkanál és kancsó (i. e. 5. század). A nyugat-törökországi műhelyekben kedvelt görög-perzsa stílusban készült.

Valójában azonban a perzsa anyaország, a mai Fársz tartomány területén fekvő Paszargadai és Perszepolisz települései adnak áttekintést az utókornak az Akhaimenida-monarchia sajátos jellegéről és alkotásairól. De még ezeket sem értettük meg teljes mértékben. Paszargadai – magasan a Murg-áb fennsíkján terül el, télen igen hideg, nyáron pedig gyakran perzselőn forró – Kürosz fővárosa volt, és a dinasztia koronázóvárosa. Ha voltak is épületek Paszargadaiban kb. i. e. 550 előtt, ezeknek a feltárása még várat magára. A fennmaradt romok egy olyan város létéről tanúskodnak, amely nagyrészt kb. i. e. 546 és 530 között épült, és amikor Kürosz hirtelen meghalt, egyes részei befejezetlenül maradtak. Bár Kürosz a nemrég meghódított Ióniából és a nyugat-törökországi Lüdiából hozatott kézműveseket, hogy a kő megmunkálásában segédkezzenek, a település összképe, szerkezete, helyszínrajza és funkciója mind a helyi iráni hagyománynak felelt meg.

Bár már számos ásatást folytattak itt, a város alaprajzát még mindig kevéssé ismerjük. A település legnagyobb részét egy óriási, befejezetlenül maradt kőemelvény foglalja el, jól megmunkált terméskő falazat, amely kétségkívül azért épült, hogy egy királyi palota alapzata legyen, de amikor Dareiosz Perszepoliszban megkezdte saját nagyratörő építkezési programját, úgy alakították át, hogy egy kevésbé terjedelmes agyagtéglából emelt épület alapzatául szolgáljon. E terasz alatt, egy nagy fallal körülvett sík területen, látszólag ötletszerűen elhelyezve áll az az épület, amely ma egy igen romos állapotban lévő toronynak látszik, a rejtélyes Zendan-i-Szuleimán és még három építmény, gondosan megtervezett és öntözött kertek közepén. Az egyik egy hatalmas kapu – kétfelől asszír stílusban készült óriási bikaszobrok fogják védelmezően közre, s a kapun látható a szárnyas védőszellemet ábrázoló, híres dombormű. A hosszú köntöst, fején gondosan kidolgozott egyiptomi királyi koronát viselő alakról a régészek régebben azt hitték, hogy Küroszt ábrázolja. A két fényűző épület hosszú bejárati oszlopcsarnokaival azt a benyomást kelti, hogy kerti háznak használhatták őket, kényelmes sétálgatásra vagy üldögélésre, miközben az ott tartózkodók megszemlélhették azokat a kerteket és

medencéket, előképeit az egyik legnagyszerűbb hagyatéknak, amelyet az emberi civilizáció Perzsiától kapott. Kissé távolabb, külön fallal körülvéve, áll Kürosz négyszögletes, kőből épült síremléke, hatlépcsős talapzaton. Magasan bejárata fölött, az oromfal csúcsán egy faragott rozetta látható. Akárcsak a többi Akhaimenida királysírban, a vele együtt eltemetett tárgyakból semmi sem maradt fenn.

PERSZEPOLISZ / Lehet, hogy néhány palotát Kürosz vagy Kambüszész is építtetett a perszepoliszi fennsíkon, de Dareiosz volt az, aki e hatalmas település átfogó fejlesztését megkezdte. Bár gyakran csak azt a nagy teraszt emlegetik, amelyen a szertartások épületei álltak, Perszepolisz ennél sokkal nagyobb területre terjedt ki, ezt azonban az ásatások még alig tárták fel, a teraszon álló épületek, amelyeket az ókorban „erőd"-nek emlegettek, csak a viszonylag legépebben maradt részei. Dareiosz uralkodásától kezdve az Akhaimenida királyokat először sziklába vágott sírboltokba temették Naks-i-Rusztemban, hat és fél kilométerre a perszepoliszi fennsíktól északnyugatra, később pedig a terasz mögötti sziklaszirtbe vágott, hasonló sírokba. A Naks-i-Rusztem-i sírokkal szemközt áll egy magányos torony, a Kába, amely pontosan olyan, mint a Zendan-i-Szuleimán Paszargadaiban, csak jobb állapotban maradt fenn. Hogy mi lehetett ezeknek a tornyoknak a szerepe, a tudósok még vitatják, bár a Kába egy későbbi időből származó Szászánida felirata az épületet raktárnak nevezi. Lehet, hogy a királyi ház valamiféle kincstárai voltak, talán egy szentély is volt bennük, a királyi család elhunyt tagjainak emlékezetére.

Perszepolisz középpontja egy alacsony hegyláncból a síkságra türemkedő sziklás nyúlvány. Dareiosz ezt a természetes kiemelkedést vastag, jól megmunkált kőtömbökből épült fallal vette körül, amelyhez a nyugati, a síkságra néző oldalon hatalmas, kétszárnyú lépcső vezetett fel. A nagy, agyagtéglából készült védőfal, amely valaha körülvette a teraszt, és felnyúlt a mögötte lévő hegyre, valamint a teraszon álló épületek hasonlóképpen emelt falai mind megsemmisültek; csak töredezett kőoszlopok, az oszlopok talapzatai és oszlopfői, kapukeretek és domborművekkel szegélyezett lépcsőfeljárók maradtak fenn. Szárnyaló képzelettel lehet csak felidézni a pompás, pazarul berendezett épületeket, amelyeket Nagy Sándor i. e. 330-ban felgyújtatott.

A település sajátos természetét akkor értjük meg a legjobban, ha futó pillantást vetünk alaprajzára, mindig szem előtt tartva, hogy amit az ásatások feltártak, az hosszú évek alatt, fokozatosan jött létre, és valószínűleg nem felel meg annak az eredeti tervnek, amelyet Dareiosz és építésze felvázoltak. A teraszon, a nagy bejárati oszlopcsarnoktól délre álló épületek két fő csoportra oszlanak, egy keletire és egy nyugatira. A főkapun, amelyet monumentális szárnyas bikák őriznek, Xerxész egyik felirata olvasható: „Ahuramazda jóvoltából felépítettem a Minden Tartományok oszlopcsarnokát. Sok más jó [létesítmény] is épült Perszepoliszban, amelyeket én építettem, és amelyeket atyám épített." A fennsík nyugati részén áll a nagy királyi fogadócsarnok, az *apadána,* magánpaloták és melléképületek egész sora csatlakozik hozzá, köztük a hárem épülete mindjárt mögötte. A közönség az épületcsoport délkeleti részén lévő nagy, hármas kapun át léphetett be, de csak nagyon ritkán. A keleti oldalon, amelyet egy befejezetlenül maradt kapun keresztül és egy nagy udvaron áthaladva lehetett megközelíteni, áll a sokoszlopos „trónterem", a hozzá csatlakozó raktárhelyiségekkel. A délkeleti sarkon hatalmas, magában álló, négyzet alapú épület helyezkedik el, ezt több szakaszban építették fel. Itt helyezték el a kincstárat, a királyi raktárakat és a fegyvertárat, oszlopos csarnokokban és szobákban, valamint portikuszos udvarokban. Az építészeti elemek ióniai görög vagy egyiptomi hatást mutatnak, de az oszlopos szobák és sokoszlopos csarnok méd építészeti hagyományra nyúlnak vissza.

Az *apadána* kb. 2600 négyzetméter területen fekvő, sokoszlopos épület. Minden falán vannak kapuk, sarkain zömök tornyok állnak; három oldalról oszlopos előcsarnokok, a negyedik oldalon szobák veszik körül. Domborművekkel ékesített lépcső vezet fel az északi és keleti oldalán lévő előcsarnokokhoz. A csarnok északkeleti és délkeleti sarkában talált alapítási ládák mindegyikében egy vastag aranylemezt találtak, és egy másikat ezüstből, rajtuk Dareiosz háromnyelvű ékírásos felirata, amelyek megörökítik a birodalom kiterjedését. Az itteni munkálatokat Xerxész és I. Artaxerxész fejezték be. A régészeti emlékek kevés támpontot nyújtanak ahhoz, hogy elképzeljük azt az oszloperdőt, amely valaha itt állt: minden oszlop 20 méter magas és kb. 5 méter átmérőjű volt, az oszlopfőn kettős bikafejjel, erős tapasztott és festett agyagtéglából készült fal vette őket körül. A tető fagerendáit belülről kifestették, a falakat pedig gazdagon hímzett faliszőnyegek borították, vagy azokat is befestették. Itt is, akárcsak Perszepoliszban mindenütt, a mai szemlélő könnyen megfeledkezik róla, hogy a kő meglehetősen unalmas szürkéje (ha nem csiszolták fényesre) és az égetett téglák barnássárgája helyén annak idején a színek valóságos orgiája tobzódott. Az *apadána* nagy, kétszárnyú faajtói arany- és bronzdomborművekkel voltak burkolva.

Az Akhaimenida-kori szobrászat leghíresebb alkotásai, az *apadána* lépcsőfeljáratainak domborművei, a perzsa birodalom 23 különböző népének képviselőit ábrázolják, amint adót hoznak Dareiosznak, aki eredetileg a központi falburkolaton volt látható, amint trónján ül, mögötte Xerxész, a trónörökös áll. Ezeket a burkolólapokat később ismeretlen okból, valószínűleg I. Artaxerxész alatt, áthelyezték a „kincstárba", a régészek itt találták meg őket. A jelenlegi központi burkolólapok az *apadána* lépcsőin egymással szemben álló méd és perzsa testőröket ábrázolnak, amint Ahuramazda

szárnyas korongja alatt állnak. Az eredeti domborművön a trónján ülő királyt és örökösét kétoldalról bikát megtámadó oroszlánt ábrázoló lapok fogták közre: ez az ősi motívum már hosszú ideje összekapcsolódott a királysággal. Sok vita folyt arról, hogy mi ennek a pontos mágikus értelme; egyesek bonyolult csillagászati magyarázattal szolgálnak, mások figyelmeztetést látnak benne: ezen a ponton túl csak a kivételezettek léphetnek, hogy a nagykirály színe elé járuljanak. Az sem bizonyos, hogy ezek a domborművek egy meghatározott, évente megismétlődő ünnep, talán az újév eseményeinek sorrendjét mutatják, vagy ősrégi közel-keleti hagyományt követve, a birodalom állandó körképét kívánták nyújtani: a nagykirály szüntelenül fogadja a hódolatot és az adókat. A domborműveken, amelyek sokkal változatosabbak, mint azt néhány kiválasztott részletükre vetett felületes pillantás érzékeltetheti, perzsa és méd testőrök sorfala között, a méd küldöttség vezetésével, egymás után áthaladnak az egyes, az Arábiától Örményországig, a Dunától az Oxusig húzódó területek adófizetői. Minden küldöttség öltözete más, és – kisebb mértékben – különböznek az ajándékok is, amelyeket hoznak.

Az *apadáná*-tól délre, a terasz délre néző legmagasabb pontján áll a Tacsara, Dareiosz kis magánpalotája. Alacsonyabb déli homlokzata mentén és a bejárati lépcsőn az egymással harcoló oroszlán és bika testőrök menetét fogja közre. A lépcső oldalfalára faragott domborművön szolgák ennivalót szállítanak a palotába. A lépcső tetején bejárati oszlopcsarnok, két, négy oszlopból álló oszlopsorral, a szomszédos szobákba vezető ajtók keretére őrök vannak kifaragva. A középső ajtó egy kis központi oszlopcsarnokba vezet – fala igen fényesre csiszolt –, az ajtófélfákon egy-egy király alakja látható kifaragva egy napernyő alatt, amelyet a kísérője tart fölé. Az egyiket a ruhája ráncain olvasható felírás Dareiosznak nevezi, a másikat Xerxésznek, ő fejezte be az itt megkezdett munkákat, amint azt a felirat magyarázatként hozzáteszi. Az egyik belső ajtó keretére faragva látható, amint a hős király megöl egy vadállatot – ez bajelhárító motívum. Az északi szárnyban lévő két különálló szoba ajtófélfái egyikén egy szolga látható egy kenőcsös korsóval és törülközővel, a másikon egy szolga szénserpenyővel és edénnyel. Másutt a király jelenik meg kezében jogarral, és virág alakú gyantalabdaccsal, mögötte kísérője, kezében légycsapóval. III. Artaxerxész a palota nyugati oldalán lépcsőfeljáróval egészítette ki az épületet.

Ugyanezen a szinten, az *apadána* délkeleti sarkával szemben van a „hármas kapu". Kisebbik lépcsőfeljárójának falait szolgákat ábrázoló domborművek díszítik, amint ételt és italt visznek, valószínűleg áldozati célokra; a nagyobbik lépcső domborművein méd és perzsa előkelőségek, valamint katonák menete látható. Délre különféle palotaszerű épületek romjai, közülük a legszembetűnőbb Xerxész palotája. Ez a palota a Tacsara nagyobb változata: ajtó- és ablakkereteit élelmiszert és berendezési tárgyakat szállító szolgák alakjai díszítik. Az egész területet délről és keletről egyforma raktárhelyiségek sora veszi körül.

Az *apadána* közvetlen közelében, keleti irányban húzódó fal mögött, a teraszon lévő másik nagy épület a „trónterem" – talán megfelelőbb másik neve: a „százoszlopos terem", mivel nehéz elképzelni, hogy a sok, egymáshoz közel álló oszlop között miként lehetett a trónust úgy elhelyezni, hogy néhány emberen kívül másnak is szemébe tűnjön. Egy alapítási felirat feljegyzi, hogy a palota építését Xerxész kezdte meg, és I. Artaxerxész fejezte be. Az udvar felől hosszú előcsarnok szegélyezi, a kettős oszlopsort két oldalról hatalmas bikaszobrok fogják közre. Az északi és déli oldalon az ajtók faragásai a trónon ülő királyt ábrázolják baldachin alatt, fölötte Ahuramazda szárnyas korongja. Az északi ajtófélfákon testőrök öt csoportja látható, míg délen az uralkodó trónját a leigázott népek képviselői tartják, ahogy az a királyi sírbolt homlokzatán is látható. A keleti és nyugati bejárat keretein a királyi hős különféle – létező és képzeletbeli – vadállatok szügyébe döfi a kardját. A sziklaterasz északkeleti sarkán, az erődítményfalban található helyiségekben elámi nyelven írott agyagtáblák egész sorát találták, ezek az i. e. 509-től 494-ig terjedő időszak hivatalos élelmiszerszállítmányaival kapcsolatosak. Az ügyiratok földrajzi utalásai déli irányba nagy területre terjednek ki, mélyen belenyúlva Elám területébe, bár általában Szúzára már nem vonatkoznak. Említik Humban és Simut elámi isteneket, a perzsa Ahuramazdát, Mitrát valamint a sémi Adadot.

A délkeleti sarokban áll a „kincstár": itt vannak azok a domborművek, amelyeket az *apadáná*-ból hoztak el. Nagyjából itt találták meg a régészek a törmelék között mindazt, ami Nagy Sándor i. e. 330. évi fosztogatása után az Akhaimenida királyok legendás kincseiből megmaradt. Nemesfém voltaképpen nem volt köztük; találtak kővázákat, amelyek egy korábbi korszak egyiptomi fáraóinak, egy hettita királynak és az asszír Assur-bán-aplinak nevét viselték: ezeket feltehetőleg még jóval Dareiosz ideje előtt zsákmányolták Irak északi részéből, az asszír királyok palotáiból. A görögországi fosztogatások emlékét csak egy ülő nőalakot ábrázoló márványszobor torzója őrzi. Találtak ugyan kőtálakat Xerxész étkészletéből és néhány egyéb felszerelési tárgyat, ezek azonban aligha lehettek részei annak a fényűzésnek, amely a görögöket úgy meglepte. Az itt talált táblák másik csoportja az i. e. 492 és 458 közötti időből való, szintén elámi nyelvű; ezekre azt jegyezték fel, hogy a perszepoliszi kincstárból Perzsia számos más városa számára ezüstöt küldtek, főként természetben fizetendő juttatások helyett. Világosan mutatják, hogy milyen problémákkal kellett a közigazgatásnak megküzdenie, amikor a cserekereskedelemről a pénz használatára tért át.

KÉZMŰVESSÉG / Akárcsak a kormányzás művészetében, a vallásban és a gazdasági életben, a kereskedelemben és a társadalomban, a kézművességben is sok minden ugyanúgy folyt tovább az Akhaimenida-birodalom tartományaiban, mint korábban. A nagykirálynak és udvarának fényűző berendezési tárgyai által megteremtett divat csak lassanként kezdett hatást gyakorolni a helybeli kézművesekre, akik nem nemes fémekkel és agyaggal dolgoztak nemesfémek, üveg és féldrágakövek helyett, amelyek olyan bőségesen álltak az udvari mesterek rendelkezésére. Az Akhaimenidának nevezett korszakból fennmaradt tárgyak legnagyobb része az udvar támogatására kialakult nemzetközi stílust tükrözi. A férfiak és a nők a birodalomban mindenütt igen változatos egyéni ruhadíszeket viseltek. Hérodotosz szerint a perzsa csapatok „mindenütt csak úgy csillogtak a töménytelen aranytól, amit magukon viseltek". Fülbevalóikat, karkötőiket, bokaláncaikat és nyakkarikáikat a különféle állatmotívumokról lehet felismerni, a csatokat rendszerint állatfej vagy -test formájúra öntötték. Az ékszerek némelyike gazdagon ki volt rakva színes kövekkel és üvegpaszta díszítményekkel. Legendák születtek róla, milyen hihetetlenül változatosak és pompásak voltak az Akhaimenidák arany- és ezüsttányérjai. Hérodotosz megjegyzi, hogy amikor a perzsa sereget legyőzték Plataiánál, a táborban „aranyserlegeket, -kupákat meg egyéb edényeket találtak; társzekerekre rakott zsákokra bukkantak, melyekből arany- és ezüstüstök kerültek elő." (Terényi István ford.) A nemesfémet hadisarcként fizették a királynak, aki viszont saját főurainak, külföldi vendégeknek és követeknek osztotta szét őket; az adomány értékét a nemesfém súlya legalább annyira meghatározta, mint az ötvösmunka kiválósága. Ezeken a tárgyakon ismét feltűnő, mennyire szerették a finoman megmunkált, állat alakú nyeleket és kifolyócsöveket, a csészék és tálak díszítményein pedig a lótuszvirágot vagy a sugár alakú rozettákat.

A szatrapák udvarának luxusigényeit kielégítendő, a fémedények formáit utánzó tárgyak egész sorát metszett üvegből is előállították szerte a birodalomban, Kórénaikától Iránig. A fémedények formái a kőedényekre is hatással voltak, a gazdag megrendelők számára rendkívüli szépségű cserépedényeket készítettek. A jellegzetes Akhaimenida „udvari stílus" jegyei felismerhetők pecsételőkön is, mind a henger alakúakon, amelyekről görgetéssel készült a lenyomat, a régi mezopotámiai hagyományt követve, mind pedig azokon, amelyek a mai bélyegzőhöz hasonlítanak (pecsétnyomó). Azoknak az ezüst evőeszközöknek és pecsétnyomóknak egy része, amelyeket nyugat-törökországi szatrapák udvaraiban találtak, arról tanúskodik, hogy nagy hatással volt a kézművesekre a görög stílus a birodalomnak ebben a részében.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK / Nagy Sándor hadseregének támadásai nyomán a perzsa birodalom összeomlott. Ez azt is jelentette, hogy megszűntek a Közel-Keleten a hagyományos politikai és kulturális határok. Nagy Sándor tábornokai – bár felosztották maguk között a hatalmas birodalmat – továbbra is arra törekedtek, hogy megvalósítsák Sándor eszményét: az ősi keleti és a görög hagyományok egybeolvasztását. A görög kultúra és gondolkodásmód befogadását a görög kereskedők és tudósok, katonák és kalandorok beáramlása követte, különösen a Közel-Keleten. A „bibliai földeken" újfajta politikai és vallási konfliktusok magját hintették el – a zsidók és elgörögösödött uralkodóik között, a vallás terén pedig azok között a zsidók között, akik elfogadták az új világot, de megalkuvás nélkül megtartották hitüket és azok között, akiket annyira elbűvölt a hellénisztikus kultúra, hogy szégyellték hagyományaikat. Amikor a politikai és vallási küzdelmek véget értek, megszületett a mai értelemben ismert zsidó vallás azoknak a hitbeli és történelmi tapasztalatoknak a hatására, amelyeket könyvünk röviden ismertetett.

TOVÁBBI OLVASMÁNYOK

AHARONI, Y., *The Land of the Bible* (London, 1967).

AHARONI, Y.–AVI-YONAH, M., *The Macmillan Bible Atlas* (London, 1968).

ALBRIGHT, W. F., *The Archaeology of Palestine* (3. kiad. London, 1963).

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF AMERICA (támogatásával): *Archaeological Discoveries in the Holy Land* (New York, 1967).

AVI-YONAH, M., *The Holy Land* (London, 1972).

BARDTKE, H., *Bibel, Spaten und Geschichte* (Leipzig, 1969).*

BARNETT, R. D., *Illustrations of Old Testament History* (London, 1977).*

BEEK, M. A., *Geschichte Israels. Von Abraham bis Bar Kochba* (Stuttgart, 1961).*

BEYERLIN, W. (Hrsg.), *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Alten Testament* (Göttingen, 1975 = Berlin, 1978).*

Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. (Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága.) (Budapest, 1975).* [A könyvben a bibliai idézetek szövege e fordítás szerint.]

Bibliai atlasz. Kortörténeti bevezetéssel (Budapest, 1973).*

BRIEND, J.–M.-J. SEUX, *Textes du Proche-Orient ancien et histoire d'Israël* (Paris, 1977).*

BRIGHT, J., *Izráel története* (Budapest, 1977).

COLLINS, R., *The Medes and Persians* (London, 1974)

CULICAN, W., *The Medes and Persians* (London, 1963).

DANDAMAJEV, M. A., *Иран при первых Ахеменидах* (Moszkva, 1963).*

DOBROVITS, A.–KÁKOSY L.–KOMORÓCZY G., *Bábel tornya. Az ókori Közel-Kelet mítoszai és mondái* (Budapest, 1964).*

EDWARDS, I. E. S. és mások, *The Revised Cambridge Ancient History* I. és II. köt. (1970–1973).

FREEDMAN, D. N.–GREENFIELD, J. C. (Ed.) *New Directions in Biblical Archaeology* (Garden City, 1971).*

FRYE, R. N., *The Heritage of Persia* (London, 1963).

GALLING, K. (Hrsg.), *Textbuch zur Geschichte Israels* (Tübingen, 1968).*

GLUECK, N., *Rivers in the Desert* (London, 1959): *The River Jordan* (New York, 1968); *The Other Side of the Jordan* (Cambridge, Mass., 1970).

GRAY, J., *The Canaanites* (London, 1964).

GHIRSHMANN, R., *Persia from the Origins to Alexander the Great* (London, 1964).

HAHN I., *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig* (Bp., 1946).*

HARMATTA J. (szerk.), *Ókori keleti történeti chrestomathia* (Bp., 1965).*

HARDEN, D. B., *The Phoenicians* (London, 1962; jav. kiad. Penguin Books).

JEPSEN, A. (Hrsg.), *Von Sinuhe bis Nebukadnezar. Dokumente aus der Umwelt des Alten Testaments* (Berlin, 1975).*

KENYON, K. M., *Digging Up Jericho* (London, 1965).

KENYON, K. M., *Archaeology in the Holy Land* (3. kiad. London, 1970); *Jerusalem, excavating 3000 years of history* (London, 1967); *Royal Cities of the Old Testament* (London, 1971); *Digging Up Jerusalem* (London, 1974).

KLENGEL, H., *Az ókori Szíria története és kultúrája* (Budapest, 1977).*

LANCE, H. D., *The Old Testament and the Archaeologist* (Philadelphia, 1981).*

LAPP, P., *Biblical Archaeology and History* (Cleveland, Ohio, 1969).

MAY, H. G. (Ed.), *Oxford Bible Atlas* (Oxford, 1974).

MOSCATI, S., *The World of the Phoenicians* (London, 1968).

NEGEV, A. (Ed.), *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land* (London, 1972).

PORADA, E., *Ancient Iran* (London, 1965).

PRITCHARD, J. B. *Gibeon, where the sun stood still* (Princeton University Press, 1962); *The Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament* (kiegészítve; Princeton University Press, 1969); *Ancient Near Eastern Text relating to the Old Testament* (3. kiad. kiegészítve, Princeton University Press, 1969).

PUSKELY M., *Bibliai tájakon* (Róma, 1981).*

RAPCSÁNYI L. (szerk.), *A Biblia világa* (Budapest, 1972).*

RAPCSÁNYI L. (szerk.), *Beszélgetés a Bibliáról* (Bp., 1978).*

TÓTH K., *A régészet és a Biblia* (Bp., 1982).*

DE VAUX, R., *Ancient Israel: its Life and Institutions* (2. kiad., London, 1965).

WHEELER, M., *Walls of Jericho* (London, 1956).

WHEELER, R. E. M., *Archaeology from the Earth* (London, 1954).

WILBER, D. N., *Persepolis* (London, 1969).

WINTON THOMAS, D. (Ed.), *Documents from Old Testament Times* (Oxford, 1958); *Archaeology and Old Testament Study* (Oxford, 1973).

WISEMAN, D. J. (Ed.), *Peoples of Old Testament Times* (Oxford, 1973).

WRIGHT, G. E., *Biblical Archaeology* (London, 1957); *(Shechem: the Biography of a Biblical City* (London, 1965); **(FULLER, R.**-rel) *The Book of the Acts of God* (Penguin Books, 1965).

WRIGHT, G. E.–FREEDMAN, D. N. (Ed.) *The Biblical Archaeologist Reader*, 1. (Garden City, 1961).*

A kötetben szereplő felvételeket az alábbi könyvtárak, intézmények, múzeumok, személyek készítették, illetve bocsátották rendelkezésre.

Ad Windig, Amsterdam 8, 16, 31, 32, 43, 53, 70, 124
Professor Y. Aharoni, Institute of Archaeology, Tel Aviv University 120, 121
American Numismatic Society, New York 185
Ashmolean Museum Oxford 18, 20, 24, 50, 60, 72–89, 96, 99–101, 105, 107, 111, 115–117, 125, 126, 131, 133, 144, 150, 152, 175, 192
E. Böhm, Mainz 112, 151, 153, 155, 158, 160, 180, 186, 189
Trustees of the British Museum, London 56, 61, 64, 92–94, 109, 110, 128, 142, 176, 177
Cleveland Museum of Art, J. H. Wade Fund 103
Elsevier archives belső címlap hátoldala, 13, 26, 58, 63, 95, 114, 129, 136, 137, 140, 145, 146, 149, 170, 182, 190
French Archaeological Institute, Beirut 91
Hatay Museum 52
A.A.M. van der Heyden, Amsterdam 1–5, 7, 10, 11, 14, 15, 17, 21–23, 30, 48, 55, 57, 113, 130, 132, 134, 141, 179
Photo Hillel Burger, Jeruzsálem 46
Holle Bildarchiv, Baden-Baden 54, 68, 69, 143, az Israel Department of Antiquities and Museums, Jeruzsálem gyűjteményéből 90
Dr. V. Karageorghis, igazgató, Department of Antiquities, Nicosia, Ciprus 104
J. Koch, Luzern 59
Mansell Collection 184
Musée du Louvre, cliché des Musées Nationaux 49, 97, 139, 178
Museo Nazionale, Nápoly 183
National Museum, Koppenhága 108
Negenman, Nijmegen 12
Ny Carlsberg Glyptotek, Koppenhága 98
Oriental Institute, University of Chicago 154, 156, 159, 161–168, 169, 171–174, 191
Palestine Exploration Fund, London 9, 25
Paters Montfortanen, H. Landstichting, Nijmegen 71, 147, 148
Radio Times Hulton Picture Library 19
Service de Documentation Photographique des Musées Nationaux, Versailles 67
D. Stronach, British Institute of Persian Studies, Teheran 187
Walters Art Gallery, Baltimore 102
Prof. Y. Yadin 33–35, 38–40, 41, 42, 44, 45, 47, 138

A 36., 37., 65., 66., 118., 119., 122., 123. és 127. képen látható rajzokat John Hofer, a 27–29., 62., 157. és 188. képen látható rajzokat az Oxford Illustrators készítették.

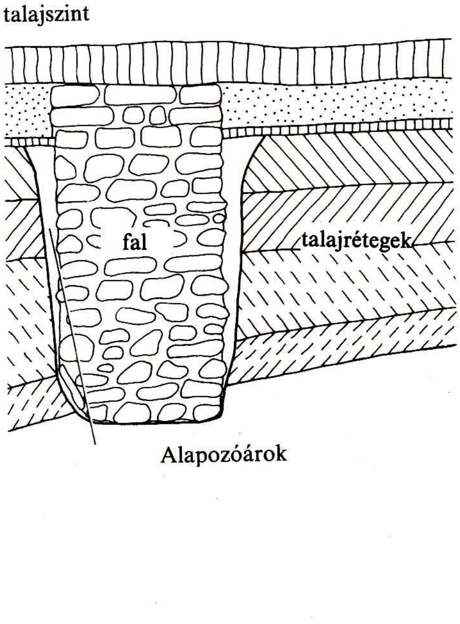
* A magyar kiadás bibliográfiai kiegészítéseit jelöli. A szerk.

KISLEXIKON

Adónisz: a növények termékenységének föníciai istene, neve az „úr" jelentésű sémi szóból származik. Élete a nyár közepén a perzselő hőségtől elhervadó és elpusztuló, tavasszal pedig újjászülető növények jelképe. Halálát és feltámadását Libanon-szerte megünnepelték, de különösen az Adónisz folyó (a mai Nahr-Ibráhim) mentén, Bejrút közelében. A görög mitológiában mind Aphrodité, a szerelem istennője, mind Perszephoné, az alvilág úrnője magának követelte Adóniszt, amikor egy vadkanvadászat során meghalt. Zeusz úgy döntött, hogy az év egyik felét az egyikkel, a másikat a másikkal töltse – fél évig a földön éljen, fél évig az alvilágban.

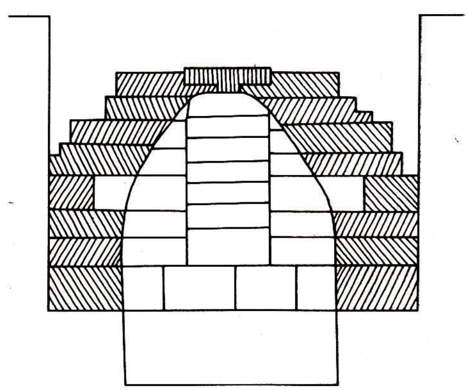
Ahuramazda: „hatalmas úr" óperzsa nyelven. Az Akhaimenida perzsa királyok feliratain szereplő istenek közül ő a főisten – a világ, az emberek és a békés gazdagság teremtője. A domborműveken emberi alakban ábrázolják, amint egy szárnyas korongból emelkedik ki. Zoroasztér tanításaiban is ő volt a főisten; perzsául Ormuzd vagy Ormazd lett a neve (*lásd* **zoroasztrizmus**).

alapozóárok: árok, amelyet az altalajba vágnak, ha ott falat akarnak emelni; az árkokba rakják le azután a falak alapjait. Igen fontos, hogy a régészek felismerjék ezeket, és gondosan elkülönítsék a bennük talált agyagedény-cserepeket vagy más apró leleteket, mivel ezek kulcsfontosságúak a fal és az épület keletkezési időpontjának megállapításához.

Alapozóárok

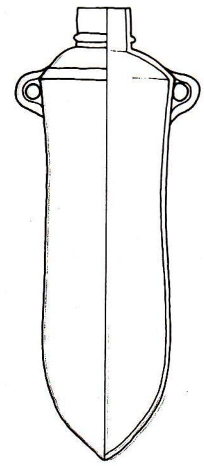
Albright, W. F. (1891–1971): korának vezető amerikai Biblia-kutatója. Rendkívül sokoldalú tudós volt. Mint kiváló nyelvész, közreműködött az ősi egyiptomi, akkád, ugariti és más sémi nyelvek kutatásában. A kanaáni és izráeli vallás iránti mélységes érdeklődése hasonlóan gyümölcsöző volt. Tell-Beit-Mirszimben, 1926 és 1932 között folytatott ásatásai során az egymást követő települési szintek gondos megfigyelését az egyes szinteken talált agyagedények alapos vizsgálatával egészítette ki. Kutatási eredményeiről megjelent művei rövid időn belül minden Palesztinában működő régész nélkülözhetetlen munkaeszközeivé váltak.

Álboltozat

álboltozat: kőből vagy agyagtéglából készült; a sorokat a helyiség vagy folyosó minden oldalán úgy helyezték el, hogy mindegyik kijjebb állt, mint az alatta levő. Így fokozatosan hidat alkottak az üres tér fölött, a hézagot a csúcson egyetlen, viszonylag kis lap zárta le. A valódi boltozat felfedezése előtt széles körben használták.

amphora: nagy, égetett agyagból készült korsó, alakja többnyire magas és karcsú, oldalán két füllel, hosszú, vékony nyakkal, alja csúcsos. Arra tervezték, hogy könnyen szállítható és tárolható legyen mind a tengeren, mind a szárazföldön. Többnyire folyadékot tartottak benne. Bár főként a görög-római kor régészetében használják ezt az elnevezést, néha a régebbi időkből származó hasonló edényekre is alkalmazzák. Adminisztratív okokból az amphora fülére gyakran pecsételtek feliratot, amely vagy azt közölte, mit tartalmaz az edény (mint manapság a címke a borosüvegen), vagy hogy mi a szállítmány rendeltetési helye.

Amphora

amulett: apró tárgy, célja, hogy tulajdonosának védelmet nyújtson, vagy elűzze a gonosz erőket. Rendszerint átlyukasztották, hogy karkötőre vagy nyakláncra lehessen fűzni. Bár az Ószövetség nem említi kifejezetten, kivéve talán Ézsaiást (3:20.), az ásatások során mindenütt találtak amuletteket. Kőből, égetett agyagból, fémből, fajanszból, üvegből, csontból és elefántcsontból készültek igen változatos formában. A Palesztinában és Szíriában talált példányok rendszerint egyiptomi stílusra és ösztönzésre utalnak. Többnyire isteneket, állatokat, gyümölcsöket, virágokat vagy emberi testrészeket ábrázolnak.

Ápisz-bika: a legkorábbi időktől kezdve termékenységistenként tisztelték az egyiptomi Memphiszben. A kultusz papjai kiválasztották az istent jelképező bikát, s az állat egész életében istennek kijáró tiszteletben részesült. Amikor elpusztult, bebalzsamozták, és nagy szertartásossággal eltemették. A temetés időpontját gondosan feljegyezték.

apotropaikus motívum: kép vagy jelkép, amelyről rajzolója vagy kifaragója úgy tartotta, alkalmas a gonosz erők távol tartására. Az „apotropaikus" szó az „elfordítani" jelentésű görög igéből ered. A modern idők hippijei ugyanezért vették át az ősi egyiptomi „anh" (élet) jelképét (*lásd még:* **amulett**).

Arrianosz (kb. i. sz. 95–175): görög szerző, akinek a kb. 150-ben írt *Nagy Sándor felvonulása* (Anabaszisz Alexandru) című munkája a legfontosabb forrás Nagy Sándor pályafutásáról, mivel a korábban keletkezett történelmi műveket csak másod- vagy harmadkézből ismerjük. Arrianosz igen olvasott volt, ismerte Ptolemaiosz műveit (Ptolemaiosz Nagy Sándor barátja volt gyermekkoruktól kezdve, majd Sándor halála után Egyiptom uralkodója) és Nearkhoszt (a krétait, aki szintén gyermekkora óta ismerte Nagy Sándort, és tengernagyként szolgálta), valamint Arisztobuloszt is (valószínűleg ő volt az az építész, aki Sándor parancsára helyreállította Kürosz sírboltját Paszargadaiban).

Aséra: kanaáni (és föníciai) istennő neve, de így nevezték azokat a szertartási tárgyakat is, amelyek az istennőt a szentélyekben jelképezték. Aséra anyaistennő volt, és hasonló néven tisztelték a Közel-Kelet számos részén, de legtöbbet a Rász-Samra-i szövegekből tudunk róla. Ebben a városban a főisten, **Él** felesége és a többi istenek anyja és tanácsadója volt (Asirat). A tengerrel is különleges kapcsolatban állt. Az Ószövetség nem mindig választja külön egyértelműen az istennőt és képmását. Ez utóbbi fából készült, de sehol nem írják le, és az ásatások során sem találkoztak még vele a kutatók, ami érthető, miután a fa többnyire teljesen elkorhad. Az bizonyos, hogy emberi kéz műve lehetett (tehát nem élő fa), függőlegesen állt, és az istennő bizonyos vonásait viselte. Egy oltár közelében állt.

Astarte: a kanaáni (és föníciai) termékenységistennő görög neve, a héberben mint Astoret szerepel. Akárcsak babilóni megfelelője, Istar, a csillagokkal állt valamiféle kapcsolatban, sőt rokonságban. A Rász-Samra-i szövegekben rendszerint Baál társa. A művészetben többnyire meztelenül ábrázolták, olykor oroszlánfejjel vagy oroszlán hátán állva, és kétoldalról virágokkal vagy kígyókkal. A palesztinai és szíriai ásatások során előkerült sok égetett agyagszobrocska és domborművel díszített tábla ábrázol ilyen alakokat, ezekről úgy gondolják, hogy az istennő képmásai (Astarte-táblák). Házakban és templomokban egyaránt előfordultak, a legnépszerűbb istennőtől kértek ily módon segítséget és védelmet. Vannak róla értékesebb ábrázolások is, öntött üvegből, ezüstből és aranyból.

Baál: a név urat, gazdát jelent. Baál volt Kanaán és Fönícia legfontosabb termékenységistene, különösen a téli esőzéssel és viharokkal hozták szoros kapcsolatba. A Rász-Samra-i szövegek számos rá vonatkozó termékenység-mítoszt tartalmaznak. Szent állata a bika volt, sisakját bikaszarvak ékesítették. Úgy emlegették: „a felhőkön lovagoló", ez erősen emlékeztet arra, ahogy Mózes 5. könyve Jahvét leírja: „Az égen át száguld segítségedre a fellegeken fenségesen" (33:26.). Általános vélemény szerint egy Rász-Samrában talált **sztélé,** amelyen egy sisakos harcos látható, rövid szoknyaszerű öltözékben, amint kezében lándzsaként tartott villámmal és kormánypálcával előrelép, Baált ábrázolja. Sok, Palesztinában és Szíriában előkerült, felirat nélküli, rézből és bronzból készült, harci díszt viselő istenszobrocska alighanem szintén őt ábrázolja.

Bábel tornya: Marduk isten templomának nagy zikkuratuja az iraki Babilónban (Bábel). Hérodotosz görög történetíró azt írja róla, hogy hat szintből állt, ezek mindegyike kisebb, mint az alatta lévő, legtetején pedig egy kis templom állt, ahová kanyargó lépcsőn lehetett feljutni. Az épület alaprajzát a Babilónban ásató német régészek feltárták, de hogy pontosan milyen lehetett, kétséges. Mózes 1. könyvének (11:1–9.) elbeszélése arról, miképpen zavarta össze isten a nyelveket, egy szójátékot rejt magában a „Bábel" helynévvel és a héber *balal* (összekever) szóval.

báma: héber szó, természetes dombon lévő szent helyet vagy a templomokban felállított, különböző nagyságú kőhalmot jelent, ez utóbbiakat az előbbiek jelképeként emelték. Ilyet találtak például Megiddóban (*lásd még:* **magas hely**).

betyl: a szó a görög baitüloszból ered, és meteoritot jelent, amelyet szentnek tartottak, mert az égből hullott alá. A régészek általában így nevezik a föníciai templomokat ábrázoló ókori képeken az oltáron elhelyezett kúp alakú köveket. Ténylegesen fennmaradt példányokat nem sikerült megbízhatóan azonosítani.

Bész: az ókori Egyiptom legfontosabb háziistene: karikalábú, széles arcú, lógó nyelvű törpeként ábrázolták, oroszlánsörényre emlékeztető szakállal, állatfüllel és -farokkal. Úgy hitték, hozzájárul a ház boldogságához és jólétéhez, mert táncával szórakoztatja az isteneket. Rendszerint Bész alakjával vagy groteszk, mosolygó arcával díszítették a bútorokat, a kozmetikai eszközöket és az ékszereket. Kultusza széles körben elterjedt a Közel-Keleten Egyiptomon kívül is, de gyakran ábrázolták új, szokatlan formában, ami arra utal, hogy tulajdonságai megváltoztak, ahogy kívül került az egyiptomi vallás közvetlen körén.

Bliss, F. J.: Daniel Bliss legidősebb fia, ő alapította 1866-ban a szíriai Protestáns Főiskolát, ami jelenleg a bejrúti Amerikai Egyetem. Egész életében betegeskedett, ezért sosem volt állandó állása. Ásatott Tell-el-Hesziben, először **Petrie**-vel együtt, később egyedül (1891–1892), Jeruzsálemben A. C. Dickie-vel (1894–1897), részt vett a Sefélán számos **tell** feltárásában **Macalister** asszisztenseként (1898–1900). Ásatásai a maga idejében példamutatóak voltak, és eredményeit rövid időn belül publikálta. A Londonban 1906-ban kiadott könyve, a *Development of Palestine Exploration* (A palesztinai régészeti kutatások fejlődése) alapvető áttekintést nyújt 1903-ig, ekkor tartotta azokat az előadásokat, amelyek könyve alapjául szolgáltak.

Clermont-Ganneau, Ch. (1846–1923): kora egyik legnagyobb francia tudósa. Legfőbb érdeklődési területe Palesztina volt, hosszú ideig ott is lakott, de sokfelé utazgatott: tanulmányozta Fönícia (1881), a Vörös-tenger vidéke (1886), Küréanaika és Kréta (1895), valamint Egyiptom (1906–1907, 1907–1908) régiségeit. Ő találta meg Mésa, moábi király **sztélé**-jét (amely a párizsi Louvre-ba került), és számos más ókori leletet is. **Renan** tanítványa volt, s idővel maga is olyan tekintélyes tanár lett, amilyen a mestere volt. Számos műve jelent meg, sokféle témával foglalkozott; akár az ókori Levante régészetéről, történelméről, művészetéről vagy nyelveiről írt, mindig nagyfokú éleslátásról és eredetiségről tett tanúságot.

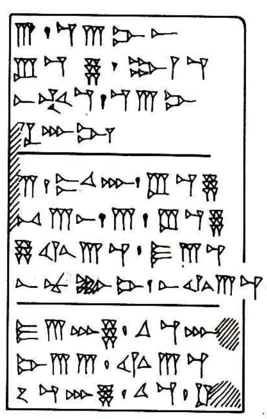
ciklopszfal: nagyméretű kőtömbökből álló fal, a tömböket csak annyira munkálták meg, hogy természetesen illeszkedjenek egymáshoz.

Dagon/Dágón: isten, akit különösen a filiszteusok tiszteltek. A filiszteusok az izráeliektől elragadott **szövetségládát** Dágón asdódi templomában helyezték el. Jóval korábban ismert volt a mezopotámiai amoriták körében is; Rász-Samra-i templomának méretei **Baál**-éval vetekedtek; Baál kultuszával Dágóné különben is szoros kapcsolatban állt. Termékenységisten volt, ezt támasztja alá, hogy neve minden valószínűség szerint a sémi „gabona" szóból ered.

dareikosz: perzsa aranypénz, általában úgy tartják, hogy I. Dareiosz perzsa királyról (kb. i. e. 522–485) nyerte a nevét. Ez nemcsak az első pénzérme, amelyet a Biblia említ, hanem az aranypénzek neve általában már Kürosz, sőt Dávid király idejében is, vagyis jóval a pénzverés bevezetése előtt. Ez azt a vélekedést támasztja alá, hogy az elnevezés a mina hatvanad részét jelentő akkád *darag mana* szavakból ered; a mina az Irakban általánosan használt súlyegység volt.

Diodórosz, Szicíliai (latin nevén Diodorus Siculus) *Bibliothéké,* azaz *Könyvtár* című műve az egész világtörténetet átfogja, a mitikus kezdetektől egészen Julius Caesar galliai győzelméig. A szerző az i. e. I. században élt Julius Caesar kortársa volt. 40 könyvet tartalmazó, görög nyelvű munkájából mindössze 15 könyv maradt fenn. Ezek a perzsa uralom döntő fontosságú időszakáról, azaz a kb. i. e. 480-tól 323-ig tartó korról szólnak. Diodórosz mások történeti munkáit meglehetősen ötletszerűen kivonatolta: az ismertetett eseményeket sokkal inkább a belőlük levonható erkölcsi tanulság, semmint történelmi fontosságuk alapján válogatta ki.

Egeria/Aetheria: zarándoknő, aki kb. i. sz. 381 és 384 között látogatott el a Szentföldre. Megírta utazásának eseményeit, de beszámolójából csak töredékek maradtak fenn. Azokon a tényeken kívül, amelyeket írásban közöl magáról, semmit sem tudunk róla. Vakbuzgó keresztény utazó volt, ezért igen keveset törődött mindazzal, ami nem az Evangélium jobb megértéséhez segítette hozzá. Művét latinul, könnyed, társalgási stílusban írta.

Ékírás

ékírás: az ék alakú jelekből álló írásrendszert eredetileg az Irak déli részén élő sumérek alakították ki (valamikor i. e. 3000 körül). Később számos, más nyelvű szöveg leírására is alkalmassá tették, főként az akkádéra, amelyet Irak legkorábbi sémi lakosai beszéltek, majd pedig a Közel-Kelet nemzetközi diplomáciai nyelveként használtak, egészen addig, amíg a perzsa birodalomban az arámi nyelv át nem vette ezt a szerepet. Rász-Samrában az ékírást úgy alakították át, hogy alkalmas legyen az ugariti ábécé lejegyzésére, Perzsiában pedig az óperzsa és az elámi nyelvekhez alkalmazták.

Él: „isten" jelentésű ősi sémi szó, azt az isteni erőt fejezi ki, amely az embereket tisztelettel és rettegéssel tölti el, ahogyan az az Ószövetségben Jákób álmának leírásában olvasható (1 Móz. 28:17). A Rász-Samra-i szövegekben Él főistenként szerepel: ő az összes istenek atyja, az ég és a vihar ura. „Az emberek atyjá"-nak vagy „a Biká"-nak nevezik, kifejezve ezzel mind teremtő, mind uralkodói szerepét. Tekintélyének volt erkölcsi oldala is, hiszen „kegyes"-nek, „könyörületes"-nek hívták.

Esmun: a föníciai Szidón város istene. Eredetileg termékenységisten volt, de az egészség és a gyógyítás is az ő hatáskörébe tartozott, akárcsak a görög Aszklépiosz istennek, akivel később azonosították. Nagyon tisztelték Karthagóban is, ahol a rómaiak végső támadásakor a város utolsó védői i. e. 146-ban Esmun templomában állítólag inkább elevenen elégették, de nem adták meg magukat.

Euszebiosz: (kb. i. sz. 260–340): Caesarea püspöke, az *Onomasztikon* összeállítója, „a keresztény történetírás atyjának" is szokták nevezni. Műve a bibliai helynevek földrajzi lexikona. Rövid szócikkei mindig megemlítik azt a történelmi eseményt, amelyről az illető hely nevezetes, és néhány esetben feltevéseket közöl arról, hogy a Bibliában említett hely melyik korabeli hellyel lehet azonos. Az *Onomasztikon*-t később Szt. Jeromos (kb. i. sz. 342–420), aki az Ószövetség latin fordítójaként vált ismertté, görögről latinra ültette át, sőt ki is bővítette. A mű – tévedései ellenére – ma is nélkülözhetetlen Palesztina történeti földrajzának tanulmányozásához. (Nincs korszerű kiadása.)

Fischer, C. S. (1867–1941): Philadelphiában született és az ottani egyetemen szerzett építészmérnöki diplomát. Rövidesen a régészet iránt kezdett érdeklődni, és életének nagy részét Irakban, Egyiptomban, Palesztinában és Jordániában töltötte, ahol tevékenyen részt vett az ásatásokban. Palesztinában dolgozott Szamariában, Bét-Seánban, Megiddóban és Bét-Semesben. Kiváló rajzkészsége, az ismeretek átadásában megmutatkozó képessége, amihez egyre gazdagodó tapasztalatait is felhasználta, igen nagy mértékben hozzájárult a közel-keleti amerikai ásatások fejlődéséhez.

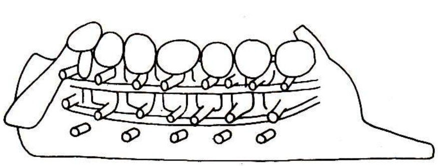
fogadalmi szobor: szobor, amelyet kifejezetten vallási célból ajánlottak fel, talán, hogy esküjüknek eleget tegyenek, vagy hogy az istenek jóindulatát elnyerjék.

Gardiner, A. (1879–1963): korának vezető egyiptológusa volt Angliában. Megvoltak hozzá az anyagi lehetőségei, hogy életét az ókori egyiptomi nyelv tanulmányozásának szentelhesse. Alapos és módszeres munkával eltöltött hosszú élete során igen sok fontos szöveget tett közzé, valamint egy nagyszabású egyiptomi nyelvtant *(Egyptian Grammar).* Legfontosabb felfedezése az egyiptomi hieroglifák és a sémi betűírás közötti kapcsolat felismerése volt, azoknak a falfeliratoknak segítségével, amelyeket az egyiptomiak által bányászként alkalmazott sémi munkások véstek a Színai-hegy szikláiba.

Garstang, J. (1876–1956): legismertebbek 1930 és 1936 között folytatott jerihói ásatásai, 1929-ben ő lett a jeruzsálemi Brit Régészeti Iskola igazgatója, továbbá a Brit Gyámsági Kormány Régészeti Hivatalának első igazgatója. Könyvei, az 1910-ben megjelent *The Land of the Hittites* (A hettiták országa) és az 1929-ben közreadott *The Hittite Empire* (A hettita birodalom), maradandó értékű, úttörő jelentőségű művek.

Glueck, N. (1900–1971): kiváló tanár, szervező és régész. **Albright** tanítványa volt, és hosszú éveken át legtevékenyebb terjesztője azoknak a felfedezéseknek, amelyeket tanára a palesztinai agyagművesség időrendjének meghatározásában tett. Kiterjedt felméréseket folytatott Transzjordániában és a Negev-sivatagban, s a felszínen talált cserépedények segítségével megállapította ezeken a területeken a települések legfontosabb korszakait. Tell-el-Heleifében, amelyről azt hitték, hogy ez volt Ecjón-geber, Salamon kikötője, Glueck ásatásai egy vaskori erődítményt tártak fel. Jordániában, Hirbet-et-Tennúrban folytatott ásatásai igen sok új információt nyújtottak a nabateusokról. Ennek a népnek Petrában volt a fővárosa, s így ők tartották ellenőrzésük alatt az Arábia felől érkező gazdag karavánok útvonalát Krisztus korában.

Hadad/Adad: a téli esőzések és viharok amorita istene, később **Baál** néven emlegetik.

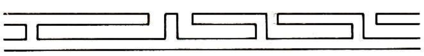
Háromevezősoros gálya

háromevezősoros gálya: föníciai változatát jól szemlélteti az egyiptomi Armantban talált agyagmodell.

kartus: névkeret. Ellipszis alakú zárójel, az ellipszis egyik végéhez érintőlegesen egy vonal csatlakozik. Azoknak a hieroglifáknak a bekerítésére, s ezáltal hangsúlyozására szolgált, amelyek az ókori egyiptomi uralkodók nevének legfontosabb elemeit tartalmazták. A kartus legkorábbi, leginkább képszerű formájában végén megcsomózott kettős kötelet ábrázol. Azt jelképezi, hogy az uralkodó hatalma

mindarra kiterjed, „amit a Nap megkerül". A föníciai iparosok is átvették és díszítőelemként alkalmazták, s gyakran helyeztek beléjük jelentés nélküli, ám igen tetszetős egyiptomi hieroglifákat.

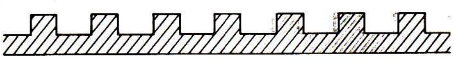
kazamatafal: két párhuzamosan futó fal, amelyet keresztfalak segítségével kialakított fülkék tagolnak. Palesztina vaskori erődjeit építették ezzel a módszerrel.

Kazamatafal

Kenyon, K. (1906–1978): jerihói (1952–1958) és jeruzsálemi (1961–1967) ásatásai tették híressé. Korábban a palesztinai régészet előadója a Londoni Egyetemen (1948–1962), majd az oxfordi St. Hugh College rektora volt (1962–1973). 1931 és 1943 között a szamariai angol expedíció tagjaként segített azoknak a gondos ásatási és feljegyzési módszereknek a bevezetésében, amelyeket Mortimer **Wheeler**-rel közösen dolgozott ki. Később mély és széles árkokat vágatott Jerihó telephalmába és a jeruzsálemi Ófel hegyének meredek lejtőibe. Ezek segítségével sikerült helyesbítenie néhány korábbi értelmezési hibát és hozzájárulnia e két város megismeréséhez. Leleteinek eredményeit számos könyvben tette hozzáférhetővé a nagyközönség számára.

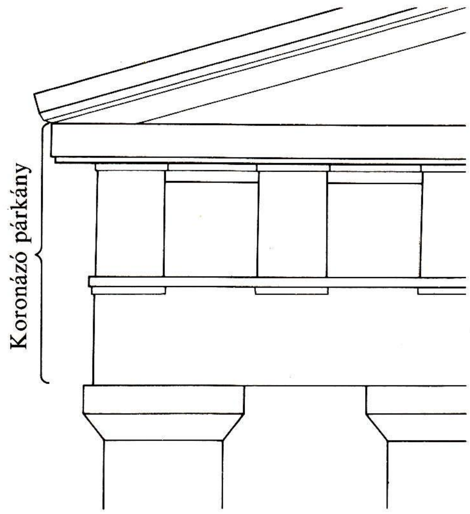
kiugró és beszögellő várfal: a vastag falat egymástól egyenlő távolságra kiugrók és beszögellések tagolják. Palesztinában a vaskorban rendszeresen építettek ilyen falakat (*lásd még:* **kazamatafal**).

Kiugró és beszögellő várfal

képjelölő írás: voltaképpen minden írást így neveznek, amely az egyes szavak jelölésére külön képjelet használ. A képjelölő írás legismertebb változatainak egyike az egyiptomi hieroglifarendszer.

koronázó párkány/főpárkány (entabulatura): főként a görög és római építészet leírásánál használt kifejezés, az épületnek azokat a vízszintes elemeit jelöli, amelyek az oszlopokon nyugszanak és a tetőt tartják.

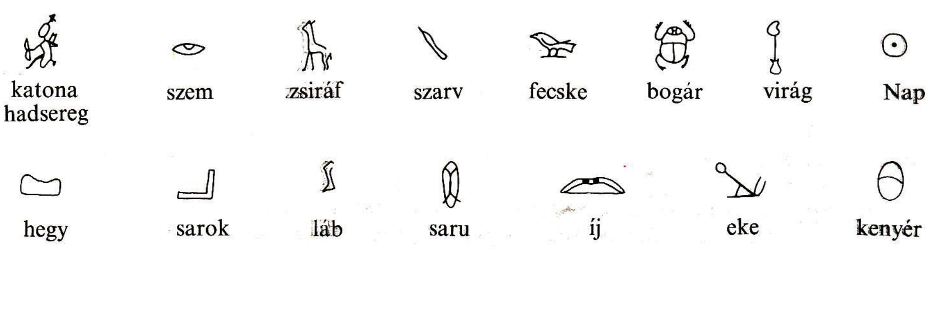
Koronázó párkány

Kürosz agyaghengere: tömör, hordó alakú, égetett agyagból készült, kb. 23 centiméter hosszúságú tárgy, az iraki Babilonban találták, s jelenleg a British Museumban látható. Ékírással egy Kürosztól, a nagy perzsa királytól (kb. i. e. 550–529) származó szöveget véstek bele. A felirat beszámol róla, hogy **Marduk** isten hogyan utasította el magától Nabú-Naidot, Babilón királyát szentségtörő viselkedése miatt, és hogyan jelölte ki utódául Küroszt i. e. 539-ben: Babilón ekkor adta meg magát békésen a perzsa hódítóknak. Ezután a felirat beszámol az újkeletű, Kürosz által bevezetett vallási toleranciáról.

Ktésziasz: görög orvos, Törökország nyugati részén élt az i. e. 4. század elején, a perzsa király, II. Artaxerxész udvarában. Megírta Perzsia történetét, *Perszik* (Perzsa történet) címen, de műve 23 könyvéből csak későbbi szerzők kivonatai maradtak fenn. Ktésziaszról azt állították, hogy megbízhatatlan forrás, de lehetséges, hogy ez csak annak következménye, hogy műve ennyire megcsonkított formában maradt fenn.

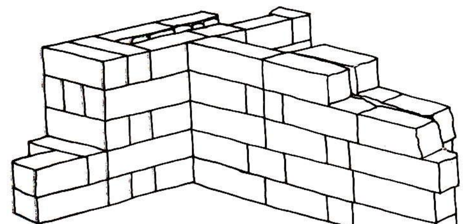
kváderkő-falazat: hasáb alakú köveket szabályosan egymásra fektetnek, s vagy önálló falat építenek ezzel a módszerrel, vagy a törmelékkőből vagy téglából épült falak felszínét képzik ki.

Képírás

Layard, A. H. (1817–1894): a viktoriánus Anglia egyik legragyogóbb tehetsége és legellentmondásosabb egyénisége. Úttörő régész, parlamenti képviselő, államminiszter, nagykövet, diplomata, művészettörténész, író. Két maradandóan olvasmányos, örökbecsű művében – *Nineveh and its Remains* (Ninive és romjai) és a *Nineveh and Babylon* (Ninive és Babilón) az 1845 és 1852 között végzett mezopotámiai ásatásairól számol be. Ezeknek köszönhette világhírét. Nimrúdban és Ninivében a nagy asszír királyok hatalmas domborművekkel díszített palotáit tárta fel, elefántcsont-berakásos bútordarabokat és számos fémből készült tárgyat hozott a felszínre. Ezekben a városokban és Dél-Irakban számos ékírásos táblát gyűjtött, amelyekkel lendületet adott az akkoriban formálódó asszíriológia kibontakozásának. Későbbi viharos politikai és diplomáciai karrierje nem mérhető össze régészeti pályafutásával, mert elképesztő energiáját, vállalkozási kedvét, kalandvágyát ezen a területen élhette ki. Kivételes tehetséggel írt ásatásairól.

lazúrkő (lapis lazuli): ragyogó, mélykék színű, gyakran aranyló pontokkal díszített féldrágakő. Az ókorban igen kedvelték és gyakran használták díszítési célokra. Viszonylag ritkán fordul elő; forrása az ókori Közel-Kelet és Egyiptom számára Badahsán környékén volt, mélyen benn a mai Afganisztán hegyei között. Következésképp igen nagy távolságból kellett szállítani, ezért nagy értékű árucikk volt, amelyet az egyiptomiak igen ügyesen tudtak utánozni fajanszból és üvegből.

Kváderkő-falazat

Macalister, R. A. S. (1870–1950): a **Palesztina Kutatási Alapítvány** megbízásából folytatott ásatások igazgatója 1900-tól 1909-ig, majd 1923–1924-ben Gezerben és Jeruzsálemben részt vett a munkálatokban (legnagyobb eredményeit a palesztinai régészet területén gezeri ásatásai során érte el). Kortársai elsősorban a kelta nyelv nagy tekintélyű kutatójaként és az ogam-írás szakértőjeként ismerték. 1909-től 1943-ig Dublinban, szülővárosában az egyetemen a kelta régészet professzora volt.

maccéba (többes száma: maccébot): a régészek ezt a héber szót függőleges, többnyire egy tömbből való kövek

elnevezésére használják, amelyek alighanem emlékművek vagy vallásos tisztelet tárgyai voltak.

magas hely: rendszerint így fordítják a héber **báma** szót.

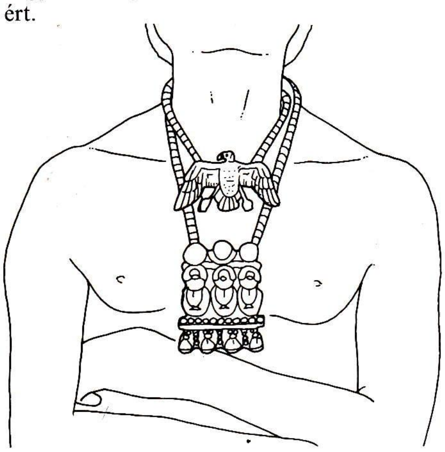
máz: vízzel felhígított agyag, amelyet ráöntenek a félig megszáradt edény felületére, vagy amelybe belemártják az edényt. Rendszerint más színű, mint az edény teste, és talán az alapszín elfedésére használták. Ha kővel vagy csonttal dörzsölték, akkor fényezett felület keletkezett – a módszert jól ismerték a vaskori Palesztinában.

Marduk: a babilóni államvallás főistene, neve héberül Merodakh. Ő volt a legfőbb teremtő.

Melquart: Türosz – és a város vezető szerepe következtében a föníciaiak – főistene. Nevének jelentése „a város ura". Eredetileg napisten volt, s ugyanakkor a tenger istene is. Különösen népszerű volt Karthágóban és a nyugati kolóniákon. A görögök Héraklésszel azonosították.

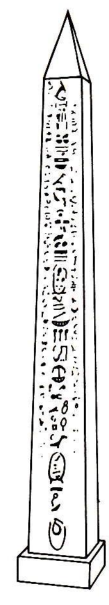
Molok (Moloh): isten, akinek gyakran mutattak be emberáldozatot, különösen a Hinnom völgyében, Jeruzsálem közelében (2 Kir. 23:10). Eredetileg a transzjordániai Ammón nemzeti istene volt. Egyes kutatók szerint a Biblia, amikor Molokot említi, nem egy bizonyos istenségről beszél, az idevágó kifejezés helyes fordítása „áldozatul" lenne, azaz így hangzana: „. . . hogy senki se égethesse el fiát vagy leányát *áldozatul*", nem pedig így: „. . . hogy senki se égethesse el . . . a *Moloknak*".

melldísz (pectoralis): ékszerként viselt függő vagy széles nyaklánc, amely viselője melléig ért.

Melldísz

Nyugat-Palesztina felmérése: 1 inch: 1 mérföld (2,54 cm : 1,6 km, vagyis 1:63 360) léptékű térkép, amely 1871 és 1877 között készült a **Palesztina Kutatási Alapítvány** és a hadsereg Térképészeti Szolgálata támogatásával. Ebből a hat évből a térkép készítői csak négyet töltöttek Palesztinában, mert a földmérő csoportot 1875-ben az egyik falu lakói megtámadták, és ezután két évig nem dolgoztak. 1879-ben huszonhat térképlapot publikáltak, a Földközi-tengertől a Jordánig, valamint a Beér-Sebától Türoszig és Baniaszig terjedő területekről. A térképek igen részletesek és négyszínnyomásúak, a domborzatot barna vonalkázás jelzi. A térképet egyetlen újabb hasonló vállalkozás sem múlta felül egészen 1936-ig, amikor is a Brit Gyámsági Kormány megbízásából elkészült az első 1:100 000 léptékű térkép. A múlt századi térkép a Palesztina Kutatási Alapítvány legnagyobb teljesítményeinek egyike volt.

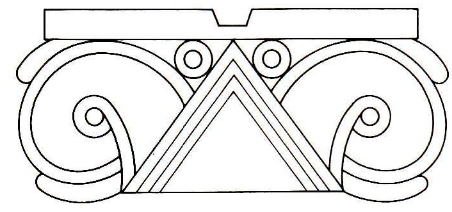

Obeliszk

obeliszk: hosszú, felfelé elkeskenyedő, rendszerint egy tömbből faragott, piramis formájú, csúcsban végződő kőoszlop, amelynek keresztmetszete négyszög vagy háromszög alakú. Leggyakrabban az ókori egyiptomi templomépítészetben alkalmazták.

obszidián: vulkanikus eredetű, üvegszerű, természetes, rendszerint fekete kőzet. Amikor az ember felfedezte, szívesebben készítette pattintott szerszámait obszidiánból, mint kovakőből, mert a pattintás után metszőbb él keletkezett. Törökország vulkanikus térségeiben található számos obszidiánlelőhely.

oszlopfő: az épület felső szintjét alátámasztó oszlopok vagy pillérek felső része. Gyakran gazdagon díszítették őket; ismeretesek a görög építészet három klasszikus stílusának, a dórnak, az iónnak és a korinthoszinak jellegzetes faragott oszlopfői. Az ókori Közel-Keleten azonban – ritka kivételektől, például a perszepoliszi hatalmas, két bikával díszített oszlopfőktől eltekintve – korántsem voltak ennyire kidolgozottak. Palesztinában a vaskorban egyszerű csigavonalas díszítést alkalmaztak, amely a kanaáni művészetben korábban alkalmazott pálmalevél-motívumon alapult.

Oszlopfő

osszuárium: a halottak csontjainak elhelyezésére szolgáló edény vagy helyiség. A kifejezést a régészek rendszerint olyan kisebb, dobozszerű tartályokra alkalmazzák, amelyeket lágy kőből, például mészkőből faragtak. De így nevezik azokat a barlangokat vagy csontkamrákat is, amelyekben több csontvázat helyeztek el.

osztrakon: a szó görögül cserépszilánkot jelent. A régészek így neveznek minden írásfelületül használt edény-, csont- vagy kődarabot. Mivel a papirusz igen drága volt, mind Egyiptomban, mind Palesztinában, a mindennapi életben szükséges feljegyzések számára és az írást tanuló írnokok gyakorlataihoz cserépdarabokat használtak. Ezeket csak az egyiptomi hieroglifikus írás kurzív formáinak, valamint a kanaáni és a héber ábécé betűinek leírásához lehetett használni, az ékíráshoz nem.

pacskolat: falfeliratokról nedves papír vagy – manapság többnyire – nyersgumi segítségével vagy más hasonló módszerrel készült másolat.

Palesztina Kutatási Alapítvány: 1865 májusában alapították azzal a céllal, hogy „tanulmányozza Palesztina régészetét, földrajzát, geológiáját és természetrajzát". 1865 júniusában egy nyilvános ülésen, amelyen az Alapítvány hivatalosan is megalakult, három alapelvet fogadtak el: 1. bármire vállalkozik is az alapítvány, azt tudományos alapon kell végrehajtania; 2. a társaság mint testület, nem vesz részt vitákban; 3. nem kezdheti működését úgy, és nem is szabad úgy igazgatni, mintha vallásos egyesület volna. Ezeket az elveket azóta is követi, és kutatásainak eredményeit rendszeresen közzéteszi a negyedévenként megjelenő közlönyében, a „Palestine Exploration Quarterly"-ben.

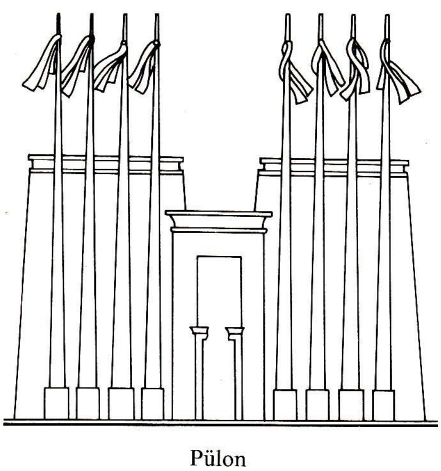
Petrie, F. (1853–1942): régész. Egyiptomi és palesztinai ásatásaival az ősi Egyiptom tanulmányozásának korszerű alapjait teremtette meg. 1890-ben Tell-el-Hesziben, 1926–1927-ben Tell-Dzsemmében, 1930 és

1934 között pedig Tell-el-Fárában (Dél) és Adzsulban ásatott. Bár palesztinai munkálkodása nem hozott olyan sikert, mint az egyiptomi, a könyvek, amelyekben beszámol róluk, előkelő helyet foglalnak el a palesztinai régészeti szakirodalomban, és a Palesztinában talált régiségekből álló gyűjteménye felbecsülhetetlen értékű az oktatás és kutatás számára (a Londoni Egyetem Régészeti Intézetében található).

piktográfia – *lásd* **képírás**

Pritchard, J. B.: Hosszú időn át a Philadelphiai Egyetemi Múzeum munkatársa. Legismertebbek a palesztinai el-Dzsibben (Gibeón), Tell-esz-Száidíjában és a föníciai Szarafendban (az ókori Szarepta), Szidóntól délre folytatott ásatásai. Gibeónról írott népszerűsítő könyve és azok a szerkesztésében megjelent hatalmas kötetek, amelyek szövegek és képek segítségével szemléltetik, mivel járult hozzá a közel-keleti régészet a bibliakutatáshoz, a ma rendelkezésünkre álló szakirodalom legkiválóbb alkotásai közé tartoznak.

pülon: az egyiptomi templomok monumentális kapubejáratának neve. A bejárat két hatalmas faltömbből áll, lejtős oldalfalakkal; ezek egy kaput fognak közre, amelynek felső szegélye a két tömb magasságának körülbelül a feléig ér. Rendszerint magas fapóznák álltak előtte, csúcsukon szalagok és zászlók lobogtak.

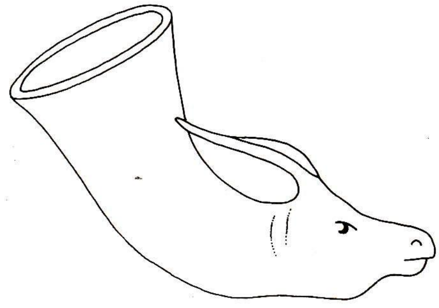

Pülon

rablóbeásás: épületek elpusztulása után ilyen árkokat vágtak a talajba, hogy a falait alkotó köveket vagy téglákat hozzáférhetővé tegyék és újra felhasználhassák. Ha a falat teljesen elhordták, a földdel feltöltött árkok nélkülözhetetlenek az épület alaprajzának rekonstruálásához, mivel ezek az eredeti szerkezetnek mintegy „árnyékai".

Reisner, G. (1867–1942): kora egyik jeles amerikai egyiptológusa. Rövid ideig Palesztinában is ásatott 1909–1910-től, mint a Harvard Egyetem szamariai ásatásainak igazgatója. Munkája mindig pontos és alapos volt, ásatásairól szóló feljegyzései pedig, végleges formájukban lenyűgözőek. Leghíresebb felfedezése 1925-ben Hotepheresz királynő sírja az egyiptomi Gízában (kb. i. e. 2550). Ez csaknem akkora érdeklődést keltett, mint Tutanhamon sírja három évvel korábban.

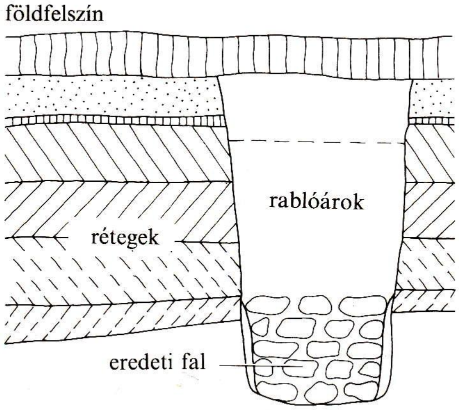
Renan, E.: (1823–1892): Párizsban, a Collège de France-ban a héber nyelv professzora volt 1861-től kezdve – kis megszakítással – élete végéig. Nemzedékének egyik legkiválóbb s egyben legellentmondásosabb tudósa volt a sémi kutatások terén. Racionális, tudományos módszere megmutatkozott kitűnően megírt műveiben, például a kereszténység eredetéről szóló többkötetes munkájában (ennek első kötete a nagy vihart kavart *Jézus élete* – magyarul: Bp. 1945.) és az ugyancsak az Izráel népeinek történetét bemutató nagyszabású történelmi összefoglalásában. Ezek a könyvek új korszakot nyitottak a bibliakutatás történetében. A „Palesztinai régészet atyja" elnevezést az 1860. évi föníciai tanulmányútjáról írott beszámolójával érdemelte ki.

Rhüton

rhüton: szarv vagy állatfej alakú ivóedény.

Robinson, E. (1794–1863): amerikai földművesek és prédikátorok leszármazottja, egy ideig ő is folytatta a fenti két hivatást, miközben előbb a klasszikus görög és latin, majd a héber nyelv tanulmányozásával is foglalkozott. Mielőtt elfogadta a bibliatudomány professzorává történő kinevezését a New York-i Egyesült Teológiai Szemináriumba, Palesztinába utazott, Eli Smith társaságában, aki hosszú ideig misszionárius volt Szíriában, 1838 áprilisától júniusig tartózkodott ott, majd 1852-ben rövid időre ismét visszatért. Öthónapos útja során elég tapasztalatot szerzett ahhoz, hogy megvesse Szentföld történeti földrajzával foglalkozó művének alapjait, de meghalt, mielőtt művét befejezhette volna. Írásai ma nem egykönnyen hozzáférhetőek, nem úgy, mint legkiválóbb követőjének, George Adam Smith-nek a műve, a *Historical Geography of the Holy Land* (A Szentföld történeti földrajza), amelynek legújabb kiadása Londonban jelent meg 1973-ban.

Rablóbeásás

Rothenberg, B.: Németországban született, a jeruzsálemi Héber Egyetemen folytatta tanulmányait, ma a Tel-Avivi egyetemen tanít. Nevét azok az ásatások tették ismertté, amelyeket 1957 óta folytat az Araba- és a Negev-sivatagban, különös figyelmet fordítva a bányászat és a fémkohászat korai történetére.

Shaeffer, C. F. A.: kiváló francia régész, éveken át a Párizs melletti St. Germain-en-Laye-ban lévő Ókori Emlékek Nemzeti Múzeumának igazgatója. Legismertebbek a szíriai Rász-Samra (Ugarit) környékén és a ciprusi Enkomiban folytatott ásatásai. Különösen a Rász-Samrában talált táblák nyitottak új korszakot a bibliatudomány fejlődésében.

sekel: eredetileg súlymérték, később pénzérme. Az izráeli uralom idején valószínűleg kb. 11,4 gramm lehetett. A régebbi babilóni sekel súlya kevésbé volt állandó: 8,4 grammtól 17,6 grammig terjedt.

szarkofág: szögletes kőkoporsó. Külsejét gyakran domborművekkel díszítették, belsejét pedig úgy alakították ki, hogy alkalmas legyen a holttest és a sírmellékletek befogadására.

szatrapia: a perzsa birodalomban így nevezték a nagyobb közigazgatási egységeket, a tartományok élén egy-egy szatrapa vagy kormányzó állt. A szó méd eredetű. A szatrapiák egyetlen jegyzékét Hérodotosz felsorolásából ismerjük: I. Dareiosz uralkodása alatt számuk összesen 20 volt. A perzsa királyok emlékművein ugyan hosszú felsorolások maradtak ránk azokról a népekről, amelyek fölött uralkodtak, de a népek és a szatrapiák között nem volt szoros összefüggés.

szigloi (többes számú alak): a héber sekel görög megfelelője, szintén egyaránt jelentett súlyt és pénzérmét.

szentek szentje: eredetileg a sátortemplom legbelső helyiségét jelentette, ahol a **szövetségládá**-t őrizték a sivatagi vándorlás során. Később így nevezték Salamon jeruzsálemi templomának legbelső termét *(debir)*, amely ugyanezt a célt szolgálta. Kocka alakú volt, minden irányban 20 könyök (kb. kilenc és fél méter). A szövetségládán kívül még két olajfából faragott kerub volt benne, szárnyuk egyik faltól a másikig ért.

szkarabeusz/szkarabeusz pecsételő: bogár formájú **amulett,** az ókori Egyiptomban a napisten, Heper jelképe volt, akit gyakran ábrázoltak szkarabeuszfejjel. Az egyiptomiak úgy hitték, hogy a napisten önmagát teremtette, mint a bogár, amely a ganajgalacsinba lerakott petékből kel ki. A galacsinhajtó bogárban a nap égi útjának jelképét látták. A legtöbb szkarabeusz viszonylag kicsiny, alsó oldalán feliratok vagy díszítőmotívumok láthatók. Ezek a pecsételők a legkülönbözőbb anyagokból készültek, és a Közel-Keleten mindenfelé használták őket.

szövetségláda: faláda, amelyben a kőtáblákra vésett Tízparancsolatot őrizték. A táblákat Jahve adta át Mózesnek a Színai hegyen, azzal az utasítással, hogy készítsen számukra szövetségládát, s abban őrizték őket (Móz. 2, 25:10. és köv.). Ez volt Izráelben a legnagyobb tiszteletben tartott szent tárgy. A ládát végül Salamon jeruzsálemi templomában, a **szentek szentjé**-ben helyezték el. I. e. 586-ban, amikor a babilóniak kifosztották Jeruzsálemet, örökre eltűnt. A szövetségládát Jahve hordozható trónusának tekintették, amelyen láthatatlanul jelen volt.

sztélé: függőlegesen álló kőtábla vagy oszlop, amelyre többnyire feliratokat és/vagy domborműveket faragtak. A sztélék az ókori világban különböző célokat szolgáltak: lehettek síremlékek, királyi győzelmeket megörökítő emlékművek, vagy ajánlhatták őket az isteneknek.

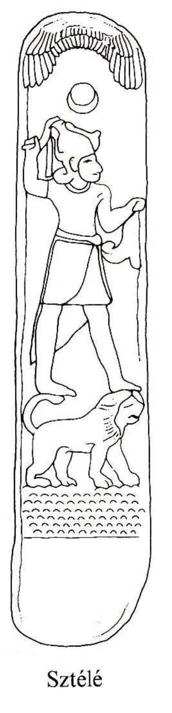
sztratigráfia/sztrátum (rétegtan): a sztratigráfia a régészetnek a geológiától átvett egyik fontos értékelő módszere. Annak a ténynek a felismerésén alapszik, hogy ahol az egyik törmelékréteg a másikat elfedi, ott a felső későbben keletkezett, mint az alsó, mivel lehetetlen lett volna az alsó szintet utóbb helyezni el a felső alatt. Gyakorlatilag azonban ezt az általános szabályt sok minden módosítja: sok természeti esemény játszhat közre – a földrengéstől a vackot ásó állatokig, ami éppúgy megbolygathatja a törmelékek eredeti rendjét, mint az emberi beavatkozás. A régészeknek az a legfontosabb célja, hogy elkülönítsék egyik törmelékréteget a másiktól azok szerkezete, színe és tartalma alapján (bár minden rétegben lehetnek olyan tárgyak, amelyek korábbi vagy későbbi szintekről keveredtek oda), és hogy diagramokat (metszeteket) készítsenek az illető település sztratigráfiájáról, hogy más kutatók is ellenőrizni tudják az ő megállapításaikat. A törmelékben megkülönböztethető szinteket általában rétegnek vagy sztrátumnak nevezik.

támfal, védőfal (lejtő mellett): a városok megerődítésének ezt a módszerét Palesztinában és Szíriában az i. e. 2. évezred első felében kezdték alkalmazni. Olyan erődítési forma volt, amely lent hatalmas terméskőből épült erődfalból állt, rézsútos felületét vastag rétegvakolat borította, ennek a tetején emelkedett a városfal. A védőműveknek ezt a fajtáját feltehetőleg a faltörő kosok ellen alkalmazták.

Tanit: a kutatók már régebben egyértelműen megállapították, hogy Föníciа nyugati telepesvárosaiban (Karthágóban) ezen a néven tisztelték Astarte, föníciai istennőt, vannak azonban olyan adatok is, hogy magában Föníciában Astartétól függetlenül is létezhetett. A római korban, a Földközi-tenger nyugati medencéjében Junóval azonosították, aki elsődlegesen a nők istennője volt.

tell: arab szó, azokat a mesterséges halmokat hívják így, amelyek rendszerint régi városok vagy falvak romjait rejtik magukban a Közel-Keleten.

tófet: Hinnom völgyének (Gé-Hinnom) egy része, közel Jeruzsálemhez. A név a tűzhely jelentésű arámi szóból ered, mert ezen a helyen áldoztak gyermekeket az isteneknek égőáldozatként. A régészek tófetnek neveznek minden olyan helyet a karthágói településeken, ahol ilyen áldozatokat mutattak be. Ez rendszerint temető, gyermekek és állatok csontjait tartalmazó urnákkal. Az itt talált **sztélék** meglehetősen durván kidolgozottak, és **Tanit** istennőnek vagy **Baál**nak (Hamonnak) vannak ajánlva (*lásd még* **Molok**).

Sztélé

trébelt díszítés: fémdíszítő technika. A díszítőmintát a fémlap hátoldalába kalapálják bele, így elölről szemlélve domborítás látszik. Ezt a munkát rendszerint valamilyen tompa eszközzel végzik, hajlékony felületen.

tumulusz (tumulus): földből vagy kövekből emelt sírdomb, alatta rendszerint egy kőből épített kamra található: ebben helyezték el a tetemet és a vele eltemetett sírmellékleteket.

üvegpaszta (frit): mesterségesen létrehozott vegyület: homokot, egy rézvegyületet (rendszerint malachitot) mint színezőt, kálciumkarbonátot és nátront együtt hevítenek. A Közel-Keleten gyakran használták festőanyagnak, rendszerint kék színben.

védőburkolat: a földsáncot biztosító védőfal vagy a földsánc oldalán emelt falazat.

vízözön előtti (antediluviális): a kifejezés azokra a mitikus időkre vonatkozik, amelyekről a Genesis és a dél-iraki sumér-hagyomány beszél. A babilóni vízözön-monda első töredékét a British Museumban őrzött egyik agyagtáblán fedezte fel George Smith 1872-ben, és felismerte, hogy a Gilgamesről szóló nagy nemzeti eposzhoz tartozik. A ninivei ásatások során később még több darabját is megtalálta. Smith fiatalon halt meg 1876-ban Aleppóban, harmadik keleti útja során.

wádi: arab szó, sziklás folyómedret vagy völgyet jelent, amely az esős évszak elmúltával kiszárad.

Warren kapitány (1840–1927): fiatal korában, 1867 és 1870 között ő vezette az első ásatásokat Palesztinában a Palesztina Kutatási Alapítvány támogatásával. Erről az ásatásról, amelyet a jeruzsálemi templom területének déli és délkeleti részén folytatott – *Recovery of Jerusalem* (Jeruzsálem újrafelfedezése) és *Underground Jerusalem* (Földalatti Jeruzsálem) című műveiben számol be.

Wheeler, M.: Hosszú és változatos pályafutása során volt múzeumigazgató Cardiffban és Londonban, régészeti kutatások vezetője Londonban, Indiában és Pakisztánban, professzor a Londoni Egyetemen, ásatott Angliában és külföldön, de mindenekfelett a régészeti módszerek és

szervezés mestereként közismert. Rádióelőadások, felolvasások és irodalmi alkotások segítségével igen sokat tett a téma jelenlegi magas rangjáért és népszerűségéért. Könyve, az *Archaeology from the Earth* (Régészet a föld alól) az egyik legérzékletesebb és legtanulságosabb bevezető e témába.

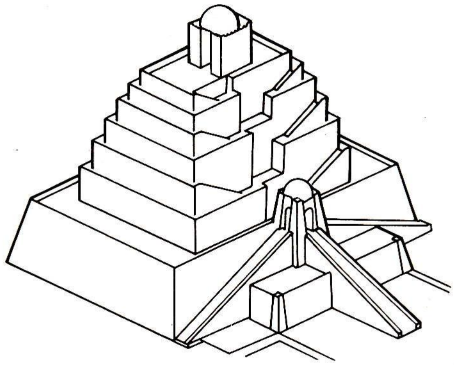
Woolley, L. (1880–1960): a kor Közel-Keleten ásatásokat folytató régészeinek egyik legkiválóbbika. Az ő munkája a nagyszerű karkemisi ásatás (1912–1914), és ő találta meg Urban (1922–1934-ben) a híres királyi temetőt; ásatott ezenkívül Tell Açanában és al-Minában is (1935–1939, 1946–1949). A gyakorlati régész és építész erényei mellett szépírói tehetséggel is rendelkezett. Mind tudományos, mind népszerűsítő könyveiben igen érthetően, pontosan és színesen ismerteti kutatásai eredményét. *Digging Up the Past* (A múlt kiásása) című könyve kitűnő rövid bevezető a közel-keleti régészetbe. További írásai: *Ur of the Chaldees* (A káldeai Ur városa) és a *Forgotten Kingdom* (Elfelejtett királyság) címűek, az utóbbi Tell Açanával foglalkozik.

Wright, G. E. (1909–1974): kitűnő amerikai bibliakutató, leginkább Palesztinában, főként Sekemben (1956–1974) és Gezerben (1964–1965), valamint a ciprusi Idalionban (1971–1974) elért régészeti teljesítményei ismertek. Különösen az amerikai közel-keleti régészeti kutatások megszervezése és irányítása foglalkoztatta; régészek egész nemzedékét nevelte fel és ismertette meg az ásatás módszereivel. Azzal is törődött, hogy a közvéleményt megfelelően tájékoztassák a bibliakutatás és a palesztinai régészet állásáról, különösen a *Biblical Archaeology* (A Biblia régészete), *Shechem: Biography of a Biblical City* (Sekem: egy bibliai város életrajza) és (R. Fullerrel közösen írott) *The Book of the Acts of God* (Isten tetteinek könyve) című művei szolgálták ezt a célt.

Yadin, Y.: a jeruzsálemi Héber Egyetem régészprofesszora, főként maszadai és hácóri ásatásairól híres, de legalább ennyire ismert, mint a holt-tengeri tekercsek kutatója és közreadója.

zikkurratu: lépcsőzetesen épített magas torony, amelynek tetején szentély áll. Bár néhányat sikerült kiásni, közülük egyik se hasonlít az eredetihez, rekonstrukciójuk Hérodotosznak a babilóni zikkurraturól szóló leírása (*lásd* **Bábel**) és az ókori asszír paloták domborműveinek ábrázolásai alapján történik.

zoroasztrizmus: valaha Irán nemzeti vallása, még ma is él kis iráni közösségekben és az indiai pársziknál. A vallás nagy prófétája Zarathustra (görögül Zoroasztér) a hagyomány szerint i. e. 628–551 körül élt Irán keleti részében, de lehet, hogy sokkal korábban. Tanításait néhány himnusza (az úgynevezett *gáthák*) tartották fenn. Azt tanította, hogy egyetlen legfőbb isten van, ő teremtett mindent. Felfogása szerint a világ két ellentétes pólus: a Jó és a Rossz, az Igazság és a Hazugság között oszlik meg, s szabad választást kínál az emberiségnek. Az Igazság legmagasabb rendű szimbóluma a tűz, a tűzoltárok mindenütt a zoroasztrizmus elsődleges kultikus szimbólumai. A vallás őstörténete és különösen a perzsa birodalom idején játszott szerepe még mindig rendkívül homályos és igen vitatott a kutatók között.

Zikkurratu

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

TARTALOM